

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë

Buletini Shkencor

Buletini shkencor Nr.7 Vol.2 - 2024

Buletini shkencor

NR.7, VOL.2 - 2024

ISSN: 2310-6719

ISSN online: 3005-8473

UNIVERSITETI “ISMAIL QEMALI” VLORE

Buletini shkencor

Numër 7, Vëllimi 2, 2024

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

BULETINI SHKENCOR
Universiteti “Ismail Qemali” Vlorë

Numër 7, Vëllimi 2, 2024

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

Fjala hyrëse

Nga Prof. Dr. Roland Zisi, Rektor i Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë

Është detyrim dhe kënaqësi për mua që si kryeredaktor i Buletinit Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë, që të përcjell për lexuesit një rezymë shpjegues në çelje të vëllimit të ri të tij, (Numër 6, Vëllimi 4, 2023). Ky numër i ri i Buletinit tonë shkencor përmban 18 artikuj studimorë nga fusha të ndryshme si drejtësia, shkencat politike, shëndetësia, gjuhësia etj.

Buletini Shkencor i Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë drejtohet nga një Bord Editorial dhe redaksitë përkatëse. Pjesë e Bordit Editorial janë akademikë të njohur në fusha të ndryshme brenda dhe jashtë vendit. Buletini Shkencor ka si qëllim të udhëtojë nëpër mjediset e universiteteve kombëtare dhe ndërkombëtare për promovimin e rezultateve të kërkimit shkencor të ndërmarrë nga profesori i Universitetit “Ismail Qemali”, dhe jo vetëm.

Pjesa më e madhe e materialeve të botuara në Buletinin Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë janë fryt i punës kërkimore-shkencore që kryejnë pedagogët e Universitetit të Vlores, por prej kohësh janë afruar edhe studiues të universiteteve të tjera të vendit. Paralelisht, Buletini Shkencor u jep mundësinë edhe studentëve të UV të publikojnë punimet e tyre shkencor në bashkëpunim me profesorët e tyre edhe/ose me studentë të tjerë.

Jam i sigurt se ky vëllim i ri i Buletinit Shkencor do të shërbejë jo vetëm gjatë mesazhimit me të dhëna shkencore të reja por edhe si shëmbull për brezat e reja të kërkuesve shkencor.

Duke respektuar planin strategjik të UV-s për rritjen e kërkimit shkencor, unë si Rektor i UV-s si dhe të gjitha autoritetet drejtuese do të vazhdojmë të mbështesim studime sa më cilësore e bashkohore të cilat i përshtaten dhe i përgjigjen nevojave lokale, rajonale e më gjerë.

Vlorë, Qershor 2024

Bordi editorial:

1. Prof. Dr. Roland ZISI (Kryetar)
2. Prof. As. Dr. Frosina Londo
3. Prof. As. Dr. Aurela Saliaj
4. Prof. Dr. Albert Qarri
5. Prof. As. Dr. Armela Panajoti
6. Prof. As. Dr. Hajdar Kiçaj
7. Prof. As. Dr. Enkelejd Mehilli

Bordi Shkencor:

1. Prof. Dr. Roland ZISI (Kryetar)

Fakulteti i Shkencave Humane

2. Prof. Dr. Bardhosh Gaçe
3. Prof. Dr. Nexhip Merkuri
4. Prof. As. Monika Hasani
5. Prof. As. Veneranda Hajrulla
6. PhD Erion Hitaj

Fakulteti i Ekonomisë

7. Prof. As. Dr. Xhiliola Agaraj (Shehu)
8. Prof. As. Dr. Klaudia Guga
9. Prof. As. Dr. Ilirian Lipi
10. Prof. As. Dr. Evelina Bazini
11. Prof. As. Dr. Fjoralba Velaj
12. Prof. As. Dr. Elenica Piero
13. Prof. As. Dr. Filloreta Madani

Fakulteti i Shendetit Publik

14. Prof. Dr. Yllka Bilushi

Fakulteti i Shkencave Teknike

15. Prof. As. Dr. Kristofor Lapa
16. Prof. As. Dr. Flora Qarri
17. Prof. As. Dr. Ermal Feleqi
18. Prof. As. Dr. Denada Kasëmi
19. Prof. As. Dr. Diana Ilia
20. Prof. As. Dr. Luljeta Gushe
21. Prof. As. Dr. Llambrini Sota

Të jashtëm

22. Prof. Dr. Genuario Belmonte
23. Prof. Dr. Triantaphyllos Almpanis
24. Prof. Dr. Francesko Altimari
25. Prof. Dr. Jorgo Kaçani
26. Prof. Dr. Muzafer Korkuti
27. Prof. Dr. Shaban Sinani
28. Prof. Dr. Dhori Kule

INFORMACION

Buletini Shkencor boton punime origjinale që sjellin njohuri të reja dhe të rëndësishme për avancimin e shkencës.

Ky organ botues është krijuar me idenë fillestare të promovimit të gjetjeve shkencore të akademikëve shqiptarë brenda dhe jashtë mjedisit universitar shqiptar. Rëndësia e botimit të buletinit disa herë në vit qëndron në dhënien e mundësisë për të gjithë kërkuesit akademik dhe jo vetëm të bëjnë të njohura gjetjet më të reja në fushat përkatëse të tyre si dhe në përditësimin në kohë të gjetjeve të mëparshme.

Dërgimi i dorëshkrimit nënkupton që punimi i paraqitur në të nuk është botuar më parë (përveçse në formën e një përmbledhjeje, leksioni apo tezave akademike), nuk është në shqyrtim për t'u botuar gjetkë dhe se botimi është aprovuar nga të gjithë autorët, si dhe autoritetet përgjegjëse ku hulumtimi është kryer. Autorëve do t'ju kërkohet që të paraqesin, nëse ka ndonjë konflikt interesash, si dhe ndonjë burim financiar të veçantë të përdorur për kryerjen e kërkimit. Nëse dorëshkrimi pranohet për botim ai nuk mund të botohet në të njëjtën formë diku tjetër pa marrë më parë leje me shkrim nga Bordi i Buletinit Shkencor.

Plagjiatura nuk lejohet dhe do t'u raportohet si autorit, ashtu edhe autoriteteve përkatëse. Konkluzionet duhet të justifikohen nga skema eksperimentale dhe të dhënat e paraqitura. Informacioni duhet të jetë i detajuar në mënyrë që të lejojë përsëritjen e punës nga shkencëtarë të tjerë të së njëjtës fushë. Autorët duhet t'i ruajnë të dhënat eksperimentale dhe t'ia paraqesin Këshillit Botues, nëse u kërkohen. Shkrimi duhet të jetë i qartë, i kuptueshëm, konçiz dhe korrekt nga ana gramatikore. Autorët mbajnë përgjegjësi për anën shkencore dhe formale të materialeve që paraqesin, si dhe për çdo korrespondencë me redaktorët.

Të interesuarit të paraqiten me arritjet më të reja nga fushat e angazhimeve të tyre profesionale – shkencore.

Artikujt duhet të jenë origjinale (të pakumtuara në ndonjë aktivitet tjetër), të pabotuara dhe jo në proces vlerësimi ose botimi (në ndonjë redaksi tjetër).

Autorët janë përgjegjës për redaktimin gjuhësor të tekstit të përmbledhjeve të tyre, qoftë në shqip, qoftë në anglisht.

Të gjithë autorët e interesuar për të botuar në Buletinin Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë mund të na kontaktojnë në adresën email: publikime@univlora.edu.al

Përmbajtja

SHKENCAT MJEKËSORE DHE SHËNDETËSORE

EVALUATION OF THE PREGNANCY SITUATION AND THE IMPACT OF INCREASING MATERNAL AGE ON MOTHER AND INFANT

Albana Poloska, Risida Gjonej, Flora Zyberi, Vjollca Ndreu, Miranda Cela.....9

SHKAQET QË NDIKOJNË NË AFTËSINË E INFERMIERËVE PËR TË RUAJTUR STANDARTIN MË TË LARTË TË CILËSISË SË KUJDESIT SHËNDETËSOR

Majlinda Rakipaj, Neada Cakërri, Deona Taraj, Erlini Kokalla, Lejdi Fetahu, Stiljana Brokaj17

PERCEPTIMI I PERDORIMIT TE SUPLEMENTEVE DIETIKE GJATE PERIUDHES SE SHTATEZANISE

Saemira Durmishi, Rezarta Petani, MitildaGugu, Vitori Hasani, Jerina Jaho.....23

SHKENCAT HUMANE, POLITIKE-JURIDIKE DHE EKONOMIKE

NEUROMARKETING AND ITS APPLICATION IN TOURISM

Mimoza Kotollaku, Rejsi Kotollaku.....29

CLOUD APPLICATIONS IN THE BUSINESS WORLD

Dardan Madani.....36

MUZIKA NË SHOQËRI- VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM MBI PËRDORIMIN E MUZIKËS SI TERAPI NË MOSHËN E TRETË

Eliona Lici, Andi Bakaj, Dorina Gjikota,41

ASPEKTET POZITIVE DHE NEGATIVE TË SHOQËRISË SË INFORMACIONIT DHE KOMUNIKIMIT

Loreta Tozaj.....49

GJUHËSI-ALBANOLOGJI

THE SYMBOL AND ALBANIAN LITERATURE

Edlira Dhima.....59

NDIHMESA SHKENCORE E PROF. BARDHOSH GAÇES ME STUDIMET BASHKËKOHORE

Asime Feraj.....64

MARIGO POSIO DHE AKTIVITETI I SAJ PUBLICISTIK

Enkelejda Billa, Ermal Sina.....69

KËNDVËSHTRIME TË NDRYSHME NË LETËRSINË PËR FËMIJË E TË RINJ

Rudina Alimerko, Vjollca Myftari.....76

SHKENCAT INXHINIERIKE DHE MATEMATIKORE

LOGISTIC SEQUENCES

Elvira Tahiri.....83

UNVEILING THE MIND'S POTENTIAL: THE COGNITIVE BENEFITS OF MATHEMATICS

Katerina Meminaj.....89

MATEMATIKA NË SHKENCAT KOMPJUTERIKE, SHEMBUJ PËR TË KUPTUAR DISA PREJ KONSEPTEVE TË RËDËSISHME

Baushi Arben, Baushi Kaçe.....92

SIGURIA KIBERNETIKE DHE FUNKSIONI HASH

Sabrina Habibi.....99

EDUKIM

ARSIMI SHQIPTAR NE VITET 1924- 1939

Blerina XHELAJ.....106

MODELI NDËRVEPRUES SI METODË PËR MËSIMIN E TERMAVE USHTARAKË

Debora Gjoni.....112

MËSIMI ONLINE GJATË COVID-19. MANGËSITË, PËRPARËSITË DHE ÇFARË MUND TË BËHET MË SHUMË

Jonida Çobani.....119

SHKENCAT MJEKËSORE DHE SHËNDETËSORE

Evaluation of the pregnancy situation and the impact of increasing maternal age on mother and infant

Dr Albana Poloska, Dr Risida Gjonej, Dr Flora Zyberi, Dr Vjollca Ndreu, Dr Miranda Cela

Faculty of Technical Medical Sciences, University of Medicine, Tirana
albana.poloska@yahoo.com

Abstract

Background: Advanced maternal age is defined as giving birth to a woman over 35 and is a growing trend within high-income countries. *This study aimed* to evaluate the situation of pregnancies at an older age of the mother and the impact that the mother's age has on the pregnancy. **Methods:** This is a retrospective study with two descriptive and analytical components. All women who gave birth in 2021-2022 at the "Queen Geraldine" University Hospital in Tirana were included in our study. Data were coded and elaborated using IBM SPSS Statistics 26 software, a p-value < 0.05 was considered statistically significant. **Results:** There were (n=12256) births for both years and the highest number was in 2022 with 51.46% of the total number of births. The age group with the highest number of births was 25-34 years old with 66.42%. Most of these women are from the city, approximately 46% and 27% from the districts and 27% from the villages. The educational level was dominated by secondary education with 58% of women and high education with 31%. The most frequent diagnoses are normal births at 23.69%, there is an increase in cesarean births at 13.53%, premature rupture of membranes at 15.59%, and 10.86% of births with fetal complications, especially over 35 years of age. A statistical relationship was found between education level, diagnoses in maternity over the age of 35, and p-value < 0.05. **Conclusions:** The situation in our study and in the country presents us with a decrease in the number of births accompanied by an increase of advancing maternal age which is presented as problematic for both mother and infant. Policymakers should focus on approaches that have a positive effect on increasing the number of births and on informing women and their partners about the risks posed by giving

birth to children at an advanced age, this will bring women's awareness and positive results in the health system.

Keywords: pregnancy, woman, old age, complications, nursing care

Abstrakt

Hyrje: Mosha e avancuar e nënës përkufizohet si lindja e një gruaje mbi 35 vjeç dhe është një trend në rritje brenda vendeve me të ardhura të larta. Studimi ka për qëllim të vlerësojë situatën e shtatzënieve në moshë më të madhe të nënës dhe ndikimin që ka te nëna dhe bebi. **Metodologjia:** Ky është një studim retrospektiv me dy komponentë përshkruar dhe analitikë. Në studimin tonë janë përfshirë të gjitha gratë që kanë lindur në vitet 2021-2022 në Spitalin Universitar "Mbretëresha Geraldinë" në Tiranë. Të dhënat u koduan dhe u përpunuan duke përdorur softuerin IBM SPSS Statistics 26, një vlerë $p < 0.05$ u konsiderua statistikisht e rëndësishme. **Rezultatet:** U evidentuan (n=12256) lindje për të dyja vitet dhe numri më i lartë ishte në vitin 2022 me 51.46% të numrit total të lindjeve. Grupmosha me numrin më të madh të lindjeve ishte 25-34 vjeç me 66,42%. Afërsisht 46% e grave janë nga qyteti dhe 27% nga rrethet dhe 27% nga fshatrat. Niveli arsimor dominohej nga arsimi i mesëm me 58% të femrave dhe arsimi i lartë me 31%. Diagnozatat më të shpeshta janë lindjet normale me 23,69%, ka një rritje të lindjeve me Seksio/Cezariane me 13,53%, rupturë të parakohshme të membranave me 15,59% dhe 10,86% e lindjeve

me komplikacione fetale, veçanërisht mbi 35 vjeç. U zbulua një lidhje statistikore midis nivelit arsimor, diagnozave në maternitet mbi moshën 35 vjeç dhe p-vlerës $< 0,05$. **Konkluzione:** Na paraqitet një rënie të numrit të lindjeve e shoqëruar me një rritje të moshës së nënës në rritje e cila paraqitet si problematike si për nënën ashtu edhe për foshnjën. Politikëbërësit duhet të fokusohen në qasjet që kanë efekt pozitiv në

rritjen e numrit të lindjeve dhe në informimin e grave dhe partnerëve të tyre për rreziqet që sjell lindja e fëmijëve në moshë të madhe, kjo do të sjellë ndërgjegjësimin e grave dhe rezultate pozitive në sistemin shëndetësor.

Fjalë kyçe: shtatzëni, grua, moshë e madhe, komplikime, kujdes infermieror

Introduction

The ideal maternal age to give birth to a child is reported [1,2] to be approximately 20-30 years. Advanced maternal age is defined as giving birth to a woman over 35 years of age and is a growing trend within high-income countries.[3] This trend is reported to increase every year and is attributed to older women who give birth for the first time, but it can also be called multiparous women who give birth to older children [4]. Childbirth at an advanced maternal age has become increasingly common in recent decades. All over the world, the trend of recent years is

presented with a significant increase in the average age of the mother at the first birth, as well as in the number of pregnancies at an advanced age of the mother, which represents a challenge for both health personnel and the health system. [5] The literature reports that giving birth at an advanced age is associated with some pregnancy complications including arterial hypertension, gestational diabetes, postpartum hemorrhage, cesarean section, membranes premature rupture, premature birth, fetal death, placental abruption, and delay of intrauterine growth. [3,4],[6,7]

The situation in the world

In the United States of America in 2020 according to the CDC (Center for Disease Control and Prevention) reported that approximately 19% of all pregnant women were over 35 years of age or older. According to the CDC every year it is reported by many countries around the world that there is an increase of maternal age for the birth of the first child.[9] Globally, there is a trend of conception of the first pregnancy at a late age, but these pregnancies should attract the attention of medical personnel because they are called high-risk pregnancies. Many observational studies have shown that pregnancies conceived at a late age are associated with a high maternal-fetal risk.[3,4] In Poland, studies report that births at the age of 35 or more have doubled. In 2005 they were 9.1% and in 2016 they increased by approximately 16.3%. While women over 40

in 2005 were 1.8%, in 2016 they increased by 2.6%. The literature reports that such a trend is seen all over the world. [10] In France in 2016, the average age of women at first birth was 30.4 years, and it is reported that in Western countries, pregnancies after the age of 35 (called "late" pregnancies or advanced maternal age pregnancies) are increasingly more frequent [11, 12,13]. In Italy, the average age at birth increased from 25.2 years in 1981 to 31.7 in 2015 [14]. This trend towards late childbearing is reported worldwide (USA or China). [15,16] Listed are some social and cultural factors that can lead to a late pregnancy which include: women's career development or the desire to have a child after a second marriage, a more frequent situation nowadays, with the advancement of assisted reproductive technology, women are more and more convinced that fertility can occur without problems even at older ages [17,18,19,20].

The situation in our country

In recent years in Albania, there has been a trend of changing women's lifestyles, they have more autonomy in the family and increased power in society giving greater importance to their careers than women in the past years who were more focused on family. A study done in our country in

2021 reported that the average age of women who give birth to their first child was 22.38 years old, but the numbers show that there is an increase in this age and most of the participants in the study had secondary education and high level education.[21] According to INSTAT, since 2005, there has been a decrease in fertility in recent years in our country from 3.0 in 1990 to

1.38 children per woman in 2018. In the years 2015-2018, a significant increase in the birth of the first child at the age of large, respectively above the age group of 30-34 years. This increase is attributed to many factors such as the increase in the age of marriage,[22] the level of education (the higher the level of education, the more the childbearing age is postponed), religious belief (women who belong to the Islamic religion are

Methodology

Our study is retrospective with two components descriptive and analytical. We have included all the births that were in the Hospital University "Queen Geraldine" years 2021-2022. The study data were collected and analyzed in September-October 2023. The patients were divided into four age groups: 14-24 years, 25-34 years, 35-44 years, and 45-54 years. If childbirth is over 35 years old is more at risk for problems during childbirth and after it, the cost based on the hospitalization day of the mother and the infant has been estimated. The data were obtained from hospital records where they are related to demographic data, birth, normal age group P/V or S/C, hospitalization day, diagnoses, **Results**

During the study period, it results that there were 6308 (51.47%) women who gave birth in 2021 at the "Queen Geraldine" University Hospital and

more inclined to give birth at a young age than women belonging to other religious beliefs, place of residence (urban areas have a higher age of mothers who give birth to their first child)[21]. The aim of the study is to evaluate the situation of the pregnancy in maternity and the influence of the great age of the mother on the maternal-fetal status.

ICD 10 code, and pregnancy complications such as maternal issues, problems placental, and amniotic fluid, birth at term or not, birth and postpartum problems. Data were coded and processed using IBM SPSS Statistics 26 software, a p-value < 0.05 is considered statistically significant.

Ethical considerations

All ethical issues were respected strictly by the authors. No personal data were recorded while all other data collected were used only for the current study. Based on the prerequisites presented above, all the steps of the research protocol have been followed by the Health Research Ethics Board to gather data only for this study.

5948 (48.53) women who gave birth in 2022. Accordingly, 1369 (11.17%) women for both years were ≥ 35 years old. About characteristic socio demographic of participants are listed as below.

Chart 1. Educational level of women for the years 2021-2022

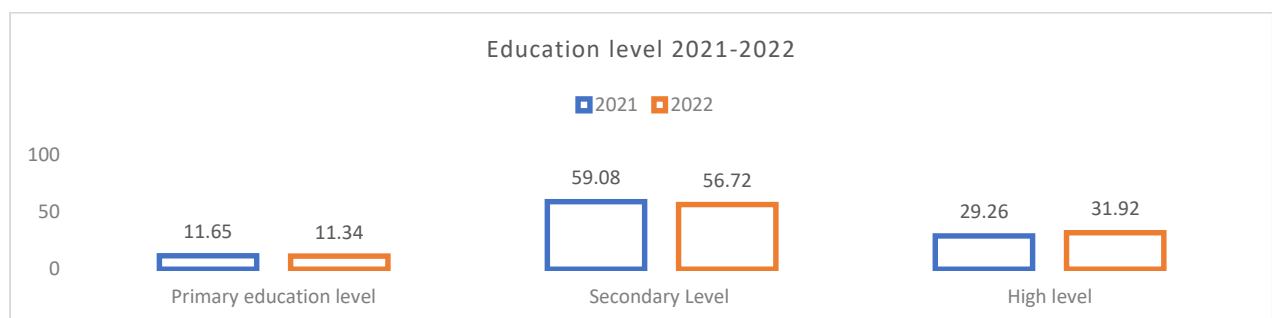

Chart 1 reflects the educational level of women who have given birth in the maternity ward in 2021-2022 which results in a high percentage of secondary education also followed by higher

education. From the results, have seen a significant connection between the level of education and pregnancy at an older age and p-value < 0.05.

Chart 2. Residence of women for the years 2021-2022

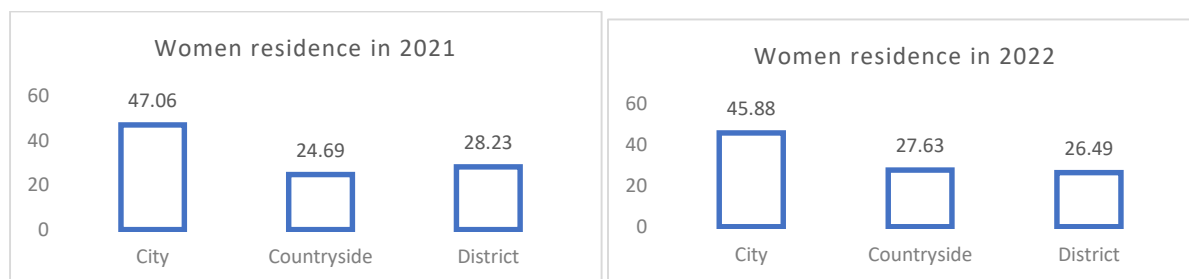

Chart 2 presents us with a view of women who predominate in patients from the city, but what is

found in 2022 a high percentage is severe located in the countryside 27.63%.

Chart 3. Diagnosis according to ICD-10 and age groups of the women for the year 2021-2022

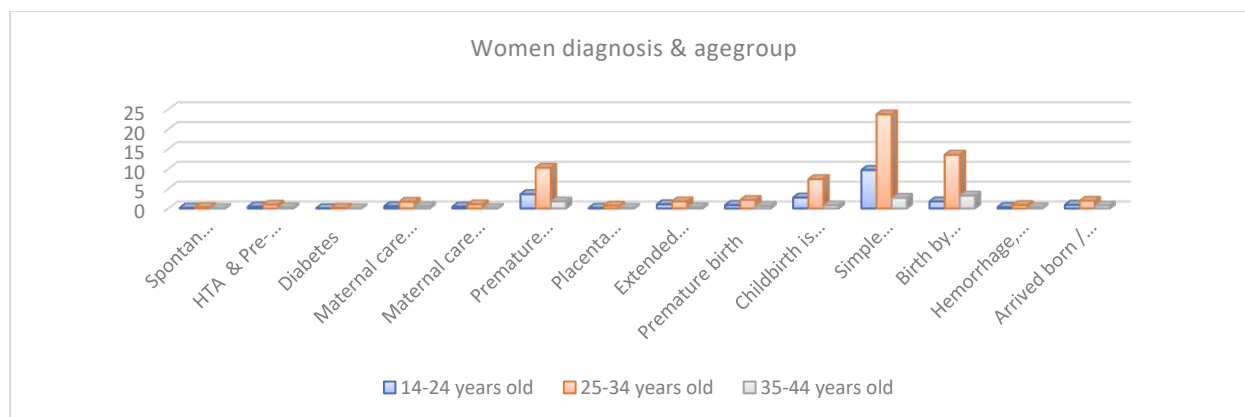

Chart 3 shows the most frequent diagnoses found in maternity hospitals where normal births predominate with 23.69% of the total number of births in the 25-34 age group, and it is the age group over 35 years that had an increasing age

from 2.66% in 2021 to 3.23% in 2022 with 10.86% of births with fetal complications and 0.76 belong to the age over 35 years and p-value < 0.05.

Chart 4 Diagnosis and Operation for 2021 in the Hospital University "Queen Geraldine" Tirana

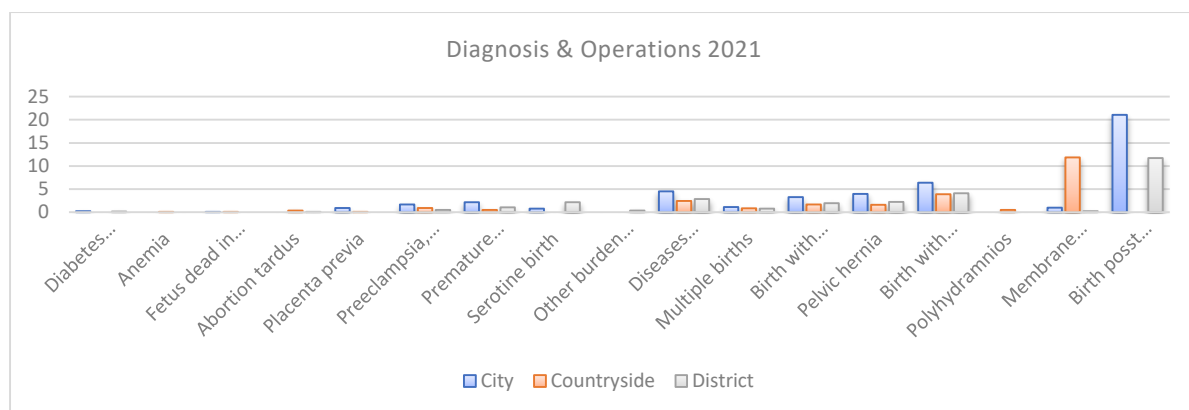

Chart 4 Diagnoses and Operations for the year 2021, shows that there are women from the city 21.07%, women from the districts who stay for a long time in the hospital and where the diagnosis predominates post-section births and pelvic

defects with 11.69% and membrane problems with 11.86%. Women who come from the village are approximately 7.07% of the cases and present membrane problems.

Chart 5. Diagnoses and Operations for the year 2022 in maternity

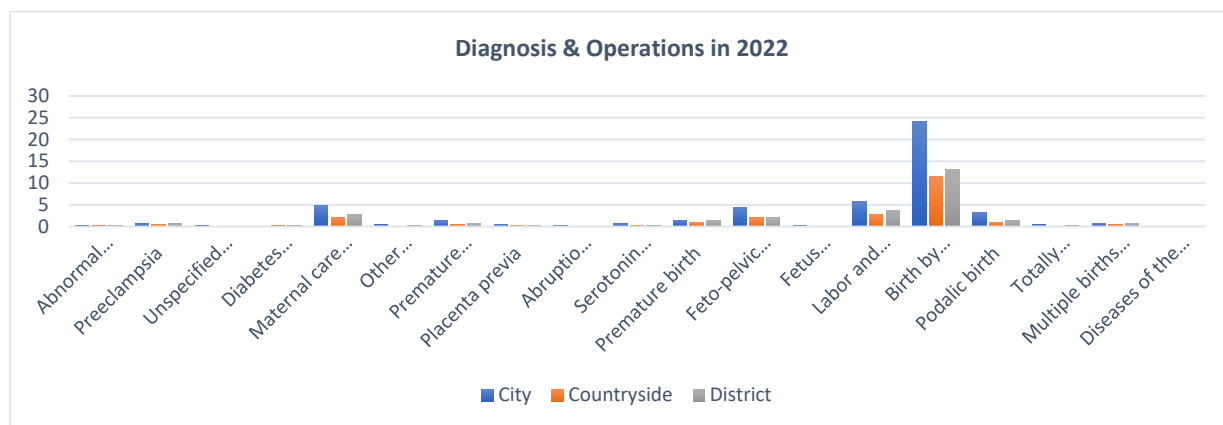

Chart 5 in diagnoses and operations for 2022 births with operations that made the highest number of women coming from districts 13.07%.

Chart 6. Hospitalization and diagnoses for mother and infant in 2021

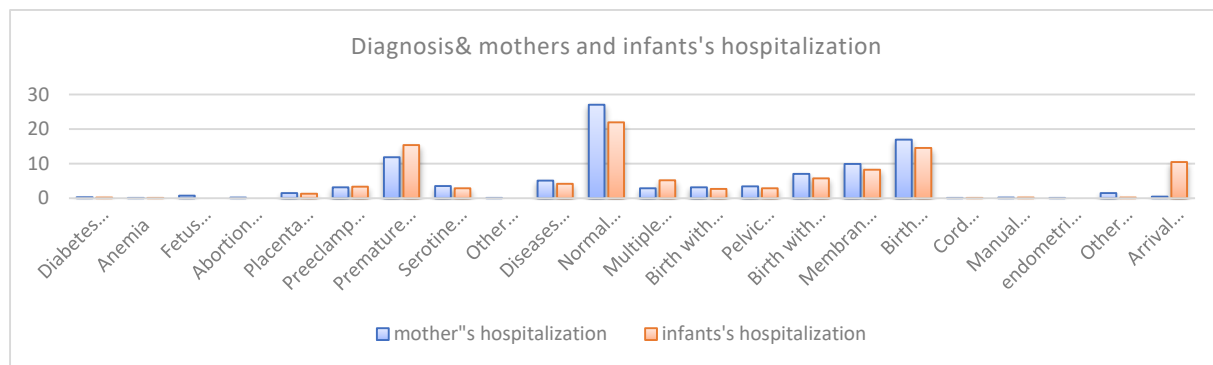

Chart 6 reflects maternal and infant hospitalization, in maternity after birth for the year 2021 in total were 12828 days for the mother and 15260 days for the infant. We found that women who come from the village stay longer in the hospital due to membrane problems, which made up 7.07% of birth

problems. Normal births have 48 to 72-hour hospitalization 27.07% for mothers and 22.03% for infants. The diagnosis that has more hospitalization from mothers and infants was Cesarean Section 17% for mothers and 14.62% of infants, premature birth 11.93% of and 15.39% of infants.

Chart 7 Hospitalization and diagnoses for mother and infant in 2022

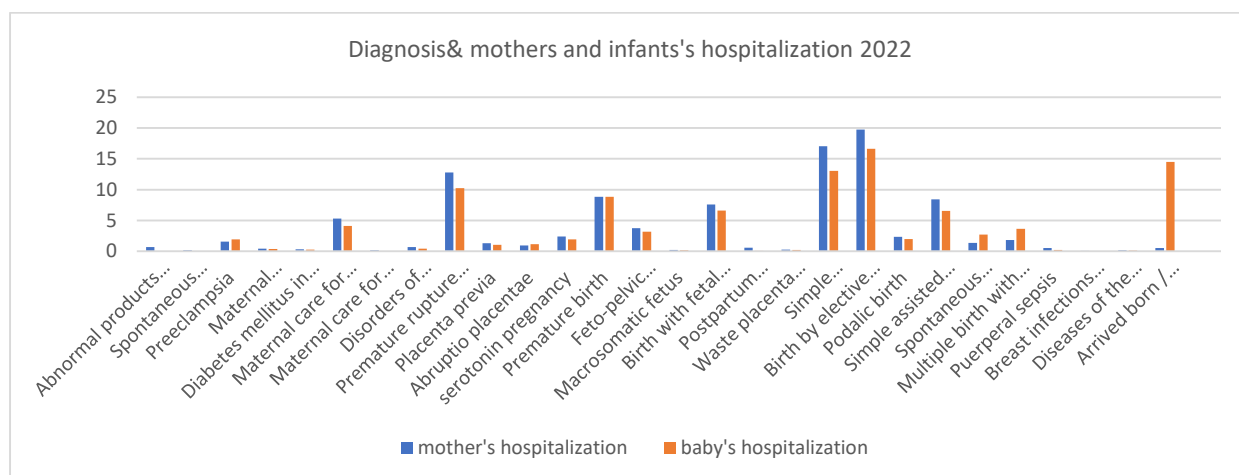

Chart 7 showed us that for the year 2022 when hospitalization for mothers was 12828 days and infant 15260 days, the highest maternal and fetal length of stay was attributed to the diagnosis 19.75% of births with Cesarean Section for the

Discussions

Our study highlights the situation of births at an older age and the risks that accompany them in the "Queen Geraldine" public maternity hospital. In recent decades, a decrease in the total number of births has been observed in our country, and there is also an increase in the age of the mother giving birth. [21,22] An increasing trend of births, especially after the age of 35, is observed in our study which supports the findings from other studies [21,22]. It is observed that the minimum and maximum age was 15 and 45 years, respectively. Approximately 51.47% of births in 2021 and 48.53% of births in 2022 at the "Queen Geraldine" University Hospital resulted, and 11.17% of women for both years were ≥ 35 years old.

Secondary education had the highest number of women with 59.08% in 2021 and 56.72% in 2022, followed by higher education 29.26% of women in 2021 and 31.92 for 2022 of women who were born during maternity which is in line with other studies [21,22].

The most frequent diagnoses encountered in maternity are normal births with 23.69%, we also have an increase in cesarean births at 18.51% of the three age groups and it is the age group over 35 years that has had a significant increase from 2.66% in 2021 to 3.23 % in 2022, our findings are in line with other studies where advanced maternal age has a high predisposition to cesarean delivery [23,24]. HTA and Preeclampsia account for 1.65% of all births for both years and 0.26% belonged to the age over 35 years, where other studies also support this fact that there is an increasing trend for these diagnoses over the age of 35 [23,24,25,26] Premature rupture of the membranes has 15.59% of the total diagnoses and 1.77% are attributed to the age group over 35 years old which is similar to a study in 2021 regarding the complications encountered in women who give birth at an older age [24]. Approximately 10.86 % were born with fetal complications and 0.76 belong to the aged over 35 years [23],[25]. In the

mother and 16.65 for infants, premature rupture of membranes with 10.22% for infant's and 12.79 for mother, also for the infant was 14.50% of arrived born from abroad for reasons various in poor health.

year 2021, women from the districts stay for a long time in the hospital and the diagnosis predominates post-section births and pelvic defects with 11.69% and membrane problems at 11.86%, in 2022 it is births with operations that make up the highest number of women coming from districts 13.07% which is in line with a retrospective study of 2023[26] which increase costs for the health system.

Conclusions

The advanced age of the mother at childbirth requires great care from the medical staff such as the doctor and the midwife because it is associated with many complications for both the mother and the infant. Our study has yielded data that may be valuable for the health system, which must work harder to identify, manage, and prevent these situations to bring a quality service with good results from both sides as for the mother and the infant. Adequate advice on family planning, where the midwife plays a special role, includes informing and raising women's awareness of the risks that pregnancy brings at an older age. Policymakers should focus on approaches that have a positive effect on increasing the number of births, training staff, and updating protocols so that we have good maternal-fetal results and a lower cost for the health system, especially in maternity hospitals.

Strengths and limitations of this study

The study includes data only from the Hospital University "Queen Geraldine" Tirana the women who came to this public hospital representatives of the target population.

Limitations of the study. We have focused on one public hospital only in Tirana city. In the future need studies that include other hospital maternity in public and private in our country.

Conflicts of Interest

The authors declare no conflicts of interest regarding the publication of this paper.

Reference

1. Gossett DR, Nayak S, Bhatt S, Bailey SC. What do healthy women know about the consequences of delayed childbearing? *J Health Commun.* 2013;18 (Suppl 1):118–28
2. American College of Obstetricians and Gynecologists Committee on Gynecologic Practice and Practice Committee. Female age-related fertility decline. Committee Opinion No. 589. *Fertil Steril.* 2014;101:6334.
3. Lean SC, Derricott H, Jones RL, Heazell AEP. Advanced maternal age and adverse pregnancy outcomes: A systematic review and meta-analysis. *PLoS One.* 2017 Oct 17;12(10):e0186287. doi: 10.1371/journal.pone.0186287. PMID: 29040334; PMCID: PMC5645107.
4. Guedes M, Canavarro MC. Characteristics of primiparous women of advanced age and their partners: a homogenous or heterogenous group? *Birth.* 2014 Mar;41(1):46–55. doi: 10.1111/birt.12089. PMID: 24654637.
5. Ye, X., Baker, P. N., & Tong, C. (2023). The updated understanding of advanced maternal age. *Fundamental Research.* <https://doi.org/10.1016/j.fmre.2023.09.013>
6. Kenny LC, Lavender T, McNamee R, O'Neill SM, Mills T, et al. (2013) Advanced maternal age and adverse pregnancy outcome: evidence from a large contemporary cohort. *Plos One* 8: e56583. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056583> PMID: 23437176
7. Khalil A, Syngelaki A, Maiz N, Zinevich Y, Nicolaides KH (2013) Maternal age and adverse pregnancy outcome: a cohort study. *Ultrasound in Obstetrics & Gynecology* 42: 634±643.
8. Lampinen R, Vehviläinen-Julkunen K, Kankkunen P. A review of pregnancy in women over 35 years of age. *Open Nurs J.* 2009 Aug 6;3:33–8. doi: 10.2174/1874434600903010033. PMID: 19707520; PMCID: PMC2729989. Pregnancy at 35 years and older 1,2,3,4,
9. Arias E, Xu JQ, Tejada-Vera B, Murphy SL, Bastian B. U.S. state life tables, 2020. *National Vital Statistics Reports*; vol 71 no 2. Hyattsville, MD: National Center for Health Statistics. 2022. DOI: <https://dx.doi.org/10.15620/cdc:118271>.
10. Ben-David A, Glasser S, Schiff E, Zahav AS, Boyko V, Lerner-Geva L. Pregnancy and Birth Outcomes Among Primiparae at Very Advanced Maternal Age: At What Price? *Maternal and Child Health Journal.* 2016;20: 833–842. <https://doi.org/10.1007/s10995-015-1914-8> PMID:26686195
11. Billari FC, Kohler H-P, Andersson G, et al. Approaching the limit: long-term trends in late and very late fertility. *Popul Dev Rev.* 2007;33(1):149–70.
12. Sobotka T. Postponement of childbearing and low fertility in Europe [PhD thesis]: University of Groningen; 2004.
13. Blondel B, Coulm B, Bonnet C, Goffinet F, Le Ray C. National Coordination Group of the National Perinatal Surveys. Trends in perinatal health in metropolitan France from 1995 to 2016: results from the French National Perinatal Surveys. *J Gynecol Obstet Hum Reprod.* 2017;46(10):701–13.
14. Londero AP, Rossetti E, Pittini C, Cagnacci A, Driul L. Maternal age, and the risk of adverse pregnancy outcomes: a retrospective cohort study. *BMC Pregnancy Childbirth.* 2019 Jul 23;19(1):261. doi: 10.1186/s12884-019-2400-x. PMID: 31337350; PMCID: PMC6651936.
15. Shan D, Qiu PY, Eu YX, Chen Q, Li AL, Ramadoss S, et al. Pregnancy outcomes in women of advanced maternal age: a retrospective cohort study from China. *Sci Rep.* 2018;8:12239.
16. Osterman M, Hamilton B, Martin JA, Driscoll AK, Valenzuela CP. Births: Final Data for 2020. *Natl Vital Stat Rep.* 2021 Feb;70(17):1–50. PMID: 35157571.
17. Bewley S, Davies M, Braude P. Which career first? *BMJ.* 2005;331(7517):588–9.
18. Beaujouan É. Second-union fertility in France: Partners' age and other factors. *Population.* 2011;66(2):239–73.
19. Ben Messaoud K, Bouyer J, de La Rochebrochard E. Infertility treatment in France, 2008–2017: a challenge of growing treatment needs at older ages. *Am J Public Health.* 2020;110(9):1418–20.
20. Beaujouan É, Reimondos A, Gray E, Evans A, Sobotka T. Declining realisation of reproductive intentions with age. *Hum Reprod.* 2019;34(10):1906–14

21. Talukder, A., Khan, Z. I., Khatun, F., & Tahmida, S. (2021). Factors associated with age of mother at first birth in Albania: Application of quantile regression model. *Heliyon*, 7(3), e06547. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e06547>

22. Gjonça, Arjan, Burazeri, Genc and Ylli, Alban (2021) *Demographic and health challenges facing Albania in the 21st century*. UNFPA. ISBN 9789928149916
https://albania.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/albania_demographic_health_challenges_report_2020_english_version.pdf

23. Radoń-Pokracka M, Adrianowicz B, Płonka M, Danił P, Noćak M, Huras H. Evaluation of Pregnancy Outcomes at Advanced Maternal Age. *Open Access Maced J Med Sci*. 2019 Jun 30;7(12):1951-1956. doi: 10.3889/oamjms.2019.587. PMID: 31406535; PMCID: PMC6684431.

24. Glick I, Kadish E, Rottenstreich M. Management of Pregnancy in Women of Advanced Maternal Age: Improving Outcomes for Mother and Baby. *Int J Womens Health*. 2021 Aug 10;13:751-759. doi: 10.2147/IJWH.S283216. Erratum in: *Int J Womens Health*. 2023 Oct 25;15:1621-1622. PMID: 34408501; PMCID: PMC8364335.

25. Vandekerckhove M, Guignard M, Civadier MS, Benachi A, Bouyer J. Impact of maternal age on obstetric and neonatal morbidity: a retrospective cohort study. *BMC Pregnancy Childbirth*. 2021 Oct 28;21(1):732. doi: 10.1186/s12884-021-04177-7. PMID: 34711168; PMCID: PMC8555100.

26. Hochler H, Lipschuetz M, Suissa-Cohen Y, Weiss A, Sela HY, Yagel S, Rosenbloom JL, Grisaru-Granovsky S, Rottenstreich M. The Impact of Advanced Maternal Age on Pregnancy Outcomes: A Retrospective Multicenter Study. *J Clin Med*. 2023 Sep 1;12(17):5696. doi: 10.3390/jcm12175696. PMID: 37685763; PMCID: PMC10488955.

Shkaqet që ndikojnë në aftësinë e infermierëve për të ruajtur standartin më të lartë të cilësisë së kujdesit shëndetësor

Msc Majlinda Rakipaj

Msc Neada Cakërri

Msc Deona Taraj

Msc Erlini Kokalla

Msc Lejdi Fetahu

Msc Stiljana Brokaj

*Nursing Department Faculty of Public Health,
University Ismail Qemali of Vlore, Albania*

rakipajmajlinda@gmail.com/majlinda.rakipaj@univlora.edu.al

Abstrakt

Hyrje: Bazuar në një rishikim të gjerë të literaturës, lodhja është përshkruar në mënyrë të qartë si një shkak që mund të ndikojë në aftësinë e infermierëve për të ruajtur standartin më të lartë të cilësisë së kujdesit shëndetësor. Përgjigja lodhje është një përgjigje automatike e trupit për çdo ndryshim të mjedisit të brendshëm ose të jashtëm dhe lehtëson disponueshmërinë e burimeve për t'iu përgjigjur rrethanave të jashtëzakonshme. **Qëllimi** " Evidentimi i shkaqeve që ndikojnë në punën e infermierit me qëllim që të përmirësohet cilësia e kujdesit shëndetësor. **Metodologjia:** Studimi është i tipit Kros-seksional Deskriptivo-analitik. Mbledhja e të dhënave u bë duke përdorur një pyetësor të vetëadministruar, i plotësuar nga infermierët. **Rezultatet:** Infermierët raportuan se ndjehen të lodhur në punën e tyre. Sipas llojit të lodhjes: 49.55% kanë lodhje psikologjike, 41.44% kanë lodhje fizike dhe psikologjike, 9% lodhje fizike. Sipas ndikimit të lodhjes në cilësinë e punës 49% mendojnë se lodhja ndikon pak në cilësinë e punës, 43% ndikon shpesh, 5% ndikon aspak dhe 3% ndikon gjithmonë. Sipas shkaktarit kryesor të gabimeve nga të lodhurit shpesh 47% deklarojnë lodhjen si shkak kryesor i kryerjes së gabimeve, nga të lodhurit përditë 21% kanë deklaruar lodhjen. **Konkluzione** : Lodhja është një shkak që ndikon në cilësinë e punës së personelit infermieror. Infermierët ndihen të lodhur në punë. Infermierët ndiejnë më shumë lodhje psikologjike sesa fizike.

Fjalët kyçe: *evidentimi i shkaqeve , lodhja, menaxhim*

Abstract

Introduction: Based on an broad literature review, fatigue has been clearly described as a cause that may affect the ability of nurses to achieve the highest standard of health care quality. The fatigue response is the body's automatic response to any change in the internal or external environment and facilitates the availability of resources to respond to emergencies. **The purpose of the study:** Evidence of causes that affect the work of the nurse in order to improve the quality of health care. **Methodology:** The study is Cross-sectional type Descriptive-Analytical. Data collection is using a self-administered questionnaire was completed by the nurses. **Results:** Nurses reported that they feel tired in their work. By type of fatigue: 49.55% them have psychological fatigue, 41.44% have physical and psychological fatigue, 9% physical fatigue. According to the impact of fatigue on the quality of work, 49% think that fatigue has little effect on the quality of work, 43% say that it often affects work, 5% report fatigue does not affect at all their work and 3% of them say that it always affects work. According to the main cause of mistakes by often being tired, 47% declare fatigue as the main cause of committing mistakes. From the nurses

daily tired 21% have declared fatigue. **Conclusions:** Fatigue is a cause that affects the quality of work of the nursing staff. Nurses feel tired at work. Nurses feel more psychological than physical fatigue. **Keywords:** identification of causes, fatigue, management.

Lodhja në profesionin e infermierit

Lodhja infermierore është " Një ndjenjë subjektive e lodhjes përjetuar nga infermierët që është fizikisht dhe mentalisht penetruese. Simptomat e lodhjes përfshijnë rritjen e ankthit, ulje të kujtesës afatshkurtër, ngadalësimi i kohës së reagimit, ulje të efikasitetit të punës, rritje të ndryshueshmërisë në performancën e punës dhe rritje të gabimeve të mosveprimit. (Kenyon, Gluesing, White, Dunkel & Burlingane 2007) Një faktorë i akumuluar i lodhjes u përshkrua si mungesa e kohës së lirë në punë për të rifreskuar veten, duke rezultuar në lodhje fizike, gjumë dhe lodhje mendore. (Kudo et al 2008)

Faktorët kontribues në lodhje

Dimensionet e lodhjes psikologjike dhe fizike janë të pranishme tek infermierët e ekspozuar ndaj kërkesave të tepërta mendore dhe fizike përmes detyrave të tyre të punës dhe orareve. Këto dimensione lodhjeje kontribuojnë në një gjendje të lodhjes së përgjithshme, e cila me kalimin e kohës mund të rezultojë se infermierët nuk janë në gjendje të funksionojnë në kapacitetin e tyre normal dhe mund të çojë në një rritje të rrezikut për lëndim apo gabim mjeksor. Faktorët e punës, faktorët psiko-social dhe faktorët individual kontribuojnë në lodhjen fizike dhe psikologjike. Stone et al (2006) Rogers, H wang, Scott, Aiken & Dingers (2004)

Lodhja është një gabim i kushtueshëm

Infermierët punojnë me orë të gjata me të gjitha tipet e pacientëve. Dhe sa më shumë që ne mendojmë se jemi të pathyeshëm, fakti është se ne kemi nevojë për pushim për t'u dhënë pacientëve tanë një kujdes sa më cilësorë. Egziston një lidhje e fortë midis lodhjes, aksidenteve, të gabuarit dhe gabimeve. Gabimet, si dhe gabimet e vogla kushtojnë dhjetra miliarda dollar çdo vit. (www.nursingworld.org/MainMenuCategories/WroklplacesSafety/Healthy-Work Enviroment/NurseFatigue). Kur jemi të lodhur kemi rënie të aftësisë në vendimarrje, zgjatje të kohës së reagimit dhe zhvlerësim të aftësisë tonë për të zgjidhur problemet. Dëshmi të forta në lidhje me orët e

zgjatura të punës, turneve dhe pushimit të pamjaftueshëm janë :

- ✓ Ngadalësim i kohës së reagimit
- ✓ Gabime në vëmendje dhe detaje
- ✓ Gabimet e mosveprimit
- ✓ Zgjidhje e kompromentuar e problemit
- ✓ Reduktim të motivimit
- ✓ Ulje të energjisë

www.nursingworld.org/MainMenuCategories/WroklplacesSafety/Healthy-Work Enviroment/Nurse Fatigue)

Lodhja infermierore shpesh shkaktohet nga pamjaftueshmëria e personelit në spitale dhe duke detyruar infermierët për të punuar më gjatë në turn. Kur spitalet janë me personel të pamjaftueshëm ata mbështeten në pak infermierët për të trajtuar dhe kujdesur për më shumë pacientë dhe kjo jo vetëm që shkakton lodhje dhe burnout të infermierëve, por ajo mund të çojë në gabime mjeksore të rënda apo fatale. (Julie Bird 2013)

Qëllimi i studimit Evidentimi i shkaqeve që ndikojnë në punën e infermierit me qëllim që të përmirësohet cilësia e kujdesit shëndetësor.

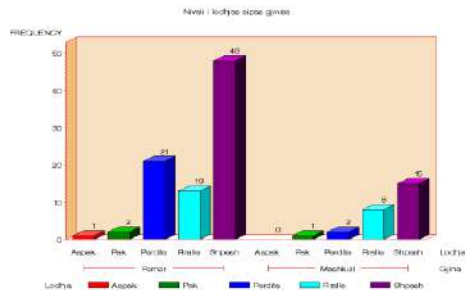
Metodologjia Studimi është i tipit Kros-seksional Deskriptivo-analitik. Mbledhja e të dhënave u bë duke përdorur një pyetësor të vetëadministruar, i plotësuar nga infermierët. Të dhënat e mbledhura nga raportimi i personelit infermieror u analizuan nëpërmjet programeve SAS dhe Exel.

Rezultatet

- Infermierët ndjejnë më shumë lodhje psikologjike, të dyja sesa fizike.
- Shkaqet e lodhjes së tyre psikologjike janë si rutina e punës, zhgënjimi nga jeta profesionale, turnet e treta, puna me pacientë të vështirë dhe nga këto shkaqe ata ndihen shpesh dhe përditë të lodhur.
- Fluksi pacientëve është shkak i lodhjes së tyre fizike dhe nga kjo infermierët janë shprehur se ndihen të lodhur.
- Shumica e infermierëve deklaruan se lodhja ndikon shpesh dhe pak në cilësinë e punës.
- Përqindja më e madhe e infermierëve gati 47 % kanë raportuar se lodhja ka ndikuar shpeshherë në kryerjen e gabimeve, në 39 % të infermierëve lodhja ka ndikuar pak në kryerjen e

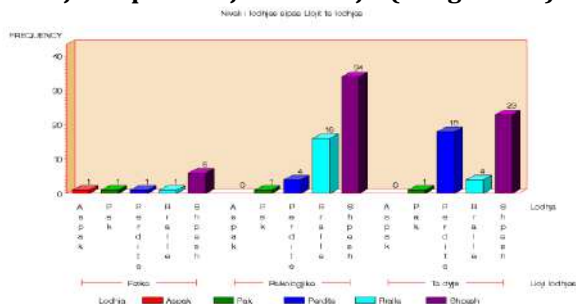
gabimeve, dhe në 13 % të infermierëve lodhja nuk ka ndikuar në kryerjen e gabimeve

Lodhja sipas gjinisë (Figura 1)

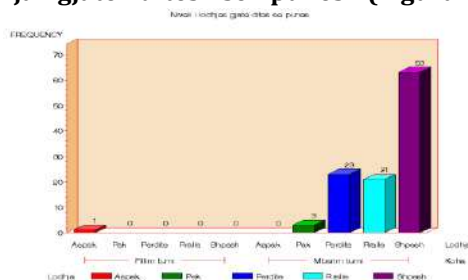
77% janë femra. 23% janë meshkuj. Të lodhur Shpesh janë përsëri femrat me 43% dhe më pas meshkujt me 13.5%, Të lodhur Përdite më tepër janë femrat me 19% dhe meshkujt janë 1.8%.

Lodhja sipas llojit të saj (Figura 2)

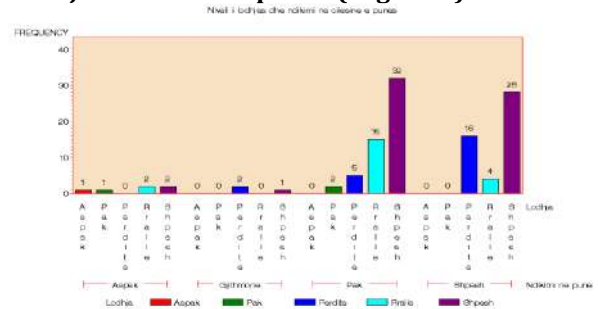
49.55% kanë lodhje Psikologjike, 41.44% kanë lodhje fizike dhe Psikologjike, 9% lodhje fizike. Të lodhur Shpesh janë më tepër ata me lodhje Psikologjike me 30.6% dhe më pas ata që kanë Të dyja llojet e lodhjeve me 20.72%. dhe ata me lodhje Fizike me 5.4 %. Të lodhur Përdite më tepër janë ata me Të dyja llojet me 16.22% dhe më pas ata me lodhje psikologjike 3.6%. Të deklaruar pak të lodhur janë të tre ndarjet me 0.9%

Lodhja gjatë ditës së punës (Figura 3)

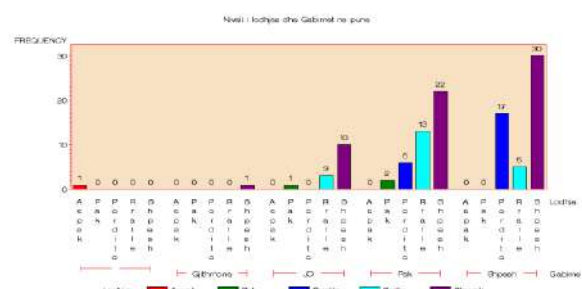
99.1% janë të lodhur në fund të turnit. 0.9% janë në fillim turni. Të lodhur Shpesh janë 56.76% në fund të turnit, Të lodhur Përditë 20.72%, Rrallë 18.92% .Pak 2.7%

Lodhja dhe Cilësia e punës (Figura 4)

49% mendojnë se lodhja ndikon pak në cilësinë e punës, 43% ndikon shpesh, 5% ndikon aspak aspak dhe 3% ndikon gjithmonë.

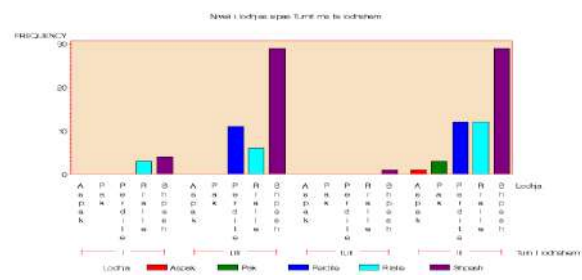
Lodhja dhe Gabimet në punë (Figura 5)

47% kanë bërë gabime në punë shpesh, 39% kanë bërë gabime në punë pak, 1% kanë bërë gabime në punë gjithmonë, 13% nuk kanë bërë gabime në punë, pra jo.

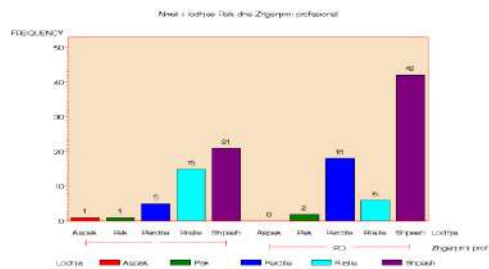
- ✓ Të lodhurit shpesh 27% kanë bërë shpesh gabime, 20% pak, 9% jo dhe 1% gjithmonë.
- ✓ Të lodhur përditë 15% shpesh gabime dhe 5% pak gabime.

Lodhja sipas Turnit më të lodhshëm (Figura 6)

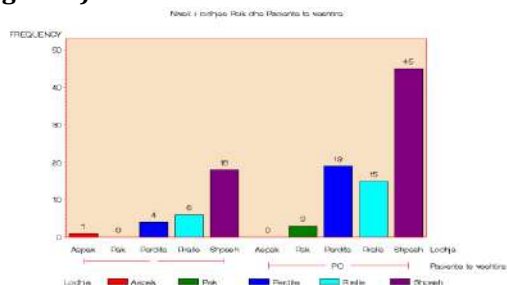
51.35% punojnë Turni III, 41.44% I dhe III, 6.3% Turni I. 0.9% II, III. Të lodhur Shpesh janë më tepër ata që punojnë turni I, III dhe III me afro 26%. Të lodhur Përditë janë përsëri këto kategori me 11 dhe 12%.

Lodhja Psikologjike dhe Zhgënjimi profesional (Figura 7)

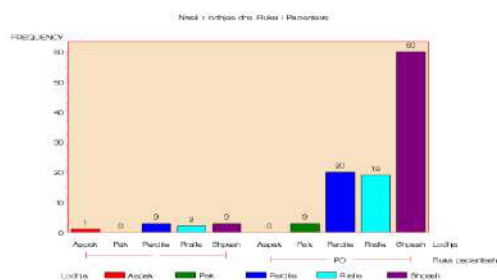
68 të intervistuar kanë deklaruar zhgënjimin profesional si shkak i lodhjes psikologjike nga të cilët: 62% janë shpesh të lodhur, 26% përditë të lodhur 9% rralle të lodhur 3 % pak të lodhur

Lodhja Psikologjike dhe Pacientë të vështirë (Figura 8)

Nga të anketuarit që punojnë me pacientë të vështirë :rreth 55% janë shpesh të lodhur, 23% përditë të lodhur 18% rralle, 4% pak të lodhur

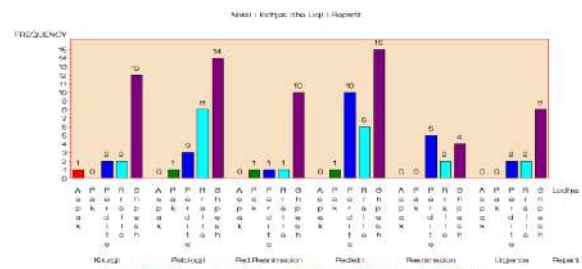
Llodhja fizike dhe Fluksi i pacientëve (Figura 9)

102 infermierë janë shprehur se lodhen nga fluksi i pavicenteve, prej tyre

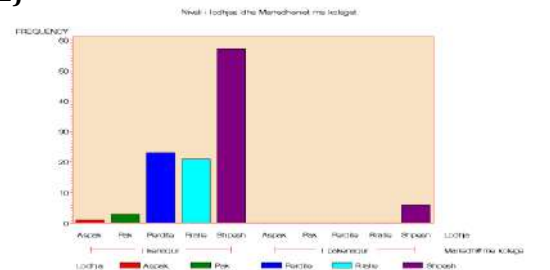
- ✓ 59% janë shpesh të lodhur
- ✓ 20% përditë të lodhur
- ✓ 19% rralle të lodhur
- ✓ 3% pak të lodhur

Lodhja fizike dhe Lloji i Repartit (Pavionit) (Figura 10)

Të lodhur Shpesh janë më tepër në Pediatri me 13.5% dhe patologji 12.6%.Të lodhur Përditë janë në Pediatri 9% dhe Reanimacion kirurgji 4.5%.

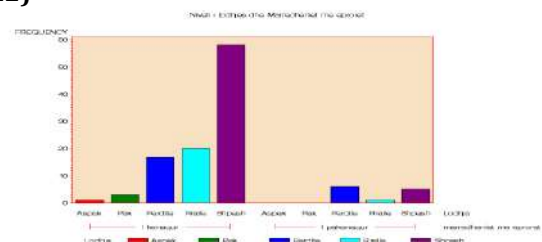
Lodhja dhe Marrëdhëniet me koleget (Figura 11)

Sipas Marrëdhënieve me kolegët: 95% janë të kënaqur , 5% të pakënaqur.

- ✓ Të lodhur Shpesh janë më tepër ata që janë të kënaqur me afro 52% ,ata të pakënaqur me 5%.
- ✓ Të lodhur Përditë janë më tepër ata që janë të kënaqur me afro 21%

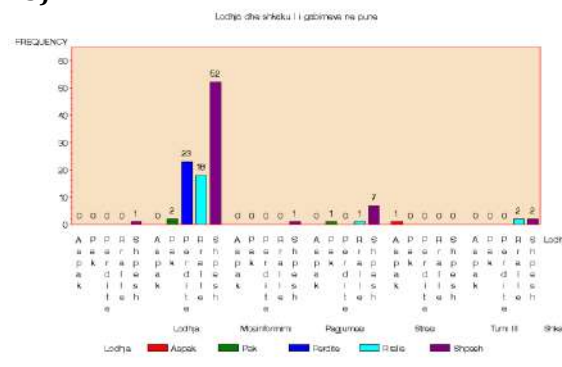
Lodhja dhe Marrëdhëniet me eprorët (Figura 12)

Sipas Marrëdhënies me eprorët: 89% janë të kënaqur , 11% të pakënaqur.

- ✓ Të lodhur Shpesh janë më tepër ata që janë të kënaqur me afro 52% ,ata të pakënaqur me 4.5%.
- ✓ Të lodhur Përditë janë me tepër ata që janë të kënaqur me afro 15% ,ata të pakënaqur me 5.4%.

Lodhja dhe renditja shkak i pare (Figura 13)

- 86% deklarojnë lodhjen si shkak gabimesh në punë.
- Nga të lodhurit shpesh 47% deklarojnë lodhjen, nga të lodhurit përditë 21% lodhjen.

Diskutime

- Infermierët raportuan se ndihen të lodhur në punën e tyre.
- Infermierët ndjejnë më shumë lodhje psikologjike, të dyja sesa fizike.
- Lodhja ndikon shpesh dhe pak në cilësinë e punës.
- Femrat ndjejnë më shumë lodhje në punë se meshkujt.
- Infermierët gjatë ditës së punës ndihen të lodhur në fund të turnit.
- Infermierët konstatojnë turnin e I dhe turnin e III si turnet më të lodhshme.
- Shumica e infermierëve raportuan se ndihen të kënaqur në mardhëniet me eprorët dhe në mardhëniet me kolegët.
- Infermierët janë pak të informuar në lidhje me vlerësimin dhe menaxhimin e lodhjes.
- Gabimet që janë kryer më shpesh nga ndikimi i lidhjes janë:
 - Administrimi i medikamenteve jo në doza të duhura,
 - Aplikimi i medikamenteve të papërshtatshme nga ana e mjekut në kartelë,
 - Marrja e gjakut për kryerjen e analizave në pacientin e gabuar
 - Dhënia e medikamenteve jo në kohën e duhur dhe infermierët që i kanë kryer këto gabime kanë qenë shpesh dhe përditë të lodhur.

Rekomandime

- ✚ Mbështetja e duhur nga Ministria dhe punëdhënësit për të minimizuar shkaqet dhe pasojat e lodhjes në punën dhe gabimet mjeksore.
- ✚ Miratimi dhe funksionimi i protokolleve në spitale për lodhjen në punë.
- ✚ Përfshirja e infermierëve në vendimarrje lidhur me punën dhe pacientët e tyre.
- ✚ Realizimi i shërbimeve trajnuese, seminareve nga Ministria e shëndetësisë për infermierët në lidhje me cilësinë e praktikës infermiere, lodhjes në punë si dhe vlerësimit dhe menaxhimit të lodhjes.

Referencat

1. Gaffney, T. (2007). *Take a nap? Virginia Nurses Today*, 15(2), 17.
2. McClelland, L. E. (2007). *Examining the effects of fatigue on decision-making in nursing: A policy capturing approach [PhD dissertation]*. Clemson, SC: Clemson University. (UMI no. 3290711).
3. Krueger, GP. (1994). *Fatigue, performance and medical error*. In M. S. Bogner (Ed.), *Human error in medicine* (pp. 311-326). Hillsdale: L. Erlbaum Associates.
4. Glaus, A. (1998). *Fatigue in patients with cancer: Analysis and assessment*. Heidelberg, Germany: Springer-Verlag Berlin.
5. Flin, R., Yule, S., McKenzie, L., Paterson-Brown, S., & Maran, N. (2006). *Attitudes to teamwork and safety in the operating theatre*. *Surgeon*, 4(3), 145-151.
6. Kenyon, T.A., Gluesing, R. E., White, K.Y., Dunkel, W. L., & Burlingame, B. L. (2007). *On call: Alert or unsafe? A report of the AORN on-call electronic task force*. *AORN Journal*, 86(4), 630-639.
7. Lyndon, A. (2007). *Agency for safety in perinatal nursing practice [PhD dissertation]*. San Francisco: University of California. (UMI no. 3261236).
8. Schaffner, M. J. (2006). *Antecedents and consequences of work-related nurse fatigue: A preliminary evidence-based model [PhD dissertation]*. Charleston, SC: Medical University of South Carolina. (UMI no. 3254253).

9. [www.nursingworld.org/MainMenuCategories/ WrokplacesSafety/Healthy-Work Enviroment/Nurse Fatigue \)](http://www.nursingworld.org/MainMenuCategories/WrokplacesSafety/Healthy-WorkEnviroment/Nurse Fatigue)
10. Glaus, 1998; North American Nursing Diagnozis Association, 1996; Stewart, Hays & Ware, 1992.
11. Bertram et al 1990., Leung et al 2004., Van der Linden et al 2003.
12. DeLuca, J (Ed.). (2005). *Fatigue as a window to the brain*. Cambridge: The MIT Press.
13. Krueger, GP. (1989). *Sustained work, fatigue, sleep loss and performance: A review of the issues*. *Work & Stress*, 3(2), 129-141
14. Van der Linden, D, Frese, M, & Meijman, TF. (2003a). *Mental fatigue and the control of cognitive processes: Effects on perseveration and planning*. *Acta Psychol (Amst)*, 113(1), 45-65.
15. Leung, AW, Chan, CC, & He, J. (2004). *Structural stability and reliability of the swedish occupational fatigue inventory among chinese vdt workers*. *Appl Ergon*, 35(3), 233-241.
16. Kenyon, T.A., Gluesing, R. E., White, K.Y., Dunkel, W. L., & Burlingame, B. L. (2007). *On call: Alert or unsafe? A report of the AORN on-call electronic task force*. *AORN Journal*, 86(4), 630-639.
17. Adriaenssens, J., De Gucht, V., Van Der Doef, M. & Maes, S. (2011). *Exploring the burden of emergency care: Predictors of stress health outcomes in emergency nurses*. *Journal of Advanced Nursing*, 67(6), 1317-1328

Perceptimi i perdorimit te suplementeve dietike gjate periudhes se shtatezanise

Ph.D. (c). Saemira Durmishi

Prof.As. Rezarta Petani

Dr. MitildaGugu

Prof As. Vitori Hasani

Ph.D. (c). Jerina Jaho

saemira2@gmail.com

Abstrakt

Hyrje: Suplementet dietike në shtatzëni janë të rëndësishme për të siguruar që nena dhe fëmija të kenë të gjitha vitaminat dhe mineralet që nevojiten për një zhvillim të shëndetshëm. Shtatzënat janë të rrezikuara për mungesën e disa vitaminave dhe mineraleve të rëndësishme dhe suplementet ushqimore mbushin këto mungesa dhe ndihmojnë në parandalimin e defekteve të lindura të fëmijës. **Qellimi:** Te vleresohet niveli i perdorimit te suplementeve ushqimore gjate shtatezanise. **Objektiva:** Të vlerësohet perdorimi i suplementeve si dhe edukimi i grave shtatezane per rezultatet e perdorimit dhe efektet e tyre gjatë shtatzënisë. **Metodologjia:** Ky është një studim deskriptiv i kryer në qytetin Vlorës për një periudhë kohore 1 vjecare (Mars 2023 - Mars 2024). **Rezultatet:** 167 gra qe ndjekin shtatezanine e tyre ne dy qendra shendetesore ne rrethin e Vlores te vleresuara nepermjet nje pyetesori rezulton se: 90,1% kane perdorur nje shtese diete, 21,2% kane perdorur me shume se 3 suplemente ne muajin e fundit, 86% jane gra me arsim te larte dhe kane lexuar se suplementet mund te parandalojne dhe ndikojne pozitivisht ne gjendjen e nenes dhe te femijes. 61% e grave kane perdorur me shume se 4 suplemente te blere ne farmaci, **Konkluzione:** Ky studim dha informacion të ri mbi përdorimin e suplementeve dietike dhe lidhjet e tij në gratë shtatzëna.. Gratë shtatzëna kanë nevojë për dieta të ndryshme dhe rritje të marrjes së lëndëve ushqyese për të përballuar nevojat shtesë gjatë shtatzënisë. Përdorimi i suplementeve dietike dhe ushqimeve të fortifikuara duhet të inkurajohet për gratë shtatzëna për të siguruar furnizim adekuat me

lëndë ushqyese si për nënën ashtu edhe për fetusin

Fjale kyç: *gra shtatezane, prevalence, supplement*

Abstract

Introduction: Dietary supplements in pregnancy are important to ensure that mother and child have all the vitamins and minerals needed for healthy development. Pregnant women are at risk for the lack of some important vitamins and minerals, and nutritional supplements fill these deficiencies and help prevent birth defects in the child. **Aim:** To evaluate the level of use of food supplements during pregnancy. **Objective:** To evaluate the use of supplements as well as the education of pregnant women on the results of their use and effects during pregnancy. **Methodology:** This is a descriptive study conducted in the city of Vlora for a period of 1 year (March 2023 - March 2024). **Results:** 167 women following their pregnancy in two health centers in the district of Vlora were evaluated through a questionnaire, it turns out that: 90.1% have used a dietary supplement, 21.2% have used more than 3 supplements in the last month, 86 % are highly educated women and have read that supplements can prevent and positively affect the condition of the mother and the child. 61% of women have used more than 4 supplements bought in the pharmacy, **Conclusions:** This study provided new information on the use of dietary supplements and their associations in pregnant women. Pregnant women need different diets and increased nutrient intake to meet their additional needs during pregnancy. The use of dietary

supplements and fortified foods should be encouraged for pregnant women to ensure an adequate supply of nutrients for both mother and fetus.

Keywords: *pregnant women, prevalence, supplements*

Hyrje: Suplementet dietike janë produkte orale që përmbajnë përbërës dietik, si vitamina, minerale, aminoacide ose substanca të tjera dietike dhe përdoren për të plotësuar mangësitë dietike të dikujt. Nevojat dietike në shtatzëni janë kritike dhe mund të kërkojnë plotësim (1). Çështjet e të ushqyerit në shtatzëni kanë fituar një rëndësi më të madhe në kujdesin rutinë prenatal, pasi Shtatzënia është një kohë kur nënat e ardhshme shpesh fokusohen në dietën e tyre për të përmirësuar shëndetin e tyre dhe për të ruajtur shëndetin e ardhshëm të fëmijëve të tyre (2). Ushqimi i nënës dhe fëmijës ka qenë në axhendën globale si thelbësore për shëndetin, zhvillimin e qëndrueshëm dhe përparimin në vendet me të ardhura të ulëta dhe të mesme (3). Nënushqyerja e nënës kontribuon në 800,000 vdekje neonatale çdo vit nëpërmjet lindjeve të vogla për moshën gestacionale; ngecja në rritje, humbja e dobët dhe mungesat e mikronutrientëve vlerësohet të jenë shkaktarët e afro 3,1 milion vdekjeve të fëmijëve çdo vit (4). Ka shumë informacione kontradiktore në lidhje me sigurinë dhe/ose efikasitetin e suplementeve ushqimore gjatë shtatzënisë. Pavarësisht kësaj, tregu i suplementeve është në rritje (2). Suplementet dietike luajnë një rol të rëndësishëm në përmirësimin e shëndetit të nënës dhe rezultateve të lindjes. Gratë shtatzëna kanë kërkesa të shtuara për ushqimin, për shkak të rritjes së indeve të nënës dhe zhvillimit të fetusit (1). Çrregullimet e të ngrënit gjatë shtatzënisë mund të kenë efekte të dëmshme në rritjen e fetusit dhe zhvillimin e hershëm të fëmijës. Ka njohuri të kufizuara në lidhje me sjelljen e të ngrënit, marrjen dietike dhe biomarkerët ushqyes të prejardhur, si dhe plotësimin e lëndëve ushqyese të gratë gjatë shtatzënisë (5). Një strategji e përdorur gjerësisht për të përmirësuar statusin ushqimor të grave gjatë shtatzënisë është edukimi dhe këshillimi mbi ushqyerjen (NEC). Strategjitë NEC zakonisht fokusohen në përmirësimin e cilësisë së dietës së nënës duke rritur diversitetin dhe sasinë e ushqimeve të konsumuara, shtimin adekuat të peshës përmes konsumimit të proteinave dhe energjisë së mjaftueshme dhe të

ekuilibruar dhe përdorimin e vazhdueshëm dhe të vazhdueshëm të suplementeve mikronutrientësh, suplementeve ushqimore ose ushqimeve të fortifikuara (6)

Ushqyerja luan një rol jetik në reduktimin e disa prej rreziqeve shëndetësore që lidhen me shtatzëninë, si rreziku i vdekshmërisë së fetusit dhe foshnjave, vonesa e rritjes intrauterine, pesha e ulët e lindjes dhe lindjet e parakohshme, ulja e defekteve të lindjes, kretinizmi, zhvillimi i dobët i trurit dhe rreziku i infeksionit. Ushqimi adekuat është thelbësor për një grua gjatë gjithë ciklit të saj jetësor për të siguruar zhvillimin e duhur dhe për të përgatitur jetën riprodhuese të gruas (7). Shtatzënia është një sfidë nga pikëpamja ushqyese, sepse kërkesat për lëndë ushqyese rriten dhe ndryshimi i marrjes së saj mund të ndikojë në shëndetin e nënës dhe fetusit. Gjendjet e mungesës së mikronutrientëve lidhen me preeklampsinë, kufizimin e rritjes intrauterine, abortin dhe anomalitë kongjenitale. Aktualisht, dieta e shumë nënave në pritje është e pamjaftueshme në mikroelemente, në këtë rast është e nevojshme suplementimi (8). Gjatë shtatzënisë, nevojat për energji, proteina, dhe substancat ushqimore të nevojshme (si vitamina dhe minerale) rriten për të ruajtur shëndetin e nënës dhe për të përkrahur zhvillimin e fetusit. Programet e shëndetit publik në shumë vende përqendrohen në promovimin e një diete të shëndetshme, përdorimin e suplementeve ushqimore, dhe marrjen e mikronutrientëve të nevojshëm gjatë shtatzënisë. Këto masa kanë treguar përfitime të ndjeshme në reduktimin e rrezikut të lindjeve të parakohshme dhe lindjes së fëmijëve me peshë të ulët (9).

Tradicionalisht, strategjitë kryesore të përdorura për të kontrolluar mangësitë e mikronutrientëve kanë qenë diversifikimi i ushqimit, konsumimi i suplementeve medicinale dhe fortifikimi i ushqimit (10). Situata të veçanta i ekspozojnë gratë shtatzëna ndaj një rreziku të lartë të mungesës: të jetuarit në një zonë veçanërisht të mangët; pirja e duhanit; të kesh shtatzëni që janë shumë afër njëra-tjetrës; konsumimi i një diete specifike (p.sh., veganizmi); dhe duke vuajtur nga nauze dhe të vjella, duke reduktuar kështu marrjen e ushqimit (11). Kërkesat ushqimore gjatë shtatzënisë ndryshojnë shumë nga ato të grave jo shtatzëna. Kështu, rekomandohet një qasje e personalizuar ndaj këshillave ushqyese. Aktualisht, disa vende rekomandojnë suplemente rutinë për të gjitha gratë shtatzëna,

ndërsa të tjera rekomandojnë suplemente vetëm kur është e nevojshme (12).

Qellimi: Te vleresohet niveli i përdorimit të suplementeve ushqimore gjatë shtatzënisë.

Objektiva: Të vlerësohet përdorimi i suplementeve si dhe edukimi i grave shtatzëne për rezultatet e përdorimit dhe efektet e tyre gjatë shtatzënisë.

Metodologjia: Ky është një studim deskriptiv i kryer në qytetin Vlorës për një periudhë kohore 1 vjeçare (Mars 2023 - Mars 2024). **Rezultatet:** 167 gra që ndjekin shtatzëninë e tyre në dy qendra shëndetësore në rrethin e Vlores u vlerësuan nepermjet një pyetësi të vet-administruar. Rezultatet treguan se përdorimi i suplementeve dietike gjatë shtatzënisë ishte i lartë 80,1% dhe i lidhur dukshëm me nivelin e arsimimit, të ardhurat familjare dhe numrin e fëmijëve. 21,2% kanë përdorur më shumë se 3 suplemente në muajin e fundit, 86% janë gra me arsim të lartë dhe kanë lexuar se suplementet mund të parandalojnë dhe ndikojnë pozitivisht në gjendjen e nënës dhe të fëmijës. 61% e grave kanë përdorur më shumë se 4 suplemente të blerë në farmaci. Nuk u vu re asnjë lidhje domethënëse midis rezultateve të shëndetit të foshnjave dhe përdorimit të shtesave dietike gjatë shtatzënisë. Shumica (>80%) e pjesëmarrësve e pranojnë rëndësinë e përdorimit të suplementeve për të kompensuar kërkesat metabolike të shtuara të shtatzënisë. Këshilla e mjekut ishte burimi kryesor i informacionit dhe besonin se shtesat dietike janë të sigurta. Acidi folik ishte lloji më i zakonshëm i përdorimit të suplementeve dietike 90 % i ndjekur nga hekuri, kalciumi dhe vitamina D 41%. Ky studim dha informacion të ri mbi përdorimin e suplementeve dietike dhe lidhjet e tij në gratë shtatzëna. Prevalenca e përdorimit të suplementeve dietike ishte e lartë në këtë grup dhe lidhej ndjeshëm me dallimet në karakteristikat socio-demografike dhe të stilit të jetesës.

Tabela 1

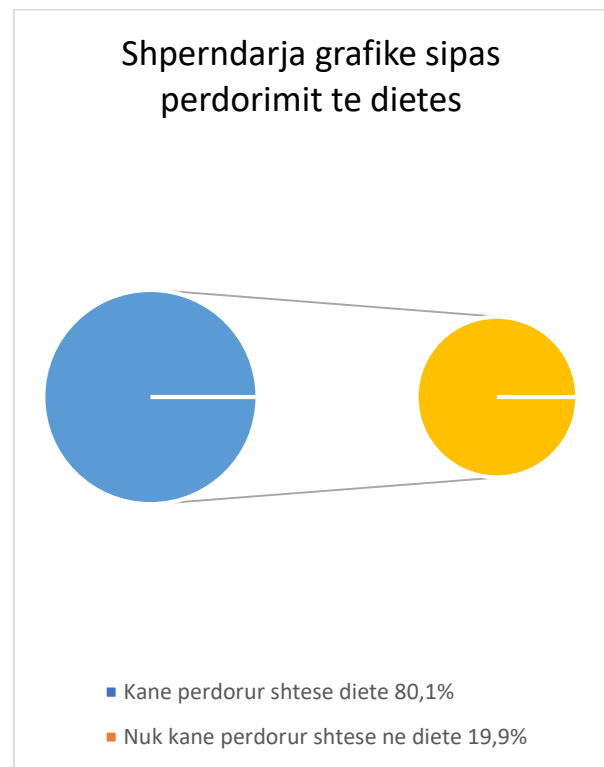

Tabela 2

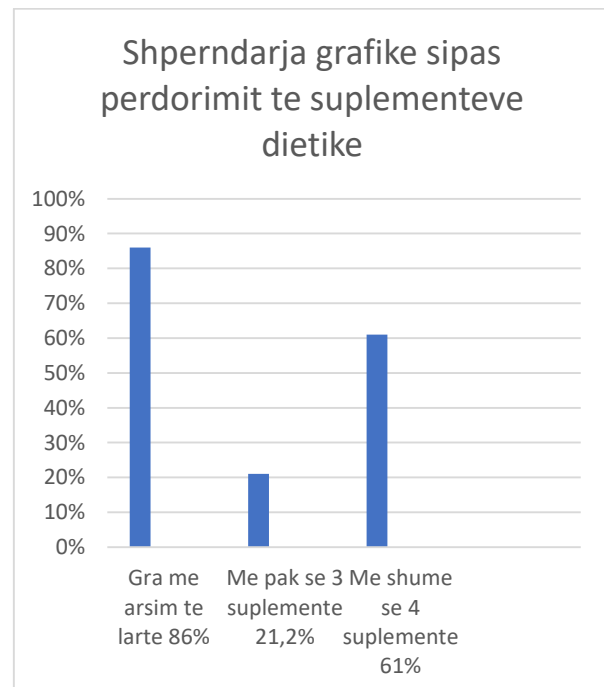
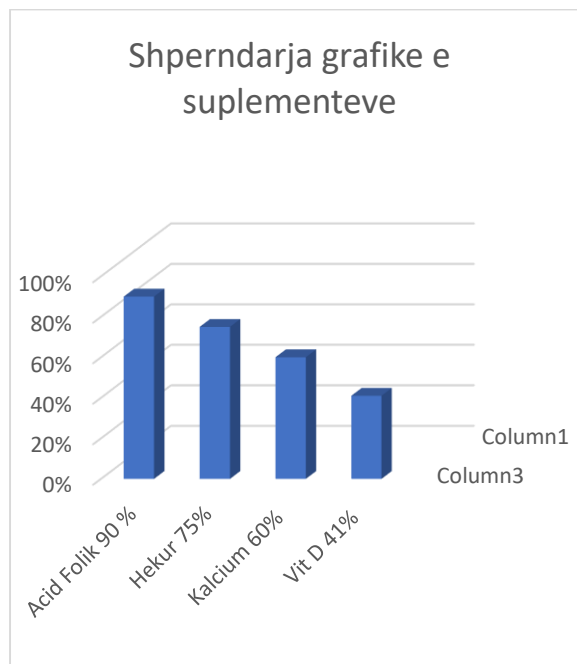

Tabela 3

Diskutime: Ky studim dha një informacion të ri mbi përdorimin e suplementeve dietike dhe lidhjet e tij në gratë shtatzëna. Eshte vërtetuar një prevalencë e lartë e përdorimit të suplementeve gjatë shtatzënisë. Gratë shtatzëna kanë nevojë për dieta të ndryshme dhe rritje të marrjes së lëndëve ushqyese për të përballuar nevojat shtesë gjatë shtatzënisë. Përdorimi i suplementeve dietike dhe ushqimeve të fortifikuara duhet të inkurajohet për gratë shtatzëna për të siguruar furnizim adekuat me lëndë ushqyese si për nënën ashtu edhe për fetusin.

Është e rëndësishme që dietologët, mjekët dhe ofruesit e tjerë të kujdesit shëndetësor të jenë në gjendje të ofrojnë këshilla të sakta dhe të bazuara në prova për përdorimin e suplementeve gjatë shtatzënisë. Suplementet rutinë mund të mos jenë të nevojshme për të gjithë, por individët në rrezik identifikohen.

Gratë shtatzëna duhet të këshillohen të përqendrohen në një dietë të ekuilibruar mirë dhe burime të rëndësishme të lëndëve ushqyese të veçanta. Suplementet mund të përfitojnë individë të caktuar që shmangin grupe të caktuara ushqimore si mishi ose produktet shtazore, ose që janë në rrezik më të madh të mangësive. Përveç kësaj, incidenca e rezultateve negative të nënës dhe fetusit mund të reduktohet në shtatzënitë me rrezik të lartë. Duke pasur parasysh barrën e lartë të komplikimeve të

shtatzënisë, plotësimi ushqimor është një mënyrë e sigurt dhe me kosto efektive për të reduktuar rrezikun e rezultateve të tilla si preeklampsia, diabeti gestacional dhe të tjera.

Reference

1. Xiang, C., Luo, J., Yang, G., Sun, M., Liu, H., Yang, Q., Ouyang, Y., Xi, Y., Yong, C., Khan, M. J., & Lin, Q. (2022). Dietary Supplement Use during Pregnancy: Perceptions versus Reality. *International journal of environmental research and public health*, 19(7), 4063. <https://doi.org/10.3390/ijerph19074063>
2. Brown, B., & Wright, C. (2020). Safety and efficacy of supplements in pregnancy. *Nutrition reviews*, 78(10), 813–826. <https://doi.org/10.1093/nutrit/nuz101>
3. Christian, P., Mullany, L. C., Hurley, K. M., Katz, J., & Black, R. E. (2015). Nutrition and maternal, neonatal, and child health. *Seminars in perinatology*, 39(5), 361–372. <https://doi.org/10.1053/j.semperi.2015.06.009>
4. Bhutta, Z. A., Das, J. K., Rizvi, A., Gaffey, M. F., Walker, N., Horton, S., Webb, P., Lartey, A., Black, R. E., & Lancet Nutrition Interventions Review Group, the Maternal and Child Nutrition Study Group (2013). Evidence-based interventions for improvement of maternal and child nutrition: what can be done and at what cost?. *Lancet (London, England)*, 382(9890), 452–477. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)60996-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)60996-4)
5. Dörsam, A. F., Preißl, H., Micali, N., Lörcher, S. B., Zipfel, S., & Giel, K. E. (2019). The Impact of Maternal Eating Disorders on Dietary Intake and Eating Patterns during Pregnancy: A Systematic Review. *Nutrients*, 11(4), 840. <https://doi.org/10.3390/nu11040840>
6. Girard, A. W., & Olude, O. (2012). Nutrition education and counselling provided during pregnancy: effects on maternal, neonatal and child health outcomes. *Paediatric and perinatal epidemiology*, 26 Suppl 1, 191–204. <https://doi.org/10.1111/j.1365-3016.2012.01278.x>
7. Nham N. M. (2015). Improving maternal nutrition for better pregnancy outcomes. *The Proceedings of the Nutrition Society*, 74(4), 454–459. <https://doi.org/10.1017/S0029665115002396>

8. Martínez García R. M. (2016). *Suplementos en gestación: últimas recomendaciones [Supplements in pregnancy: the latest recommendations]*. *Nutricion hospitalaria*, 33(Suppl 4), 336. <https://doi.org/10.20960/nh.336>
9. Singh, P. K., Dubey, R., Singh, L., Kumar, C., Rai, R. K., & Singh, S. (2020). *Public health interventions to improve maternal nutrition during pregnancy: a nationally representative study of iron and folic acid consumption and food supplements in India*. *Public health nutrition*, 23(15), 2671–2686. <https://doi.org/10.1017/S1368980020001007>
10. Latham, M. C., Ash, D. M., Makola, D., Tatala, S. R., Ndossi, G. D., & Mehansho, H. (2003). *Efficacy trials of a micronutrient dietary supplement in schoolchildren and pregnant women in Tanzania*. *Food and nutrition bulletin*, 24(4 Suppl), S120–S128. <https://doi.org/10.1177/15648265030244S209>
11. Alfawaz, H. A., Khan, N., AlOteabi, N., Hussain, S. D., & Al-Daghri, N. M. (2017). *Factors associated with dietary supplement use in Saudi pregnant women*. *Reproductive health*, 14(1), 104. <https://doi.org/10.1186/s12978-017-0357-7>
12. Jouanne, M., Oddoux, S., Noël, A., & Voisin-Chiret, A. S. (2021). *Nutrient Requirements during Pregnancy and Lactation*. *Nutrients*, 13(2), 692. <https://doi.org/10.3390/nu13020692>
13. Cuneo J. (2017). *Women's Health: Pregnancy and Conception*. *Primary care*, 44(2), 369–376. <https://doi.org/10.1016/j.pop.2017.02.011>

**SHKENCAT HUMANE, POLITIKE-JURIDIKE DHE
EKONOMIKE**

Neuromarketing and its application in tourism

Dr. Mimoza Kotollaku

*Lecturer, Department of Marketing & Engineering
Faculty of Economics, Aleksander Xhuvani University, Elbasan
mimozakotollaku@yahoo.it*

MSc Rejsi Kotollaku

*Assistant Lecturer, Finance Department
Faculty of Economics, Aleksander Xhuvani University, Elbasan
kotollakurejsi@yahoo.com*

Abstract

The massive development of the technology nowadays, in addition to the great advantages it provides, has also resulted in an aggressive competition between companies that offer different products and services, increasing the need to use the latest marketing strategies and methods. Tourism is one of the main industries where we see this competition, both in the domestic market but especially in the international one. Also, the increasingly complex behavior and decision-making of today's tourists makes tourist operators look for new methods in designing their products to attract as many potential customers as possible.

This article will focus on the presentation of the innovative concept of neuromarketing as a combination of neuroscience and marketing, the advantages it offers compared to traditional marketing as well as the possibility of applying its methods in the tourism sector. At the same time, we will become familiar with the new terminology- neurotourism, which refers to using neuromarketing methods in creating tourist products and services in order to improve the tourist experience and pleasure. In this paper will be presented some specific examples of the successful implementation of these methods in practice by different operators in the field of tourism so we could be able to understand more clearly the perspective and the growing

importance of neuromarketing and especially neurotourism.

Keywords: *neuromarketing, tourism, neurotourism, tourist, tourist products, competition*

Abstrakt

Zhvillimi masiv i teknologjise ne ditet tona krahas avantazhevet medha ka rezultuar ne nje konkurrence agresive ndermjetkompanive qe ofrojne produkte dhe sherbime te ndryshme duke rritur nevojën e perdorimit te strategjive dhe metodave me tefundit te marketingut. Turizmi eshte nje nder industrite kryesoreku shohim kete konkurrence si ne tregun vendas por sidomos neate nderkombetar. Gjithashtu sjellja dhe vendimarrja gjithnje e me komplekse e turistëve te sotem ben qe operatoret turistike te jane ne kerkim te metodave me te reja ne dizajnimin e produkteve te tyre per te terhequr sa me shume klientepotenciale.

Ky artikull do te kete ne fokus prezantimin e konceptit inovativte neuromarketingut si nje kombinim i neuroshkences dhe marketingut, perparësite qe ofron ne raport me marketinguntradicional si dhe mundësite e aplikimit te metodave te tij ne sektorin turistik. Njekohesisht njihemi edhe me termin e neuroturizmit i cili perdor metodat

neuromarketing per te krijuar produkte dhe sherbime turistike qe te permiresoje pervojen dhe kenaqesine turistike. Ne kete punim do te shohim disa shembuj specifike te zbatimit te suksesshem te ketyre metodave nga operatore te ndryshem ne fushen e turizmit qe te kuptojme me qarte perspektiven dhe rendesine ne rritje te neuromarketingut dhe vecanerisht neuroturizmit.

Fjale kyce: *neuromarketingu, turizmi, neuroturizmi, turist, produkt turistik, konkurrenca*

Introduction

In an era of information overload, standing out in the travel and tourism industry has become a complex task. Consumers are bombarded with advertisements, offers, and recommendations on a daily basis. To capture their attention and inspire them to explore the world, businesses in the travel and tourism sector are turning to a powerful ally: neuromarketing. This innovative approach blends neuroscience with marketing strategies to better understand and influence consumer behavior. Neuromarketing or "consumer neuroscience" is a relatively new concept that began to appear around 2002, but at the same time it cannot be attributed to a single author.¹ Roger Dooley, described as one of the primary authors in this field, in an article published on his blog says that: "Neuromarketing is the application of neuroscience and cognitive science in marketing. This may include market research which attempts to reveal customer needs, motivations and preferences that traditional methods such as surveys and focus groups cannot reveal."

Neuromarketing involves the evaluation of advertising, marketing, packaging, and creating specific content to better understand how consumers react at an unconscious level. It can also involve applying knowledge gained from

neuroscience and cognitive science research to make marketing more effective without testing specific ads or other materials. According to ²Ben Lutkevich, "Neuromarketing deals with the study of human brain responses to advertisements or other brand-related messages by scientifically monitoring brain activity, eye movement, or skin reactions." He states that these techniques can be used both to predict consumer decision-making and to manipulate consumer behavior. ³Consumers are known to be complicated, diverse, and dynamic, but neuromarketing can give greater insights into their buy and switching intents that are buried deep inside their brains.

Tourism has always been one of the leading sectors of the international economy; but a very competitive sector in which only companies that manage to keep up with the times and are inclined to use new technologies are able to emerge. In this article we will use neuromarketing definitions and methods to better understand their usage in the hospitality industry nowadays. ⁴Neurotourism is a concept that integrates the disciplines of Neuroscience and Tourism. According to Al-Nafjan, Aldayel and Kharrat, 2023⁵ "Neurotourism is the application of neuroscience in tourism to improve marketing methods of the tourism industry by analyzing the brain activities of tourists. Neurotourism provides accurate real-time data on tourists' conscious and unconscious emotions." Neuromarketing is built on the premise that our brains play a pivotal role in decision-making, even when it comes to choosing our next travel destination or hotel. By leveraging knowledge from neuroscience, psychology, and behavioral economics, businesses can gain insights into consumers' subconscious thoughts and desires, allowing them to craft more effective marketing campaigns.

¹ Roger Dooley; 2006, revised article
<https://www.neurosciencemarketing.com/blog/articles/what-is-neuromarketing.htm>

² Ben Lutkevich; What is neuromarketing, April 2022

³ Sharma, R., & Sinha, A. (2020). Neuromarketing and understanding antecedents of consumer switching intentions—a systematic review of

literature. *Pal Arch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 14660-14675

⁴ <https://emotur.ulpgc.es/en>

⁵ Systematic Review and Future Direction of Neuro-Tourism Research
Abeer Al-Nafjan, Mashael Aldayel, and Amira Kharrat, 2023 Apr; 13(4): 682.

Review of Literature

Reviewing the literature, we notice a growing interest in the research of neuromarketing and especially neurotourism, but we must say that it remains an unexplored field in terms of conducting studies that can help in practice the hospitality industry. More specifically, a study published in April 2023 by ⁶Al-Nafjan, Aldayel and Kharrat reviewing 52 articles indexed in the Web of Science (WoS) core collection database for the previous 12 years, revealed a large growth in the number of published articles on neuro-tourism, demonstrating a rise in the relevance of this field. Additionally, the findings indicated a lack of integrating artificial intelligence techniques in neuro-tourism studies.

⁷"Neuromarketing is a type of research that involves an interdisciplinary approach that provides a comprehensive and more objective picture of consumer behavior". As the tourism industry continues to grow, businesses are constantly looking for new and innovative ways to attract potential customers. One such innovation that has gained popularity in recent years is the use of neuromarketing to better understand and engage with consumers. The use of neuromarketing tools in tourism will expand the range of understanding of consumer needs, their desires and way of thinking when creating tourist products. To acquire knowledge on tourist decision-making, the tools adopted in the neuroscience field can be usefully adopted for the neuromarketing and neurotourism. Having this clarification in mind, in the following section the technological tools of neuromarketing will be presented taking into account that it can have relevant applications in the neurotourism field also. On the other hand we should clarify that the studies of neuro-marketing methods in tourism are very limited so it will not be possible to

evaluate all methods and techniques and talk about the conclusions precisely.

Biometrics- These tests provide data on heart rate, skin sensitivity, breathing rate and other biometric functions.

FMRI- Functional magnetic resonance imaging maps brain activity by detecting changes in blood flow with continuous measurements to assess engagement and memory as the subject's emotional response. This technique is one of the most used one for imaging the brain activity in hospitals and some neuro-marketing businesses.

MEG- ⁸Magnetoencephalography recognizes changes in the magnetic fields produced by electrical brain activity when the customers are exposed to marketing stimuli (Bhandari, 2020), it's not a widely used method because of the high financial cost of its purchase, installation expenses and operation.

EEG- Electroencephalogram is used to record brain activity by measuring detailed emotional responses over a short period of time. This technique measures and analyzes the electrical activity of the brain using tiny sensors that are fastened to a headband or helmet. EEG is less accurate than an FMRI, but is generally less expensive.

Eye tracking- ⁹Eye-tracking is a technique that uses infrared light to measure and record eye movements and pupil positions (Constantinescu, 2016: 118). It means that eye tracking tracks eye movements and gaze patterns in order to explain the visual path as a response to a specific stimulus and thus obtain information on visual attention. The dilation of the pupils of the eye and the direction of the gaze help us to understand what attracts attention and excites the subject.

⁶ Systematic Review and Future Direction of Neuro-Tourism Research
Abeer Al-Nafjan, Mashael Aldayel, and Amira Kharrat, 2023 Apr; 13(4): 682

⁷ Neuromarketing Approach to Assessing Tourism Products, Madina Smykova, Aiman Kazybaeva, Boris Tkhorikov, 2020

⁸ Bhandari, A. (2020). Neuromarketing Trends and Opportunities for Companies. (pp. 82-103). IGI Global.

⁹Constantinescu, M. (2016). New Trends in Marketing Research: Neuromarketing and Eye Tracking. In G. Mazurek & J. Tkaczyk (eds.), *The Impact of the Digital World on Management and Marketing*. (pp. 111-124).

Facial Coding- Involves reading a person's facial expressions to understand their emotional reaction to something.

Sensory marketing - This approach is concerned with influencing consumer behavior through the stimulation of the senses.

Generally there are some advantages offered by neuromarketing over traditional marketing, such as taking a more accurate look at the consumer's behavior, preferences and tendencies because it includes in the study an important part of his behavior, which comes from the unconscious. Taking in consideration that customers cannot lie in a neuromarketing context, it is said that these methods generate more reliable data and objective results that traditional customer satisfaction studies cannot provide. Also as it deals with unconscious discoveries, this approach can reveal insights into the human unconscious and short answers that people generally don't remember. The marketing strategy defined through this form can be tested before launching the product on the market and corrected until the product or service "hits" the customer exactly. This is estimated to significantly reduce a company's losses after launching a new product or service. Last, we can add that in many cases neuromarketing can result cost effective through lowering the price and increasing the value of search marketing.

Neuromarketing is built on the premise that our brains play an important role in decision-making, even when it comes to choosing our next travel destination or hotel. By leveraging knowledge from neuroscience, psychology, and behavioral economics, businesses can gain insights into consumers' subconscious thoughts and desires, allowing them to craft more effective marketing campaigns. According to ¹⁰ "Neuromarketing Approach to Assessing Tourism Products" published in 2020, it was shown that conducting neuromarketing research during the formation

of a tourist product will make it possible to obtain an objective picture of consumer preferences. The authors ¹¹Hebatallah Ali Gaafar and Bassam Samir Al-Romeedy have analyzed 472 tourists and 72 market designers in Egypt to reveal that that neuromarketing positively affected tourist behavior, decision-making, tourist preferences, tourist loyalty, product improvement, marketing effectiveness, marketing strategies, and sustainable product marketing.

¹²Neuromarketing techniques are very essential to explore the tourists' minds so that marketing experts can produce or develop the products to successfully achieve tourists' satisfaction. ¹³The article "Unlocking the Secrets of Travelers' Minds" published by East Bridge College Official on May 2023 shows that some of the aforementioned neuromarketing tools have been successfully used. First example was Booking.com, one of the world's largest travel e-commerce companies, which conducted a study in 2018 to measure consumers' emotional responses to different travel photos using EEG technology. Findings implicated that photos featuring bright colors and natural landscapes elicited the strongest emotional responses, indicating that marketers can use these types of images to better engage potential customers.

Second study, in 2019, the tourism board of Costa Brava in Spain used virtual reality (VR) technology to create an immersive experience for potential visitors. The VR experience was designed based on insights gained from EEG technology, which measured consumers' brain activity while they viewed different images of the destination. The resulting VR experience was highly engaging and helped to attract more tourists to the region.

Third example comes from the hotel industry. Marriott International partnered with neuroscience research firm OnePulse to better understand what consumers are looking for in a

¹⁰ Neuromarketing Approach to Assessing Tourism Products Madina Smykova , Aiman Kazybaeva, Boris Tkhorikov 2020

¹¹ Neuromarketing as a Novel Method to Tourism Destination, Ali Gaafar, Al Romeedy, 2022

¹² Mansor, A., & Isa, S. (2020). Fundamentals of neuromarketing: What is it all about? Neuroscience Research Notes, 3(4), 22-28.

¹³ Unlocking the Secrets of Travelers' Minds: How Neuromarketing is Revolutionizing the Tourism Industry, East Bridge College Official, May 4, 2023

hotel room. Using mobile surveys and EEG technology, the study found out that consumers valued a comfortable bed and pillows, natural light, and an uncluttered space, among other things. Armed with this information, Marriott was able to redesign its hotel rooms to better meet the needs and desires of its customers.

¹⁴In a study that aims to provide a new perspective of understanding pricing in customer viewpoint (Boz et al., 2017a) the researchers used eye-tracking and EEG (Electroencephalography) to reveal where do participants focus while checking a reservation on a website. The result of the study shows that 35% of participants first checked the discount announcement, and it is stated that using web usability tests could help with determining most attention-grabbing area which can be helpful with designing a website (Boz et al., 2017a: 125). So, using neuro-marketing tools to design a website can help with promoting products in tour and holiday ticket sales. It is more convenient to show the discount first and avoid negative things such as cancellation fee because this way it can leave a positive impact on customers.

On the other hand, we can add that there is also some criticisms regarding neuromarketing. According to ¹⁵Ben Lutkevich, the critics mainly refer to the following:

1. Manipulation - Anti-marketing activists, such as Gary Ruskin, executive director of US Right to Know, warn that neuromarketing can play on consumers' fears to manipulate them or encourage specific neural responses to stimuli.

2. Pseudoscience- Neuromarketing is often confused with pseudoscience and advertising, and is not supported by credible neuroscientific claims. Critics such as University of Pennsylvania professor Joseph Turow have dismissed it as a

way of tricking marketers into gaining insight into consumer opinion.

3. Lack of innovation - Critics charge that neuromarketing uses science to explain in a more complex way what can be deduced using intuition. They say it just proves what marketers already know about consumers.

Besides the criticism, some neuromarketing tools are also not applicable in the tourism field such as fMRI being considered not appropriate as it is expensive, limited and necessitates the use of a large, non-portable machine¹⁶ (Plassmann, 2007: 156) and MEG ¹⁷as the research can only be conducted in laboratory settings (Vecchiato, 2011) making them unsuitable for use in the tourism sector.

Metodology

Reviewing the literature about application of neuromarketing methods in tourism industry we can say that there is a very limited number of studies in general and there are no studies related to our country Albania related to the specific topic. There are only some articles which focus mainly in presenting neuromarketing concepts. Having in mind that also tourism is one of the most important sectors of our economy with a great margin of growth each year, this topic is of particular interest and should be treated in a way that opens the way for other, more valuable and practical studies.

The research method used in this case was secondary research. Several articles were reviewed which focused on the interweaving of two fields, neuromarketing as an innovative concept and tourism as one of the largest and most potential industries in the world. The advantage of this study is the research of a very new topic, as I mentioned, almost untreated by local studies. Since tourism is one of the pillars of the local economy with high potential for development, making known the newest

¹⁴

https://www.researchgate.net/publication/317606490_Neuromarketing_Aspect_of_Tourism_Pricing_Psychology

¹⁵

<https://www.techtarget.com/searchcustomerexperience/definition/neuromarketing>

¹⁶ Plassman, H., Ambler, T., Braeutigam, S., & Kunning, P. (2007). What can advertisers learn from neuroscience?

¹⁷ Vecchiato, G., Astolfi, L., & Toppi, J. (2011). On the Use of EEG or MEG Brain Imaging Tools in. Computational Intelligence and Neuroscience, 2011, 1-12.

marketing methods that can be used by industry actors is extremely important in the conditions of an aggressive global competition. The limitations of the study are mainly related to the lack of primary research, that is, the collection of quantitative and qualitative data in this framework, especially for our country, which would give a clearer picture and a more concrete approach to the topic. However, we say that this study should serve as a starting point to pave the way for many other studies that will contribute to all interested parties.

Conclusions

Neuromarketing blends neuroscience with marketing strategies to better understand and influence consumer behavior.

Neuromarketing offers advantages to traditional marketing and has great potential to replace it very quickly with new methods and technology in the future due to scientific findings.

Neuromarketing tools can be used also in the tourism field as this industry is developing continuously new marketing strategies due to global competition.

The interest in neuromarketing field and applications in practice have been growing recently.

Neurotourism is the application of neuroscience in tourism to improve marketing methods of the tourism industry by analyzing the brain activities of tourists.

Several studies have shown the relevance of applying neuromarketing tools in the hospitality industry such as eye-tracking, EEG, and biometrics.

The neuromarketing tools such as fMRI and MEG have not been considered appropriate to use in tourism field due to the cost and usage of machines.

The studies related to neurotourism field are very limited in general so it is of great interest for this topic to be treated in future in order for tourism marketers to define new marketing strategies.

Tourist industry can't currently meet the majority of guest demands with traditional means, neuro-marketing in the industry is a promising area of research.

Neuro-marketing can aid in knowing visitor preferences and purchasing patterns of the tourists and its usage in tourism industry would satisfy the management as well as the customers.

Tourism in one of the most important sectors of Albanian economy with a great potential to boost the economy development in near future.

In Albania there are no studies related to neurotourism and few studies about neuromarketing so this article brings to attention the importance of aforementioned concepts in helping businesses better understand consumer/tourist behavior in order to offer improved product/service.

Raising awareness about neurotourism can contribute in creating a new market space for marketing companies to offer this service and also businesses operating in the industry could benefit from using them.

Staff of marketing companies should be well trained about application of neuromarketing methods especially in tourism and all needed equipment should be available in order to offer the overall service at a reasonable price in order that all parties could be satisfied.

Researchers should also value this innovative approach in marketing related to tourism specifically and give their contribution in elaborating empirical studies that demonstrate successful usage of new marketing strategies.

References

Abeer Al-Naffan, Mashael Aldayel, and Amira Kharrat, 2023 Apr; 13(4): 682.

Ben Lutkevich; What is neuromarketing, April 2022

Bhandari, A. (2020). Neuromarketing Trends and Opportunities for Companies. (pp. 82-103). IGI Global

Constantinescu, M. (2016). New Trends in Marketing Research: Neuromarketing and Eye Tracking. In G. Mazurek & J. Tkaczyk (eds.), The

Impact of the Digital World on Management and Marketing. (pp. 111-124).

<https://emotur.ulpgc.es/en>

<https://www.neurosciencemarketing.com/blog/articles/what-is-neuromarketing.htm>

https://www.researchgate.net/publication/317606490_Neuromarketing_Aspect_of_Tourism_Pricing_Psychology

<https://www.techtarget.com/searchcustomerexperience/definition/neuromarketing>

Mansor, A., & Isa, S. (2020). *Fundamentals of neuromarketing: What is it all about?* *Neuroscience Research Notes*, 3(4), 22-28.

Neuromarketing Approach to Assessing Tourism Products Madina Smykova , Aiman Kazybaeva, Boris Tkhorikov 2020

Neuromarketing Approach to Assessing Tourism Products, Madina Smykova, Aiman Kazybaeva, Boris Tkhorikov, 2020

Neuromarketing as a Novel Method to Tourism Destination, Ali Gaafar, Al Romeedy, 2022

Plassman, H., Ambler, T., Braeutigam, S., & Kunning, P. (2007). *What can advertisers learn from neuroscience?*

Roger Dooley; 2006, revised article

Sharma, R., & Sinha, A. (2020). *Neuromarketing and understanding antecedents of consumer switching intentions—a systematic review of literature. Pal Arch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 14660-14675

Systematic Review and Future Direction of Neuro-Tourism Research

Unlocking the Secrets of Travelers' Minds: How Neuromarketing is Revolutionizing the Tourism Industry, East Bridge College Official, May 4, 2023

Vecchiato, G., Astolfi, L., & Toppi, J. (2011). *On the Use of EEG or MEG Brain Imaging Tools in Computational Intelligence and Neuroscience*, 2011, 1-12.

Cloud applications in the business world

Dardan Madani

Department of Computer Science

Faculty of Technical and Natural Sciences

University of Vlora, "Ismail Qemali"

Abstrakt

Epoka e internetit ka mundësuar që bizneset të përdorin gjithmonë e më shumë internetin për të kontrolluar aktivitetin e tyre. Ndërmarrjet nuk i përdorin aplikacionet vetëm për të mbajtur të dhënat në lidhje me punëtorët dhe aktivitetet e tyre të përditëshme por kanë kaluar në një hap më tej. Sot, shumë kompani, duan të përdorin aplikacionet cloud që të kenë akses në të dhënat e klientëve pa thyer rregullat e privatisë. Ka shumë kompani që ofrojnë mirmbajtje të të dhënave për kompani të ndryshme duke optimizuar dhe analizuar bizneset e këtyre të fundit. Kjo mundësohet nga aplikacionet cloud të quajtur CRM platforms.

Abstract

The Era of internet has made many businesses to rely more and more on world wide web to control its operations. Enterprise do not use the IT solutions only to keep a record of their employee and the daily activities of their company but they have gone beyond it. Today many companies want to use cloud solutions to have access to their client details without breaking any privacy rule. There are many companies that offer maintenance of client data that can be used to analyze the revenue of companies how can they improve their business strategy. This is handled from cloud applications which when are specifically used for customer records are named CRM platforms.

Introduction:

Since the creation of internet in 1983 the ways companies work and shape their business strategy has been aligned to this powerful tool of development. This state of enhancement has

been characterized by more powerful server and IT networks. The speed of internet has been augmented and more and more telecommunication companies are offering more efficient internet services.[2] Therefore companies are relying heavily on the internet for the expansion of their business and exposing it to the world wide clients. In the late 2000s there is a new concept of server service provider named cloud technologies. Therefore, a cloud technology is a server infrastructure where the maintenance is handled by other parties [3]. According to K.Hoxha and D.Aliko Cloud technologies evolved during 2007. They are characterized by interconnected devices that have different pricing and models. Moreover, almost all the cloud servers have their own interface which make the service user friendly and available to even non-technical users.[1] Something work mentioning is that the users of this cloud server do not store information that is related with credit card or debit card details. One of the fields in which this technology has been largely developed is digital marketing. Nowadays business want to have real time data of their clients furthermore they need to make their business visible to a wide range of clients all over the world. One of the ways are via email, social network, sms marketing. We know that even though TV has been one of the most prominent tools in which companies can advertise their products the tendency is that the new emerging mean of contact are more efficient since everybody has a Gmail account or social page account which they check very frequently. "The cross-media report identified Facebook and Instagram as the most efficient and effective

platforms to reach Prisjakt's target audience. The Facebook and Instagram video ads resulted in 5.1X more efficient reach and a 95% reach accuracy in the 25–59 age group compared to 77% for TV." Apart from social media even email marketing has been efficient in delivering advertisement communication to various people. "A Radicati Group study reveals that over 3.8 billion people around the globe will use email in 2018—half of the world's entire population." [5]

Chapter 1: Cloud technologies dedicated to sales and how they make business grow.

In today world there are various solution that are being used by a substantial number of companies to automized they marketing processes. Today

companies are relying more and more in cloud applications that give them real live data to be used for business processes. In this chapter we will go through one of the main tools which is used by enterprises to develop solutions that increases their revenue, this cloud solution is called salesforce. One of the main functions of salesforce is to bring the customer data together and to build the necessary segments for marketing and transactional purposes [6]. One of the main salesforce products is sales cloud and marketing cloud. Sales cloud is used to store data that are essential to business. It offers a very user friendly interface to be used by its consultants and business analysts. The other product which is dedicated to email, sms, social studio marketing is named Marketing cloud.

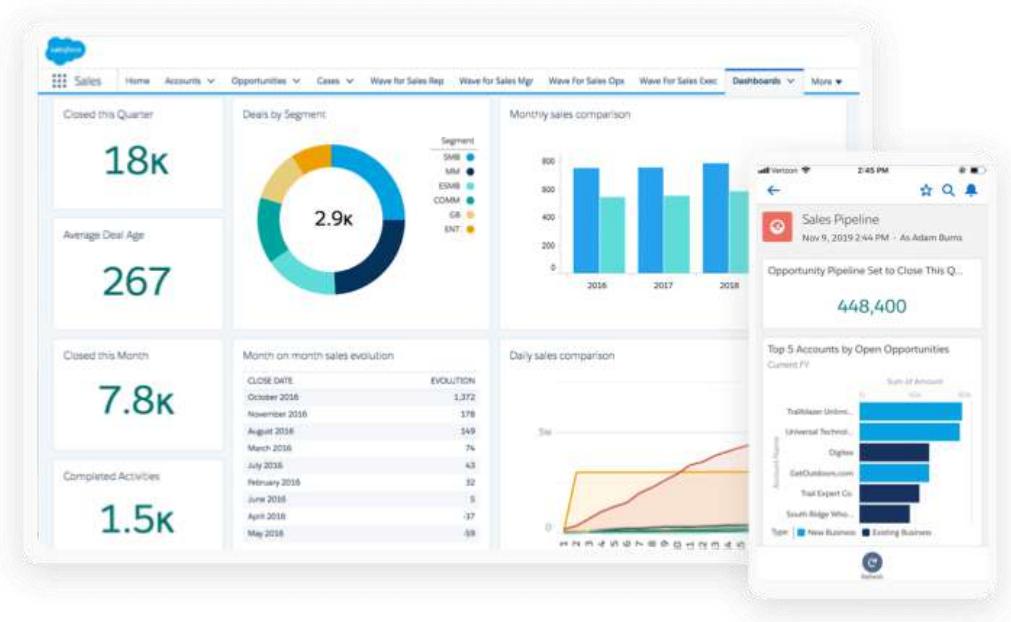

Figure 1 :Sales Cloud UI[17]

So, how does sales cloud optimize business and increase revenues?

According to Alok Khandelwal 'Salesforce Sales Cloud helps increase your rates of conversion. With the help of Lead Management, you can track your leads and monitor your campaign across multiple platforms. This also allows you to make decisions about any future investments. You gain access to the right sales data at the right time with the help of data.com. This helps you communicate with decision-makers and boosts your revenue in marketing and sales.

Ultimately, Sales Cloud offers a team a robust lead generation and management machine that allows marketers and sales representatives in making smarter decisions, connect with partners, and improve customer acquisition.' [7] Apart from that Sales cloud reduces the time of closing deal by having a broader view of your client such as key contact, activity history [7]. This makes sure that you are able to anticipate the client needs and react fast. To understand the impact that salesforce has in the business world we can check how many businesses have salesforce.

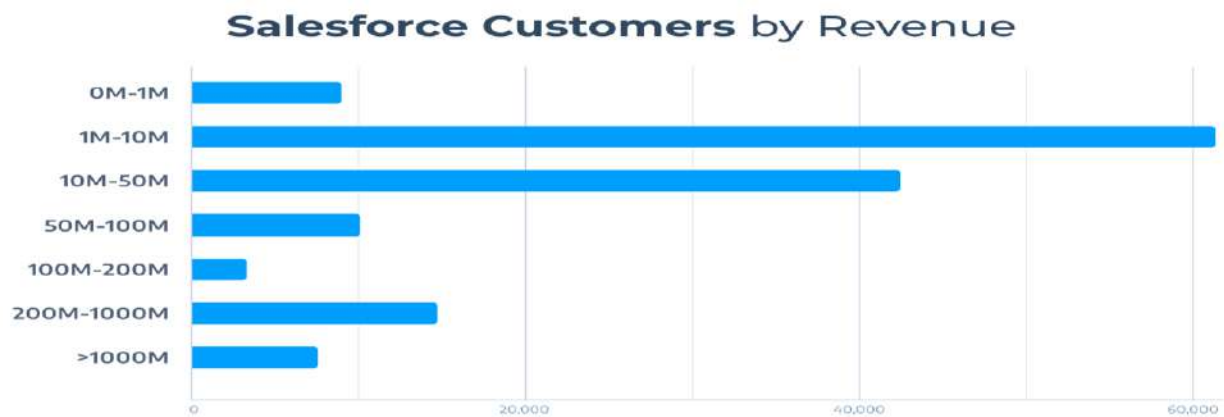

Figure 2 Salesforce impact for the company [9]

From the graphic above it is seen that salesforce is being used by more than 100000 companies. Moreover, it is a substantial number of companies that generate more than 1 billion dollar uses salesforce. Since salesforce has been around for decades (it was founded in 1999 [12]) we can conclude that this companies are satisfied by the product and it is obvious that this cloud solution has boost their sales.

Chapter 2: Cloud technologies dedicated to e-marketing and how they make business grow.

One of the most important tools of communication now days is email. Email is used everywhere from the big companies up to normal citizen. Therefore many companies have seen this as an opportunity to advertise their products. Many Cloud companies have developed their own marketing cloud solution such companies are Sap, salesforce and adobe. In this chapter we will analyze salesforce marketing cloud. The original name of it was exacttarget and

it changed when it was acquired by salesforce. Salesforce marketing cloud is used for email marketing, content marketing, sms, mobile push communication etc. [8]. Marketing cloud includes studios and builders[8]. One of the studios of marketing cloud is email studio. Here we have the all subscriber list and it can build email, test them and preview them.[8]. Another very important feature and which is the most valuable part of salesforce marketing cloud is Journey builder- 'a campaign automation building experience that visually maps out the 'journey' contacts will make through your marketing touchpoints. Segment contacts into further targeted audiences using paths, and leverage a sidebar of different entry sources, activities (eg. send SMS) and flow controls.'

Unlike sales cloud marketing cloud is designed for marketers whereas sales cloud for marketing teams. Marketing cloud is tasked to control touchpoints across customer lifecycle [8].

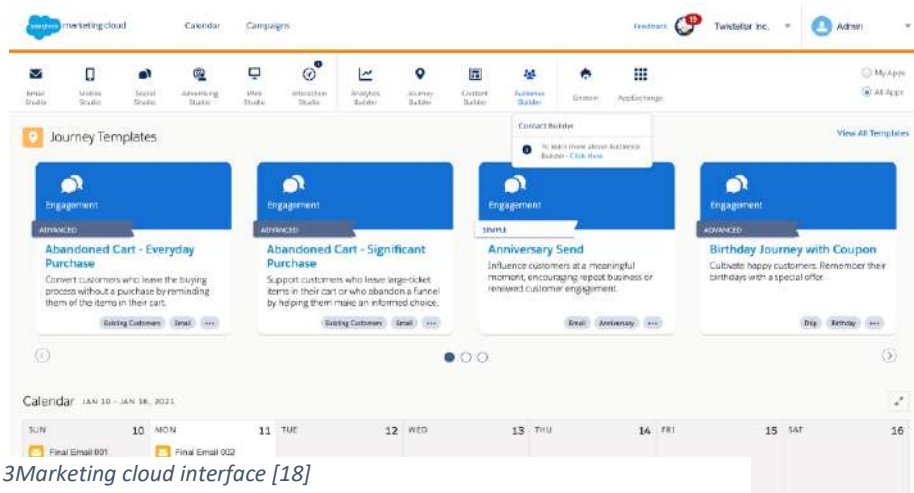

Figure 3Marketing cloud interface [18]

So how has Marketing cloud contributed in the enterprise's revenue.

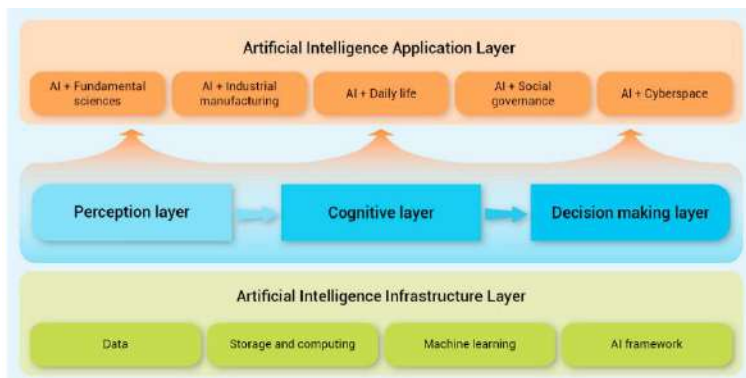
According to Radhan Rathore "A study by Forrester Consulting found that businesses that use Salesforce Marketing Cloud can expect to see a 299% return on investment (ROI) over a three-year period. The study also found that businesses that use Salesforce Marketing Cloud can expect to see:

An average revenue surge of 15%.

An average increase in customer satisfaction of 10%.

An average reduction in marketing costs of 10%." [10]

In conclusion salesforce marketing cloud manages to increase revenue by exposing new products to wide range of customers and since it can build a 360 degree of customer overview by analyzing customer data it is able to increase the likelihood that a customer purchases the item.

Chapter 3: Artificial intelligence and its applications in Cloud solutions. How have they helped in increasing business revenue.

Can machine think? [11] This was the question of Alan Turing. AI refers to the simulation of human intelligence by a system or a machine. "The goal of AI is to develop a machine that can think like humans and mimic human behaviors, including perceiving, reasoning, learning, planning, predicting, and so on. Intelligence is one of the main characteristics that distinguishes human beings from animals." [11].

Figure 4 The general framework of AI [11]

AI became an interesting topic in 1980.[11] It was studied and developed mainly by

universities which developed systems that through machine learning could make decisions.[11]. The majority of AI techniques are grouped under the headings Fuzzy Logic (FL), Artificial Neural Networks (ANN), Expert Systems (ES), and AI-supported Meta-heuristics (MH) approach' [15] Most of the times AI is integrated in cloud system.[13] Through this integration it is ensured the automation of processes, optimizing resources and improve scalability [13]. Automation is a significant way AI enhances cloud operations. It streamlines time-consuming and repetitive tasks, reducing the potential for human error and boosting operational efficiency. In other words, the integration of AI into cloud computing allows businesses to do more with less, leading to higher productivity and lower costs.'.[13] Therefore by reducing the cost of operation it translates it into indirect profit for the company. However how is AI used in business world. Some tools that are used by salesforce are Salesforce Einstein and Einstein Analytics.[14] Salesforce Einstein has functionalities such as predictive analytics and machine learning which improve customer experience and makes accurate decision [14]. On the other side Einstein Analytics is a platform that analyzes data from various sources therefore providing useful insights. Apart from salesforce there are other cloud providers such as Oracle, AWS and IBM that provides such services.[15]

Reference

- 1.Hoxha K Aliko D. *Cloud Computing Adoption in Albania: An Empirical Study*. 2023. Vol-3402. 1-2.[Accessed 5 May 2024]. Available from <https://ceur-ws.org/Vol-3402/paper04.pdf>,
2. Stockton M. *The Evolution of Internet Speeds: From Dial-Up to 5G and Beyond*.31 OCTOBER. [Accessed 4 May 2024]. Available From:<https://medium.com/@stocktonmattdavies/the-evolution-of-internet-speeds-from-dial-up-to-5g-and-beyond-a5f01f15d0c7>
- 3 Lipika. 5 Differences between Cloud and Dedicated Servers. 15 May 2015. [Accesses 2 May 2024]. Available From: <https://www.znetlive.com/blog/5-differences-between-cloud-and-dedicated-servers/#:~:text=In%20cloud%20server%2C%20>

one%20does,enhancing%20measures%20to%20the%20machine.

5 Harbin L. Is email marketing still relevant? 8 eye-opening facts about email. [Accessed 3 May 2024]. Available From: <https://myemma.com/blog/is-email-marketing-still-relevant/>

6 What is Salesforce?. [Accessed 3 May 2024]. Available From: <https://www.salesforce.com/products/what-is-salesforce/>

7 Khandelwal V. 8 Ways You Can Maximize Your Sales Performance With Salesforce Sales Cloud. 10 October 2023. [Accessed 14 May 2024]. Available From: <https://www.damcogroup.com/blogs/8-ways-to-maximize-sales-performance-with-salesforce-sales-cloud>

8 Mazlan L. What is Salesforce Marketing Cloud? [Builders and Studios Overview]. 1 March 2024. [Accessed 5 May 2024]. Available From: <https://www.salesforceben.com/what-is-salesforce-marketing-cloud/#:~:text=Salesforce%20Marketing%20Cloud%20is%20a,marketing%20channels%20in%20one%20place>

9 How Many Companies Use Salesforce? Total Customer Number in 2024. 2 May 2024. [Accessed 4 May 2024]. Available From: <https://ascendix.com/blog/how-many-companies-use-salesforce/>

10 Rathore D. Driving revenue growth with Salesforce Service and Marketing Cloud. 13 June 2023. [Accessed 3 May 2024]. Available From: <https://www.infobeans.com/driving-revenue-growth-with-salesforce-service-and-marketing-cloud/#!>

11 Yongjun X, Xin L, Xin C, Changping H, Enke L, Sen Q, Xingchen L, Yanjun W, Fengliang D, Cheng-Wei Q, Junjun Q, Keqin H, Wentao S, Jian W, Huiyu X, Yong Ha, Chenguang F, Zhigang Y, Miao L, Ronald Roepman, Sabine D, Marko V, Fredrick K, Ze Zh, Lifu Zh, Taolan Zh, Ji D. Jialiang Y, Liang L, Ming L, Zhaofeng L, Tao A, Bin Zh, Xiao H, Shan C, Xiaohong L, Wei Zh, James P. Lewis, James M. Tiedje, Qi W, Zhulin A, Fei W, Libo Zh, Tao H, Chuan L, Zhipeng C, Fang W, Jiabao Zh. Artificial intelligence: A powerful paradigm for scientific research. The Innovation. 28 October 2021. 2-

4. [Accessed 13 May 2024]. Available From: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666675821001041?ref=pdf_download&fr=RR-9&rr=87d845fa38f9ee7f

12 The History of Salesforce. [Accessed 3 May 2024]. Available From: <https://www.salesforce.com/news/stories/the-history-of-salesforce/>

13 Artificial Intelligence in Cloud Computing. 08 January 2024. [Accessed 3 May 2024]. Available From: <https://scalegrid.io/blog/ai-in-cloud-computing/#:~:text=AI%20plays%20a%20crucial%20role,valuable%20insights%20through%20intelligent%20analytics>

14 How Does Salesforce Use Artificial Intelligence To Transform Businesses?. [Accessed 2 May 2024]. Available From: <https://thedatascientist.com/how-does-salesforce-use-artificial-intelligence-to-transform-businesses/>

15 Patil P. 27 September 2023. Artificial Intelligence in Cloud Computing. [Accessed 5 May 2024]. Available From: <https://www.linkedin.com/pulse/artificial-intelligence-cloud-computing-paresh-patil/>

17 Salesforce Sales Cloud. [Accessed 3 May 2024]. Available from: <https://in-cloud.ca/service/sales-cloud/>

18 Moroz. V. February 2022. SALESFORCE FOR MARKETING CAMPAIGNS: WHAT IS MARKETING CLOUD, ITS MAIN FEATURES AND BENEFITS. [Accessed 2 May 2024]. Available From: <https://twistellar.com/blog/salesforce-marketing-cloud-overview>

Muzika në Shoqëri- Vështrim i përgjithshëm mbi përdorimin e muzikës si Terapi në moshën e tretë

Dr. Eliona LICI

Lektor

Universiteti "Ismail Qemali", Vlorë

Eliona.lici@univlora.edu.al

MA. Andi BAKIAJ

Drejtor

Shkolla e Mesme e Orientuar Artistike "Jakov Xoxa"

Msc. Dorina GJIKOKA

Drejtor

Shkolla 9-vjeçare "Musa Çakërr"

Abstrakt

Ky punim synon të paraqesë një panoramë të përgjithshme të përvojës së Muzikoterapisë si një aplikim i qëllimtë i muzikës në kontekstin e një terapie, për të rikuperuar dhe për të mirëmbajtur shëndetin mendor dhe shpirtëror. Muzikoterapia është praktikisht e orientuar si një degë shkencore, e cila lidhet ngushtësisht me degë të ndryshme të shkencës, të psikologjisë, të mjeksisë, të muzikologjisë dhe të pedagogjisë muzikore. Një rëndësi parësore në këtë punim merr trajtimi në mënyrë përgjithësuese i hulumtimeve të studiuesëve që kanë përfshirë në kërkimet e tyre muzikën në komunitet, veçanërisht për efektin pozitiv që ka aplikimi i saj në moshën e tretë, për mirëqenien emocionale, mirëqenien intelektuale, mirëqenien fizike (Muzika dhe lëvizja), por edhe në probleme të shëndetit si *Demencia, Parkinson, Alzheimer*.

Në punim do të rravijëzohen mënyrat me të cilat mund të arrihet rritja e cilësisë së jetës së individëve të moshës së tretë përmes muzikës, si dhe produktiviteti ndaj veprimtarive të përditshme jetësore me anën e teknikave të përshtatshme muzikore për të moshuarit.

Teknika e Rimotivimit, përshtatja me realitetin (për rastet e çorientimit ose hutimit, përmes kujtimeve Reminiscencës, trajnim ndijor. Duke përdorur një sërë mjedesh të ndryshme muzikore (Lëvizje, zërin, instrumente, dëgjim muzikor) mund të kuptohet aftësia e të moshuarve në komunikim, vëmendje, sjellje duke zhvilluar njëkohshëm edhe disa aftësi muzikore.

Duke u bazuar në gjetjet e studiuesve, besohet se në jetën e të moshuarve që vuajnë nga sëmundje të ndryshme muzika dhe terapia muzikore mund të luajnë një rol të rëndësishëm në përmirësimin shëndetit dhe për rrjedhojë të rritet edhe cilësia e jetës së tyre, për këtë sugjerohet që kjo praktikë të përhapet edhe në vendin tonë për të moshuarit në qendrat tona të përkujdesit social, për të përmirësuar dhe lehtësuar përjetimet, problemet që lidhen me aspektin personal emocional, social dhe komunitar

Fjalë Kyçe: *Muzikoterapia, Shendet mendor, Muzika në Shoqëri, Demenca*

Abstract

The purpose of this paper is to provide a broad outline of the Music Therapy experience as an explicit use of music in a therapeutic context to support both rehabilitation from, and use as a prophylactic against ill-health of mind and soul. Music Therapy: An empirical science practiced the practical course, has interdisciplinary-activity roots comprising several direct and blunt relations with various fields of science such as psychology, medicine, musicology, and music pedagogy. This paper is focusing on research done by researchers who has incorporated the music in community which were done by researchers not only positive impact with a holistic view of music applications towards the elderly which includes emotional well-being, intellectual well-being, physical well-being (Music and movement) but also to health promoting for health issues such as Dementia, Parkinson's, and Alzheimer's.

This paper looks at the possibilities for supporting of the quality of life of the elderly using musical therapy, and for optimizing older people's daily life functions using the appropriate techniques of making music for the elderly. We will explore methods including remotivation, reality orientation (support with disorientation or confusion through memories and reminiscence) and sensory training. Through a wide range of musical means (movement, voice, instruments, musical listening), their communicative and attentive, and certain behavioral capacities, are given a musical measure, and consecutively allow to work on these skills.

Music and music therapy are thus considered to be a particularly effective means of preserving the health and quality of life of elderly people with various diseases according to the results of a large number of studies. Therefore, it is recommended that in our country this practice be promoted for the elderly of social care centers as a way to improve and alleviate the personal, emotional, social and community experience harmful to the same.

Key words: *Music Therapy, Mental Health Music in Society, Dementia*

Hyrje

1. Muzika në shoqëri

Muzika në shoqëri është një aktivitet, që përfshin muzikantët e komunitetit, që punojnë me një grupim të caktuar individësh duke synuar angazhimin e tyre në krijimin e muzikës frymëzuar nga interesat dhe idetë e tyre. Disa prej veprimtarive muzikore në shoqëri kanë si qëllim kryesor adresimin e problemeve dhe vështirësive sociale, që përjetojnë komunitetet pjesëmarrëse, ndërsa aktivitete të tjera brenda kësaj veprimtarie synojnë të krijojnë muzikë për qëllime të caktuara (Atkinson 2001). Në një prej analizave të studiuesit Atkinson-it për punën aktuale mbi muzikën në komunitet evidentohen katër karakteristika kryesore përcaktuese:

1) Muzika në shoqëri është një veprimtari ndërvepruese.

2) Muzika në Shoqëri është një aktivitet që fokusohet në grupe, ku ekziston ndjesia e përkatësisë për pjesëmarrësit të cilët i përkasin prej fillimit komunitetit dhe aktivitete muzikore i drejtohen të gjithë grupit.

3) Muzika në komunitet synon të forcojë procesin e muzikëbërjes duke marrë frymëzimin e saj nga vet 'komuniteti' dhe duke iu drejtuar përsëri atij.

4) Muzika në komunitet ka nën-seksione në fushat e krijimtarisë, motivimit dhe aksesit për të aktivizuar mundësitë e secilit në komunitet. Çështjet që muzika prek dhe trajton më shpesh në komunitet janë të lidhura me përjashtimin social dhe diferencat në sektorë dhe grupe të veçanta njerëzish). Praktikisht, janë tre karakteristika kryesore të punës muzikore në komunitet. Zakonisht është "punë në një projekt" dhe jo një proces i vazhdueshëm ku shpesh përfshihen edhe aspekte të performances. Procesi mund të drejtohet nga muzikantë ekspert dhe punonjës të trajnuar.

Përdorimi i artit muzikor dhe veçanërisht procesi i muzikëbërjes mund të shihet si një aktivitet me rëndësi për shëndetin, për stabilizimin e gjendjeve emocionale, marrëdhënieve sociale edhe promovimin e mirëqenies. Bonde (2011)

Vitet e fundit, bazuar në rezultatet e studimeve të shumta, janë ofruar të dhëna që

dokumentojnë disa nga mënyrat, që muzika përdoret për përfitimet ndaj shëndetit, për mirëmbajtjen dhe përmirësimin e tij në jetën e përditshme (DeNora 2000, 2007).

Duke qenë se sfera e muzikës gjen hapësirë kudo për përdorim në jetën e përditshme për të prodhuar shëndet të mire ajo ngjason si mjekësi e thjeshtë terapeutike dhe një ndër grupimet ku muzika zë vend është dhe mosha e tretë. Pjesëmarrja e të moshuarve në programe artistiko-kulturore-muzikore përbën një aspekt ndihmues në shtëpitë e të moshuarve dhe në komunitet për t'u përshtatur me jetesën e përditshme në këto institucione por dhe jashtë tyre duke i ndihmuar për përfshirjen në aktivitete artistiko-muzikore, pasi përmes tyre marrin një sërë përfitimesh, reduktikimin e ankthit, reduktimi i presionit të gjakut dhe marrjes së medikamenteve) rritje të mundësive për t'u socializuar.

Në praktikën ndërkombëtare është diçka mëse e zakonshme, që institucionet e përkujdesit të organizojnë aktivitete rekreative në bashkëpunim me institucione të tjera të edukimit. Studentët vijnë dhe bëjnë aktivitete rekreative për të kënaqur "gjyshërit" e tyre (Vanitha, 2014).

Modeli i studiuesit Bonde (2011) përshkruan mënyrën në të cilën shëndeti përmirësohet përmes muzikës duke e ndërlidhur me katër synime të rëndësishme: 1) Zhvillimin e komuniteteve dhe vlerave përmes krijimit të muzikës. 2) Formimin dhe shkëmbimin e mjedisit muzikor.

3) Përdorimi profesional i muzikës - krijimi i muzikës dhe i tingujve për të ndihmuar individët.

4) Formimin dhe zhvillimin e identitetit përmes krijimit të muzikës ku në bazë të kësaj ai propozon një model në katër drejtime", por ne kemi evidentuar dy prej tyre për të shpjeguar se si janë vendosur praktikatat profesionale në hapësirë dhe kjo është paraqitur më poshtë.

Modeli i studiuesit Bonde (2011) për përmirësimin e shëndetit

Mendje $\implies$ Kuptimi muzikor krijohet në një hapësirë shoqërore. Kjo mund të jetë një familje, një institucion ose një komunitet lokal.

Kuptimi muzikor zhvillohet dhe administrohet nga persona që muzikojnë, zakonisht në grup. Aktivitetet mund të lehtësohen nga profesionistë muzikantë të komunitetit ose terapistët e muzikës. Muzikëbërësit ofrojnë mundësi për personat që mund t'i përvetësojnë përvojat muzikore ato në disa mënyra, të cilat mund të jenë emocionale ose ndërpersonale, afirmative ose korrigjuese - kjo varet nga nevojat e personit dhe kontekstit Shoqëri

Trupi $\implies$ Muzika ofron mundësi për personat që mund t'i përvetësojnë ato në disa mënyra. Përvojat muzikore të vendosura në hapësirën tingullore janë të formuara posaçërisht për promovimin e shëndetit. Qëllimi i peizazheve ose mjediseve tingullore të sistemuara me kujdes përmes pajisjeve speciale synojnë shpeshherë të kufizojnë efektet e mundshme dëmtuese të zhurmës.

Qëllimi mund të jetë gjithashtu ofrimi i mjediseve të rehatshme dhe estetikisht të bukura për komunitetin $\implies$ sociale

Sipas Bonde (2011) zhvillimi i komuniteteve përmes muzikës dhe këndimit sjell përvojën e një tradite solide dhe jetëgjatë për shtresëzimin e muzikës në shoqëri. Repertori i përdorur përmban larmi zhanresh, që varion nga këngët popullore, himnet, këngët laike për komunitetin e deri te muzika bashkëkohore popullore. Ky repertor ushqehet në sistemin shkollor dhe përdoret në hapësirat private dhe publike gjatë gjithë jetës së shumicës së njerëzve. Në shtete të zhvilluara si Danimarka përmend Bonde (2011) ekziston një lëvizje korale e fuqishme, që nis me të kënduarën në komunitet prej institucioneve publike-private e deri te ansamblet elitare vokale. Një traditë specifike daneze është shkrimi i këngëve për raste të veçanta (parodi): këngët e njohura me melodi popullore që përdoren si bazë e teksteve të reja në kontekste shoqërore si dasma, ditëlindje, përvjetorë, takime etj. Të gjitha këto tradita kanë qenë të bazuara në pjesëmarrjen e komuniteteve në këndim, veçanërisht në shkolla dhe kisha. Një vëmendje të posaçme vitet e fundit ka marrë edhe studimi i muzikës në shëndetësi. Në fushën e mjekësisë janë krijuar shoqëri, rrjete dhe qendra të reja dhe për këtë një shembull është

Shoqata Ndërkombëtare për Muzikë dhe Mjekësi (2009) (IAMM) që mbështet revistën e re ndërkombëtare dhe ndërdisiplinore *Music & Medicine*. Për këto organizata një fushë e rëndësishme është krijimi i mjediseve të shëndosha akustike tingullore kryesisht në spitale, për këtë janë bërë disa studime dhe shumë prezantime në konferenca dhe të gjitha ato mbështesin *MusiCure*¹, që shërben si një ndërhyrje muzikore e përshtatshme dhe efektive për spitalet (Thorgaard et al. 2005)

Përsa i përket efektit të muzikës në komunikimin verbal të pacientëve, hulumtimi i Clément (2012) tregoi se rrjedhshmëria e të folurit të pacientëve që morën pjesë në grupin muzikor, u përmirësua ndjeshëm dhe se ky efekt zgjati edhe për një periudhë të shkurtër të kohës dhe pas seancave. Lidhur me shpërthimet emocionale/sjellëse të pacientëve, hulumtimet tregojnë se muzika ka një efekt pozitiv mbi ta. Ndërhyrjet muzikore nxisin ndërveprimin social dhe këtë e fakton dhe hulumtimi nga Irish dhe kolegët (2006) ku paraqitet se muzika stimulonte pacientët me demencë dhe se ky "zgjim" përjetohej gjatë gjithë ndërhyrjes. (Zin et al. 2007).

Disa nga kërkimet e mësipërme pretendojnë se efektet pozitive të dëgjimit të muzikës zgjasin deri në dy javë pas përfundimit të ndërhyrjes dhe se sa më gjatë të jetë ndërhyrja, aq më të dukshme janë efektet pozitive (Clément et al., 2012- Guétin al. 2009- Sakamoto et al. 2013 Ueda et al. Duke qenë se të gjitha studimet e mësipërme përdorin muzikën si mjet për ndërhyrje pasi e quajnë "miqësore" për pacientët pasi eliminon medikamentet (që do të thotë se nuk ka efekte anësore) dhe me kosto të ulët, por edhe mund ofrohet për pacientët nga vetë kujdestarët, pa qenë e nevojshme prania e një terapisti, (instruktorit) të specializuar të muzikës (Sung & Chang, 2005 Sung et al. 2010)

¹ Ëhtë një koncept dhe produkt muzikor krijuar nga kompozitori danez Niels Eje, në këto krijime përfshihen një seri albumesh muzikore të krijuara posaçërisht për t'u përdorur në kontekste mjekësore dhe terapeutike. Qëllimi i Musicure është të përmirësojë mirëqenien emocionale dhe fizike të pacientëve përmes muzikës, duke ofruar një mjedis të qetë dhe relaksues.

2. Efekti i muzikës për të moshuarit me Demencë

Muzika luan një rol shumë të rëndësishëm në përmirësimin e cilësisë së jetës së pacientëve me demencë, thjesht edhe kur dëgjojnë një lloj muzikor të regjistruar. Mund të supozohet se pjesëmarrja e vetë pacientit në krijimin e muzikës do të kishte rezultate të dukshme brenda një konteksti terapeutik. Dassa dhe Amir (2014), argumentojnë se pacientët me paaftësi mendore, pavarësisht nga të gjitha vonesat e tyre mendore dhe mungesës të të folurit, janë të aftë të këndojnë këngë të vjetra të njohura. Në hulumtimin e studiuesëve u tregua se përdorimi i këngëve të njohura të një periudhe të kaluar të pacientëve gjatë seancave të terapisë muzikore rezultoi ndihmues për të rikthyer kujtime të detajuara. Për më tepër, brenda seancave, pacientët fituan dhe aftësinë për të formuar saktë fjali të shkurtra e të thjeshta për të shprehur ndjenjat e tyre, në lidhje me muzikën që dëgjojnë/këndojnë njëkohësisht, gjë që përmirësoi ndjeshëm gjendjen shpirtërore dhe ndjenjën e 'përkatësisë'. Sipas studiuesve (Dasa & Amir, 2014) në këtë projekt specifik klinik, në protokoll u propozua përdorimi i këngëve për trajtimin e avancuar të Demencës, këngët, që të moshuarit kishin dëgjuar në moshë të re. (Dassa & Amir, 2014).

Pjesëmarrja në grupet e këndimit, për pacientin me demencë si dhe njeriut që kujdeset për të është një mënyrë që nxjerr në pah rëndësinë e pjesëmarrjes së këtyre pacientëve në aktivitete normale ditore. (Camic et al., 2011 Cambell et., al 2017)

Në shumicën e hulumtimeve, të kënduarit është mjeti kryesor i komunikimit për pacientët me demencë, pavarësisht nga niveli i agresivitetit të gjendjes së tyre. Pothuajse të gjithë studimet Chatterton et al (2010), sugjerojnë aktivitetin e të kënduarit si një "mjet" për këdo që punon me pacientët me demencë për ta bërë më të lehtë rutinën e kujdesit ndaj pacientit dhe për të përmirësuar cilësinë e jetës së tyre.

Kështu, krijimi i grupeve të këndimit i ofruar posaçërisht për pacientët me demencë dhe kujdestarët e tyre, nën drejtimin e një

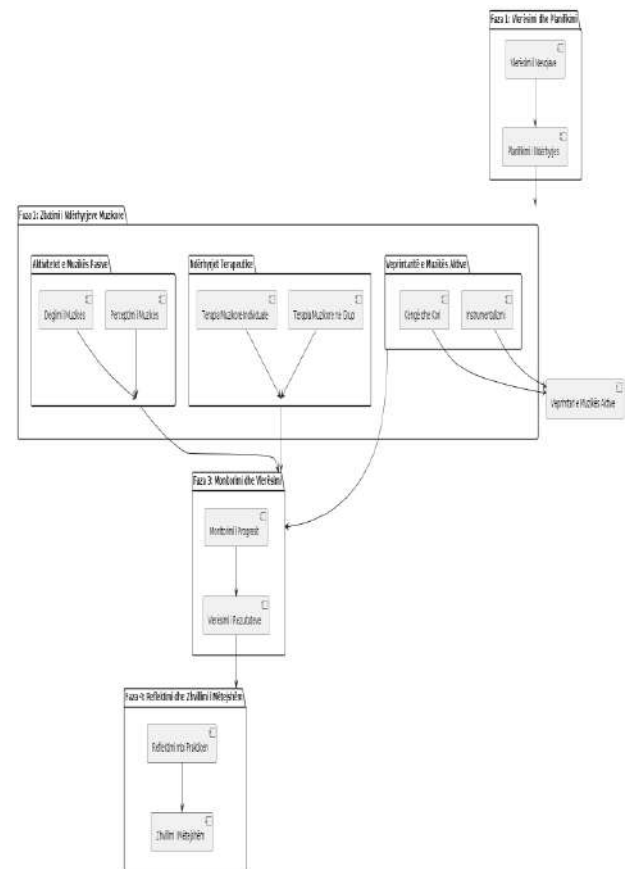
muzikanti profesionist ose një terapisti të specializuar të muzikës, vlerësohet tepër i dobijshëm dhe sugjerohet si veprimtari në aktivitetet aktive. (Campbell et al., 2017-Osman et al., 2014). Një program i tillë është "*Singing for the Brain*", i cili përmbledh një grup këngësh për individët me demencë. Programi specifik fokusohet edhe tek kujdestarët e tyre, pasi ata investojnë kohë dhe izolohehen nga aktivitete të jetës sociale të përditshmërisë, (Osman et al., 2014)

Në studimin e Clair dhe Berstein (1990), pacientët me demencë, pavarësisht se ishin në një fazë të avancuar të sëmundjes dhe kishin dëmtime të rënda konjitive dhe motorike, u përfshinë gjatë gjithë seancës me muzikë dhe ndërvepruan me pjesëmarrësit e tjerë (stafi infermior, muzikoterapistët). (Clair & Berstein, 1990). Kështu, mund të argumentohet se një program i strukturuar i terapisë muzikore gjysmë ore jep mundësinë që këta pacientë të ndërveprojnë, dhe të komunikojnë nëpërmjet tyre.

A shërbejnë materialet e njohura muzikore (këngët) e rinisë si një nga metodat më efektive për të rriturit e moshuar për të kujtuar fjalët? Gjithashtu kësaj grup-moshe mund t'u mësohen materiale të reja melodike dhe ritmike. Në studimin e kryer në një prej hulumtimeve të (Moore 1991) paraqiten rezultatet për këto pyetje.

Për rastin u përzgjedhën dhjetë pacientë (gjashtë gra dhe katër burra) me demencë të diagnostikuar të moshës 69 deri në 87. Në studim trajnuesi (terapisti) ishte i ulur në piano dhe pacienti rreth një metër larg tij, gjatë procesit u realizuan videot, vendosja mikrofoni, u fotografua fytyra e pacientit, por edhe këmbët, ose ndonjëherë edhe duart, gjatë procedurës. Detyra për pacientin ishte që sapo ti kujtohej kënga e luftuar nga trajnuesi ai të niste të këndonte. Në çastin kur trajnuesi vërente se pacientit i vinte kujtesa muzikore ai bëhej pjesë duke e shoqëruar pacientin në këndimin e një fraze muzikore. Disa pacientë që nuk mund t'i mbanin mend fjalët mërmëritën ose prisnin të shihnin se kur terapisti do të thoshte një fjalë të njohur që do t'i bënte të kujtonin se çfarë ndodhi më pas.

Fig. 1 Konceptualizimi i aktiviteteve muzikore të lidhura me muzikën dhe shëndetin sipas Bonde (2017)

2.1 Modeli i Përdorimit të Muzikës për të Moshuarit;

Përdorimi i muzikës si një mjet terapeutik për të përmirësuar shëndetin mendor dhe emocional të të moshuarve mund të strukturohet në aktivitete Muzikore në Grup - Organizimi i aktiviteteve muzikore në grup, si këndimi kolektiv, për të rritur ndjenjën e përfshirjes sociale dhe për të promovuar lidhjet e reja sociale, përdorimi i muzikës qetësuese për të ndihmuar në uljen e ankthit dhe tensioneve të ndryshme të emocioneve.

Muzika si urë lidhëse me kujtimet. - Përdorimi i muzikës për të lidhur moshatarët me kujtimet e tyre të kaluara dhe për të nxitur emocione pozitive. Muzika si mjet për të mbajtur mend dhe për të memorizuar - Përdorimi i muzikës për të ndihmuar në ruajtjen dhe përmirësimin e aftësive kognitive. (Bonde, 2011)

Në literaturën e hulumtuar një ndër rastet e studimit të realizuara nga (Aldrige, 2005) i referohet aktivitetit muzikor të këndimit si një nga format terapeutike për pacientin me Demencë.

Rasti studimor i z. B ("Rasti studimor i z. B") i cili vuante nga demenca

Z. B, 70 vjeç me katër fëmijë dhe ishte i martuar prej 50 vitesh. Ai ishte një shofer kamioni dhe simptomat e tij të para të demencës filluan në të 60-at e tij. Disa vjet pasi u shfaqën këto simptoma, ai u transferua në një shtëpi të moshuarish për tre vjet. Infermieret e kishin të vështirë pasi sa herë që përpiqeshin ta ndihmonin, B i shtynte apo edhe i gjuante. Më pas ai u transferua në një qendër speciale për 1 vit e 5 muaj ku filloi terapia muzikore. Gjithashtu, z. B luante fizarmonikë para fillimit të simptomave të demencës. I pëlqenin baladat suedeze, këngët e vjetra të kohës së tij dhe muzika tradicionale. Ai e ndërpreu plotësisht këngën kur u transferua në shtëpinë e parë të të moshuarve dhe filloi të fishkëllej, por kur u transferua sërish në qendrën speciale ai pushoi së fishkëllyeri. Z. B vuante nga demenca e rëndë me sëmundjen e Alzheimerit. Përveç agresivitetit ndaj të tjerëve (shtytje, goditje etj.), ai kishte edhe një sjellje të çuditshme, lëvizte mobiljet dhe ecte lart e poshtë rreth 6 herë në ditë. Kur filloi terapinë muzikore ai mori pjesë në 20 seanca muzikoterapie për 4 javë. Çdo takim muzikor bazohej në këngë të gjata të njohura që Z. B i dëgjoi. Terapia muzikore përfshinte:

1. Këngë përshëndetje
2. Përkatesisht 2 apo 3 këngë në pjesën e pare dhe 3-4 në pjesën e dyte
3. Këngë për përfundimin e seancës

Në seancat e terapisë muzikore u vu re se rrahjet e zemrës së pacientit luahetishin, por nuk kishin rritje duke treguar se pacienti po relaksohej gjatë seancave muzikore dhe rrahjet e zemrës ranë nga 83.6 në 74.6. Gjatë vëzhgimeve nga videokasetat Z. B me Demencë nuk këndonte, por shpesh merrte frymë thellë me një shprehje trishtimi, rrahjet e ulta tregonin reagimin nostalgjik ndaj muzikës që dëgjonte. Ajo që u vu re ishte se ndërsa rrahjet ishin të shpeshta nuk kishte asnjë frymëmarrje të thellë,

frymëmarrja e thellë ishte reagim nda muzikës dhe ndjesia që përjetonte në procesin e dëgjimit.

3. Diskutim

Një prej ndërhyrjeve që është përdorur për të moshuarit me demencë, dëmtime neurologjike ose individëve që kërkojnë zhvillim të aftësive kognitive është kënga, që stimulon funksionet e trurit dhe për të përmirësuar mirëqenien mendore dhe fizike është *Singing Brain*². Gjatë procesit të punës për të aplikuar *Singing Brain* niset me vlerësimin fillestar ku përcaktohen nevojat dhe aftësitë individuale të pjesëmarrësve.

Studimet e bëra në këtë fushë treguan se tek pacientët me *Demencë, Alzheimer, Demencë* të avancuar, e të moderuar, duke përdorur muzikën për 1.5 orë në javë, apo 2 herë ga 30 min në një hark kohor 6 muaj apo 20 seanca të shtrira në 5 muaj me ndërhyrjen aktive muzikore, dëgjimore, në grup apo të individualizuar u vu re përmirësimi i aftësive kognitive, reduktimi i depresionit, përmirësimin e aftësive komunikative dhe shprehjen emocionale pozitive. (Schall, Haberstroh, & Pantel, 2015)

Ndër aktivitetet që mund të realizohen gjatë seancave janë intervista me pjesëmarrësit dhe kujdestarët për të mbledhur informacione mbi historinë shëndetësore dhe muzikore. Teste kognitive dhe emocionale për të vlerësuar nivelet e funksionimit të trurit. Vëzhgimi i reagimeve fillestare ndaj muzikës, planifikimi i sesioneve për zhvillimin e planeve të personalizuara të ndërhyrjes muzikore, përcaktimi i qëllimeve specifike për çdo pjesëmarrës (p.sh, përmirësimi i kujtesës, reduktimi i ankthit, përmirësimi i komunikimit). Me rëndësi është procesi i përzgjedhjes së këngëve dhe aktiviteteve muzikore që janë të njohura dhe të përshtatshme për pjesëmarrësit. Përcaktimi i frekuencës dhe kohëzgjatjes së sesioneve që nisin me përshëndetjen ngrohje vokale, ushtrime të thjeshta të koordinuara me frymëmarrjen me diafragmë, këndimin e një kënge të njohur për të aktivizuar trurin dhe për

² Singing Brain" është një term që përdoret për të përshkruar një ndërhyrje muzikore e cila përfshin aktivitete të këndimit të organizuara për individë, veçanërisht për ata me demencë.

të krijuar një mjedis komod. Instruktori (specialist) motivon pjesëmarrësit të jenë aktiv dhe vijon seancën me ushtrime ritmike për të stimuluar koordinimin motorik dhe kognitiv. Më pas pjesëmarrësit mund të krijojnë melodi të reja ose të luajnë me instrumente të thjeshta. Në përfundim të veprimtarisë diskutohet mbi përjetimin e ndjesive gjatë këndimit, pjesëmarrësit inkurajohen të ndajnë kujtime dhe emocione të lidhura me këngët. Dhe në përfundim si në formë të çlirimit për të mbyllur sesionin këndohet një këngë e qetë për të përfutur relaksimi dhe reflektimi mbi përvojën e sesionit.

Pjesë Muzikore të Sugjeruara për *Singing Brain*

1. Këngë shqiptare të muzikës së lehtë dhe popullore
 - "Valse i Lumturisë"
 - "Serenata Korçare"
 - "Kur më del në derë"
2. Instrumente të Thjeshta Muzikore:
 - Tamburina
 - Daulle
 - Ksilofonë

Pavarësisht faktit se ende nuk kemi një studim të mirëfilltë shkencor mund të themi se procesi i seancave muzikore me veprimtari aktive, këndim në kor, vallëzim dhe këndim, ka nisur pranë një Qendre Ditore për të moshuarit në kryeqytet. Studentët e programit të Pedagogjisë Muzikore Fakulteti i Muzikës (Universiteti i Arteve) (ish instrumentist dhe këngëtar, nën mbikëqyrjen e Dr. Eliona Lici, po ofrojnë kontributin e tyre për këtë grupmoshë.

Ende jemi në procesin e mbledhjes së të dhënave, por nga reagimet e të moshuarve vërehet se ata kanë përfutur kënaqësi, relaks, rikthimin e kujtimeve dhe se janë ndihmuar për qendrueshmërinë e zërit dhe nxitjen e lëvizshmërisë përmes së cilës përmirësohet dhe cilësia e jetës. Trajnimi muzikor me repertor të larmishëm, argëtues rezultoi, që rrit lumturinë e moshës së tretë pasi, përjetojnë emocione pozitive, ruajnë kompetencat ekzistuese muzikore dhe ndërkohë zhvillojnë kompetenca muzikore të nivelit më të lartë për performancat muzikore.

Referenca

1. Atkinson W. *The context and genesis of musical tastes: Omnivorousness debunked, Bourdieu buttressed. Poetics.* 2011 Jun 1;39(3):169-86.
2. Baird A, Samson S. *Music and dementia. Progress in brain research.* 2015 Jan 1;217:207-35.
3. Blackett PS, Payne HL. *Health rhythms: A preliminary inquiry into group-drumming as experienced by participants on a structured day services programme for substance-misusers. Drugs: education, prevention and policy.* 2005 Jan 1;12(6):477-91.
4. Bonde LO. *Health Musicing-Music Therapy or Music and Health? A model, empirical examples and personal reflections. Music and arts in action.* 2011 Apr 14;3(2):120-40.
5. Campbell PS. *Music, education, and diversity: Bridging cultures and communities. Teachers College Press;* 2017.
6. Clair AA, Bernstein B. *A preliminary study of music therapy programming for severely regressed persons with Alzheimer's-type dementia. Journal of Applied Gerontology.* 1990 Sep;9(3):299-311.
7. Dassa A, Harel D. *People with dementia as 'spect-actors' in a musical theatre group with performing arts students from the community. The Arts in Psychotherapy.* 2019 Sep 1;65:101592.
8. DeNora T. *Health and music in everyday life—a theory of practice. Psyke & Logos.* 2007 Jun 1;28(1):17.
9. Vanitha D. *Institutional care of the elderly: a study of old-age homes in Hassan City, Karnataka, India. Int J Interdisciplinary Multidisciplinary Studies (IJIMS).* 2014;1:100-7.
10. Osman SE, Tischler V, Schneider J. *'Singing for the Brain': a qualitative study exploring the health and well-being benefits of singing for people with dementia and their carers. Dementia.* 2016 Nov;15(6):1326-39.

11. Sung HC, Chang AM, Lee WL. *A preferred music listening intervention to reduce anxiety in older adults with dementia in nursing homes. Journal of clinical nursing.* 2010 Apr;19(7-8):1056-64.
12. Schall A, Haberstroh J, Pantel J. *Time series analysis of individual music therapy in dementia. GeroPsych.* 2014 Mar 21.
13. Thorgaard P, Ertmann E, Hansen V, Noerregaard A, Spanggaard L. *Designed sound and music environment in postanesthesia care units—a multicentre study of patients and staff. Intensive and Critical Care Nursing.* 2005 Aug 1;21(4):220-5.
14. Wigram T, Elefant C, Aldridge G, Grocke D, Ochsner HM. *Case study designs in music therapy. Jessica Kingsley Publishers;* 2004 Sep 29.
15. Wang, D. W., Peng, Z. J., Ren, G. F., & Wang, G. X. (2015). *The different roles of selective autophagic protein degradation in mammalian cells. Oncotarget*, 6(35), 37098.

Aspektet pozitive dhe negative të shoqërisë së informacionit dhe komunikimit

Dr. Loreta Tozaj

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë
loreta.alushi@yahoo.it

Abstrakt

Evolucioni i shpejtë i teknologjisë në vitet e fundit ka ndikuar në jetën e njerëzve, si konsumatorë, si qytetarë, nëpunës, student, mësues dhe sipërmarrës, në një shkallë që është e pashembullt në historinë e dekadave të fundit. Teknologjitë janë bërë më të thjeshta, të besueshme dhe të përhapura, me ndikim të thellë mbi vetë zhvillimin ekonomik dhe social. Kompjuterat personal, telefonat celularë dhe interneti, kanë kapërcyer kufijtë e kërkimit shkencor, duke sjellë ndryshime shoqërore, kulturore, ekonomike dhe produktive, duke krijuar forma të reja të komunikimit dhe ndërveprimit.

Fjalët kyç: *Shoqëria e informacionit dhe komunikimit, teknologjia e informacionit, interneti, etj*

Abstract

The rapid evolution of technology in recent years has affected the lives of people, as consumers, as citizens, employees, students, teachers and entrepreneurs, to a degree that is unparalleled in the history of recent decades. Technologies have become simpler, more reliable and widespread, with a profound impact on economic and social development itself. Personal computers, mobile phones and the Internet have crossed the boundaries of scientific research, bringing social, cultural, economic and productive changes, creating new forms of communication and interaction.

Key words: *Information and communication society, information technology, Internet, etc*

Hyrje

Kuptimi i përcaktimit të shoqërisë së informacionit, e cila nënkupton kontekstin e ri,

si një univers në të cilin teknologjia dhe marrëdhëniet shoqërore janë të ndërvarura, do të analizohet nëpërmjet këtij artikulli për të njohur rregullimet juridike të këtij fenomeni, jo vetëm për sa i përket ndërhyrjeve teknologjike,

por edhe ndryshimeve shoqërore fushës së të drejtave ekzistuese dhe të reja që janë të lidhura me këtë fenomen, si dhe me shërbimet publike në formën elektronike. Shoqëria e informacionit është konteksti në të cilën teknologjitë e reja të informacionit dhe komunikimit luajnë një rol themelor në zhvillimin e aktiviteteve të njeriut. Këto teknologji janë përdorur për të prodhuar dhe për të komunikuar, në formë digjitale, mesazhe, imazhe, tekste, muzikë, filma, dhe kështu me radhë. Zhvillimi i teknologjive të informacionit dhe komunikimit po ndryshon mënyrën se si njerëzit jetojnë, punojnë, prodhojnë dhe shpërndajnë mallra dhe shërbime, si formohen gjeneratat e reja, si studiohet, etj. Transformimi i kuadrit industrial të botës së zhvilluar është shoqëruar në vitet e fundit, nga liberalizimi i telekomunikacionit dhe përhapjes masive të internetit. Tipari që ka marrë aktualisht ekonomia dhe shoqëria kanë çuar në shfaqjen e të ashtuquajturës *shoqëri të informacionit*. Kjo shprehje, e cila e ka origjinën në "shoqërinë post-industriale" është përdorur për herë të parë në vitin 1973 nga Daniel Bell, profesor i sociologjisë në Harvard dhe është tregues i një shoqërie moderne, që në kulmin e procesit të industrializimit, duhet që për të vazhduar të rritet të përqëndrojë përpjekjet e saj jo më në prodhimin e më shumë të mirave materiale, por të shërbimeve të paprekshme¹. Për këtë autor shoqëria post-industriale, është

¹ Në dispozicion në
www.senato.it/ocumenti/repository/relazioni/libreria/quadern_o_43_governance.pdf.

rezultat i kompjuterizimit dhe përhapjes së njohurive, që do të lejojë transformimin e shoqërisë së re.

Disa karakteristika të saj janë: roli qëndror i njohurive teorike, roli parësor i shkencës dhe teknologjive të reja. *Pra shoqëria e informacionit, karakterizon atë lloj shoqërie, boshti organizativ kryesor i së cilës është njohja teorike.* Shërbimet e bazuara në dije janë duke u shndërruar kështu në struktura qëndrore të reja të organizmit ekonomik dhe të një shoqërie të udhëhequr nga dija.

Shoqëria e informacionit, përkufizimi dhe aspektet e saj

Në shoqërinë e informacionit prodhimi material është zëvendësuar pothuajse nga prodhimi intelektual, dhe njohuritë, nëpërmjet informacionit, duke u bërë elementi që e karakterizon. Krahasuar me shoqërinë industriale, shoqëria e informacionit ndjek drejtime të tjera: marrëdhënie të reja të përditshme, forma të reja të ndërveprimit shoqëror, lloje të reja të komunikimit në të cilën një rol kyç mbulohet nga mediat. Vlera materiale bëhet gjithnjë e më shumë jomateriale. Që prej Luftës së Dytë Botërore, brenda pak vitesh, shoqëria industriale, e përqëndruar në prodhimin në masë të mirave materiale, i ka hapur rrugë shoqërisë post-industriale, e përqëndruar në prodhimin në masë të mirave jomateriale dhe informacionit. Për këtë arsye shprehja *shoqëri e informacionit i referohet një vizioni social, që zëvendëson shoqërinë industriale, duke vendosur në qendër të saj "burimin strategjik" informacionin dhe njohuritë, në vend të energjisë dhe teknologjisë mekanike të prodhimit*². Brenda këtij përkufizimi mund të futet edhe dimensionin e përdorimit të mjeteve të reja të komunikimit si interneti. Por ky është vetëm një ndër shumë faktorë të tjerë teknologjik. Një aspekt shumë i rëndësishëm është ai i ofrimit të shërbimeve në këtë sektor, thurja e programeve kompjuterike, ndihma teknike në digjitalizimin e arkivave apo dokumenteve etj. Të tëra këto shërbime përbëjnë një produkt të suksesshëm pa sjellë kurrfarë zhvendosje të ndjeshme të krahut të punës vendas në vende të tjera. Termi shoqëri e informacionit është ndeshur edhe në dokumentin e Martin Bangemann, Komisionerit Evropian³ (i ashtuquajturit Bangemann Report) me titull "Evropa dhe shoqëria e informacionit

global", hartuar në vitin 1994, në bashkëpunim me njëzet grupe të mëdha industriale, i cili shpreh konceptin e komunikimit si "e mirë", në dritën e ndërthurjes gjithnjë e më intensive të informacionit, telekomunikacionit dhe informatikës.

Në kohët e sotme, me termin shoqëri e informacionit në kuadrin e Bashkimit Evropian, kërkohet të ndiqen disa objektiva jo vetëm teknologjik, por edhe politik dhe kulturor. Shoqëria e informacionit përshkruan një shoqëri në të cilën, një shkallë e konsiderueshme e aktivitetit fokusohet në krijimin, shpërndarjen, përdorimin dhe ripërdorimin e informacionit. Ky aktivitet kryhet nëpërmjet të ashtuquajturës teknologji e informacionit dhe komunikimit(TIK)⁴.

Ish Sekretari i Përgjithshëm i OKB-së, Kofi Annan është shprehur se *"me shoqëri të informacionit do të kuptojmë një shoqëri në të cilën i gjithë potenciali njerëzor promovohet përmes aksesit në teknologji dhe edukimin që i lejon të mësojnë se si ti përdorin ato në mënyrë efektive"*. Prandaj, shoqëria e informacionit kërkon zhvillimin e njohurive në rritje dhe zgjerimin e edukimit të vazhdueshëm. Pa këtë dhe pa universalitetin e shërbimeve të komunikimit, teknologjitë e reja ka të ngjarë që të gjenerojnë fragmentarizimin(copëzimin) në vend të integritetit.

Kritikët e shoqërisë së informacionit

Përveç përkrahësve të konceptit të shoqërisë së informacionit, ka studiues të cilët kanë rezervat e tyre. Kritika kryesore e koncepteve të tilla si shoqëria e informacionit, shoqëria e dijes, shoqëria e internetit, shoqëria postmoderne, shoqëria postindustriale, etj që është shprehur

⁴ Teknologjia e informacionit dhe komunikimit (TIK), është tërësia e metodave dhe teknologjive që realizojnë transmetimin, marrjen dhe përpunimin e informacionit (duke përfshirë edhe teknologjitë dixhitale). TIK është një term ombrellë që përfshin çdo pajisje të komunikimit ose aplikimit, në të cilin bëjnë pjesë: radio, televizion, telefona celulare, kompjuter dhe rrjetet hardëare dhe softëare, sistemet satelitore dhe kështu me radhë, si dhe shërbime të ndryshme dhe aplikimet e lidhura me to, si videokonferencat dhe të mësuarit në distancë. Sipas Komisionit Evropian, rëndësia e TIK-ut qëndron më pak në vetë teknologjinë sesa në aftësinë e saj për të krijuar akses më të madh të informacionit dhe komunikimit. Shumë vende të botës kanë krijuar organizata për promovimin e TIK-ut, pasi ekziston frika se nëse zonat më pak të avancuara teknologjiksht nuk do të kenë mundësi për të kapur rritjen dhe përparimet teknologjike të vendeve të zhvilluara, kjo do të shërbejë vetëm për të përkeqësuar hendekun ekonomik ekzistues midis vendeve. Ndërkombëtarisht, Kombet e Bashkuara në mënyrë aktive promovojnë Teknologjinë e Informacionit dhe Komunikimit për Zhvillim (ICT4D) si një mjet për tejkalimin e hendekut dixhital. Në dispozicion në <http://searchcio.techtarget.com/definition/ICT4D> informacion-and-communications-technology-or-technologies.

² Shih La società dell'informazione, në dispozicion në <http://www.tecnoteca.it/tesi/democrazia/divide/04>.

³ Në dispozicion në <http://www.cyberrights.org/documents/bangemann.htm>.

kryesisht nga studiues kritikë është se ato krijojnë përshtypjen se kemi hyrë në një lloj krejtësisht të ri të shoqërisë. *"Nëse ka vetëm më shumë informacion, atëherë është e vështirë për të kuptuar, pse dikush duhet të tregojë se kemi para nesh diçka radikalisht të re"*⁵. Kritikët si Frank Ëebster argumentojnë se këto qasje theksojnë mungesën e lidhjes logjike, sikur shoqëria bashkëkohore nuk ka pasur asgjë të përbashkët me shoqërinë siç ishte 100 apo 150 vjet më parë.

Kritikët si Ëebster, argumentojnë se shoqëria bashkëkohore para së gjithash është ende një shoqëri kapitaliste e orientuar drejt akumulimit të kapitalit ekonomik, politik, dhe kulturor. Ata pranojnë se teoritë e shoqërisë së informacionit theksojnë disa cilësi të reja të rëndësishme të shoqërisë (sidomos globalizimin dhe informatizimin), por akuzojnë se ato dështojnë të tregojnë se këto janëtribute të strukturave të përgjithshme kapitaliste. Si përfundim mund të themi se shoqëria e informacionit është konteksti në të cilën teknologjitë e reja të informacionit dhe komunikimit luajnë një rol themelor në zhvillimin e aktiviteteve të njeriut. Këto teknologji shërbejnë për të prodhuar dhe për të komunikuar, në formë digjitale, mesazhe, imazhe, tekste, muzikë, filmime, dhe kështu me radhë. Në terma më të përgjithshëm, pjesa më e madhe e informacionit dhe njohurive mund të riprodhohet apo të gjenerohet, në mënyrë digjitale dhe me kosto më të ulët. Pra shoqëria e informacionit është një shprehje, e bërë tashmë shumë popullore, që përdoret për përcaktimin e një nga karakteristikave më të rëndësishme të shoqërisë, përkatësisht qendërsisë së fituar nga informacioni dhe teknologjitë e reja të komunikimit. Karakteristikë e saj është aftësia për të sjellë së bashku një numër të pakufizuar të përdoruesve, përtej kufijve hapësinorë-kohorë, dhe vendosja në dispozicion e një sasive të jashtëzakonshme të informacionit⁶. Koncepte të tilla si shoqëria e dijes, shoqëria e informacionit, shoqëria e internetit, shoqëria postindustriale, shoqëria postmoderne, etj tregojnë se ekziston një diskutim i gjallë në doktrinën mbi karakterin e shoqërisë bashkëkohore dhe rolin që teknologjitë e informacionit dhe komunikimit luajnë në të.

⁵ Webster, F, Theories of the Information Society. Cambridge: Routledge, p 259, 2002.

⁶ Verso Una Società Europe Dell'informazione. La Politica e Le Iniziative Europee nel Settore Delle Tecnologie Dell'informazione E Della Comunicazione, Notiziario dall'Europa, Numero speciale/2, Comune di Forlì, Progetti Europei e Relazioni Internazionali, në dispozicion në <http://www.puntoeuropa.eu/Newsletter/2009/tematico2informazione.pdf>.

Karakteristikat e shoqërisë së informacionit

Sipas Nick Moore, shoqëria e informacionit ka tre karakteristika kryesore. *Së pari*, informacioni është përdorur si një burim ekonomik. Organizatat e kanë përdorur rrjedhën më të madhe të informacionit për të rritur efikasitetin e tyre, për të stimuluar risi dhe për të rritur efektivitetin dhe pozitën e tyre konkurruese, shpesh përmes përmirësimeve në cilësinë e mallrave dhe shërbimeve që ata prodhojnë.

Së dyti, është e mundur të identifikohet përdorimi më i madh i informacionit nga publiku i gjerë. Njerëzit përdorin informacionin më intensivisht në aktivitetet e tyre si konsumatorë: për të informuar zgjedhjet e tyre midis produkteve të ndryshme, për të shqyrtuar të drejtat e tyre në shërbimet publike, dhe për të marrë më shumë kontroll mbi jetën e tyre. Ata gjithashtu e përdorin informacionin për të ushtruar të drejtat dhe përgjegjësitë e tyre civile.

Karakteristika e tretë e shoqërisë së informacionit është zhvillimi i një sektori të informacionit në kuadër të ekonomisë. Funksioni i sektorit të informacionit është që të plotësojë kërkesën e përgjithshme për lehtësi dhe shërbime të informacionit. Një pjesë e rëndësishme e sektorit ka të bëjë me infrastrukturën teknologjike: rrjetet e telekomunikacionit dhe kompjuterat⁷.

Aspektet positive dhe negative të shoqërisë së informacionit dhe komunikimit

Progresi i teknologjive të informacionit dhe komunikimit po ndryshon mënyrën se si njerëzit jetojnë, punojnë, prodhojnë dhe shpërndajnë mallra dhe shërbime, si formohen gjeneratat e reja, si studiohet, dhe si bëhet kërkimi shkencor. Shoqëria e informacionit⁸ nuk është duke ndikuar vetëm në mënyrën e bashkëveprimit midis njerëzve, por është duke detyruar strukturat tradicionale organizative për t'u bërë më pjesëmarrëse dhe më të decentralizuara.

Disponueshmëria e informacionit të besueshëm dhe në kohë ka çuar në rishikimin dhe thjeshtimin e shumë proceseve brenda organizatave dhe ndërmjet organizatave, me rritjen e efikasitetit dhe produktivitetit të përgjithshëm të sistemeve.

Interneti ka ndryshuar rrënjësisht pamjen sociale, kulturore, ekonomike, duke siguruar

⁷ Moore N, The information Society, Policy Studies Institute, United Kingdom, Chapter 20, faqe 271. Në dispozicion në www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap20.pdf.

⁸ Në dispozicion në <http://www.treccani.it/enciclopedia/societa-dell-informazione>.

mundësi të jashtëzakonshme për më shumë se një miliard njerëz që e përdorin atë. Trajtimi i informacionit dhe përpunimi i njohurive janë bërë burimi kryesor i punësimit, pra informacioni dhe njohuritë për këtë arsye janë lëndët dhe produktet kryesore të shoqërisë sonë. Përdorimi i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK), rritja e përdorimit të internetit dhe hapja e tregjeve të telekomunikacionit kanë revolucionarizuar jetën e përditshme të qytetarëve në mbarë botën gjatë 30 viteve të fundit duke sjellë avantazhe dhe përfitime.

Bota është gjithnjë e më shumë një qendër e madhe, ku komunikimet me brez të gjerë dhe teknologjia janë çelësi i suksesit të tregtisë, të rritjes ekonomike dhe zhvillimit. Lehtësimi në rritje i shkëmbimit të informacionit, redukton kohën dhe koston e aksesit, përveç kësaj, duke siguruar përfitime të mëdha në mjedis nga reduktim radikal i konsumit të letrës. Shoqëria e informacionit dhe përfshirja në të është kërkesë masive, pasi njerëzit janë duke përjetuar të mirat e saj sot nëpërmjet një sërë zbatimesh të saj. Përdorimi i email-it ishte vetëm fillimi. Të lundrosh në internet na con një hap më pranë. Nëse, nga ana tjetër, ne punojmë, edukohemi dhe komunikojmë përmes rrjeteve, atëherë ne jemi bërë tashmë anëtare të shoqërisë së informacionit⁹.

Ekzistenca e shoqërisë së informacionit, ka përfshirë një prezantim të aplikimeve të reja të cilat kanë sjellë avantazhe të padiskutueshme të tilla si rritja e prodhimit, ulja e koston së mallrave të prodhimit, si dhe produkte dhe shërbime të reja konkurruese. Aspekti më i rëndësishëm i shoqërisë së informacionit është lehtësia që ajo ka krijuar në komunikim, e cila në thelb çon në një reduktim të hendekut kulturor. Njerëz nga kultura të ndryshme, janë në gjendje të punojnë me njëri tjetrin dhe të ndajnë ide pavarësisht nga prejardhje e tyre kulturore. Gjithashtu zhvillime pozitive ka dhe në fusha të tjera të tilla si edukimi, puna, ambjenti, kultura etj. Por shoqëria e informacionit ka sjellë dhe apekte negative. Si fillim ne duhet të përballemi me format e reja të krimit, të tilla si krimi kibernetik apo shkeljet e të dhënave personale dhe pronës intelektuale. Mbrojtja e privatësisë tonë është një çështje tjetër shumë e rëndësishme që duhet të merret parasysh. Nëpërmjet shoqërisë së informacionit, një mbingarkesë e të dhënave negative, mund të

kthehet në një faktor destruktiv social, në qoftë se ajo përdoret në mënyrë të pakontrolluar. Shpërndarja e përmbajtjeve të paligjshme dhe të dëmshme në rrjete të ndryshme, si prostitucioni i fëmijëve, mashtrimi elektronik si dhe aktivitete të tjera të ngjashme, janë transferuar nga rrugët në ekranet tona të kompjuterit¹⁰. Gjithashtu duhet të trajtohet hendeku digjital midis atyre që janë në gjendje të marrin pjesë në shoqërinë e informacionit dhe atyre që nuk janë në gjendje të bëhen pjesë saj. Në fakt, shoqëria e informacionit, me universalitetin dhe ndërveprimin e infrastrukturës dhe shërbimeve, sjell me vete një mori të tërë problemesh që duhet domosdoshmërisht të monitorohen dhe, kur është e mundur, të zgjidhen, me qëllim që të vlerësojmë avantazhet e panumërta dhe përfitimet që teknologjitë e reja mund të sjellin në jetën e qytetarëve, pa pasur nevojë të mbahet barra e rreziqeve të shumta që paraqet informatizimi. Sot po përballemi me ndryshime të rëndësishme të projektuara për të transformuar rrënjësisht kulturën dhe traditat e gjithë komunitetit dhe të cilat kërkojnë domosdoshmërisht një rishqyrtim të rregullave, zakoneve dhe të vetë traditave. Bizneset, administrata, profesionistët, por në përgjithësi të gjithë qytetarët janë në rrjet, ata ndajnë anët pozitive dhe negative dhe duhet t'u përshtaten ndryshimeve teknologjike për të shmangur izolimin e plotë. Tashmë komunikohet me e-mail, nënshkruhen kontrata on-line, arkivohen të dhëna, shkëmbehen të dhëna, dërgohen dhe të merren dokumente elektronike, kontrata, deklarata, përtej çdo pengese fizike. Përballë këtyre ndryshimeve, ligjvënësit, qeveritë e vendeve dhe juristët kanë detyrën e vështirë për tu ofruar dhe garantuar qytetarëve siguri ligjore, për tu mundësuar atyre që të përdorin teknologjitë e reja për të arritur pjesëmarrje më të madhe në jetën demokratike (nivele më të mirë të shërbimeve të ofruara nga administrata publike, shfaqje të vullnetit politik dhe elektoral për të lehtësuar zgjedhjet, për shembull, me votim elektronik) dhe për të shmangur, siç po ndodh kohët e fundit, efektin e kundërt (për shembull hendekun digjital).

Shoqëria e informacionit, dimensionin ligjor dhe institucional në Shqipëri

Shoqëria e informacionit është formë e re e të jetuarit edhe në shoqërinë shqiptare, ku shërbimet universale dhe barazia në aksesin e informacionit së bashku me sistemet dhe

⁹ Polyviou Z, The Information Society: advantages and disadvantages Essay, Aberystwyth University of Wales, Nicosia, Cyprus 2007, në dispozicion në http://eprints.rclis.org/10078/1/Information_Society._Aberystwyth.pdf.

¹⁰ Po aty, faqe 6.

infrastrukturën e zhvilluar të komunikimeve elektronike kontribuojnë në zhvillimin e qëndrueshëm social-ekonomik, zbutjen e varfërisë dhe standarte më të mira të jetës. Praktikant ndërkombëtare tregojnë ndikim pozitiv të TIK-ut në zhvillimin e shoqërisë moderne, që manifestohet në morinë e mënyrave për akses në informacion si dhe burimeve informative publike në të gjitha aktivitetet shoqërore si: e-demokraci, e-qeverisje, e-shërbime, e-biznes, e-ekonomi, e-kulturë, e-shëndetësi, e-edukim etj. Ndërtimi i kësaj shoqërie të re informacioni ka si qëllim zhvillimin e qëndrueshëm njerëzor duke u mbështetur në drejtësi sociale, barazi të mundësive, liri, respektimin e dallimeve kulturore, pjesëmarrje civile dhe përparim shkencor duke shfrytëzuar teknologjinë informative dhe komunikuese në të gjitha sferat e jetës sociale. Infrastruktura e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) përbën një faktor kyç për formimin, ndërtimin dhe zhvillimin e shoqërisë së informacionit. Politikant në fushën e infrastrukturës synojnë nxitjen e zhvillimit të infrastrukturës së TIK në mënyrë që ajo të jetë e disponueshme në kushte të barabarta, jo diskriminuese dhe me çmime të përballueshme, në mënyrë që të gjithë qytetarët të përfitojnë nga teknologjitë e informacionit dhe të komunikimit me qëllim shtimin e njohurive, rritjen e efektshmërisë dhe të transparencës në administratën publike. Shqipëria në rrugën e saj të nisur drejt anëtarësimit në Bashkimin Evropian, ka ndërmarrë një sërë reformash të nevojshme për t'u afruar sa më shumë me standardet ndërkombëtare dhe evropiane. Modeli evropian i zhvillimit është modeli i një ekonomie të bazuar në njohuritë dhe në shoqërinë e informacionit. Nën këtë shembull dhe atë të Strategjisë së Lisbonës për një Evropë elektronike, vendet e Evropës Juglindore nënshkruan në Tetor të vitit 2002 një axhendë të përbashkët *eSEE¹¹ (electronic South Eastern Europe)* duke e parë modernizimin dhe përdorimin e teknologjive të reja, si dhe mundësitë për zhvillim që ato ofrojnë si një rrugë të shpejtë zhvillimi. Shqipëria ka rikonfirmuar angazhimin e saj për të ecur drejt rrugës së funksionimit të një ekonomie të bazuar në njohuritë dhe krijimin e një shoqërie të informacionit, përmes nënshkrimit në tetor të vitit 2007 të *eSEE Agenda+*¹² së bashku me

vendet e tjera të Evropës Juglindore. Kjo axhendë e përbashkët rajonale u nënshkrua nën frymën e planit të veprimtari të Bashkimit Evropian *i2010 për shoqërinë e informacionit*. Angazhimet e marra në këto dy dokumenta përbëjnë një sfidë të madhe për Shqipërinë, nëse marrim parasysh gjendjen aktuale të zhvillimit të sektorit të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) në Shqipëri. Në analogji me politikant dhe prioritetet e BE-së, zhvillimi i TIK dhe axhenda digjitale janë pjesë e programit të qeverisë shqiptare nga viti 2013 deri në ditët e sotme. Programi shikonte zhvillimin e TIK dhe e-shërbimet të lidhura ngushtë me zhvillimin ekonomik dhe social të vendit.

Në programin e qeverisë gjatë viteve 2015-2020 fokusi i qeverisë konsistonte në 3 drejtime kryesore duke vendosur objektiva të matshme¹³: Së pari, shtimin dhe promovimin e shërbimeve elektronike për qytetarët, biznesin dhe administratën. Prioritet do të jetë rritja e transparencës dhe përmirësimi i shërbimeve në administratën publike sipas parimeve të inisiativës Open Government Partnership. Së dyti, për përdorimin e TIK në edukim për të kapërcyer hendekun dixhital dhe për të aftësuar rininë. Politikant do të jenë të orientuara drejt përmirësimit dhe zgjerimit të kapaciteteve njerëzore në mënyrë që të rritet numri i përdoruesve dhe të promovohet zhvillimi i ofruesve të shërbimeve. Në këtë mënyrë do të nxitet krijimi i vendeve të punës për të rinjtë, të cilët mund të punësohen në tregun shqiptar, rajonal e me gjerë. Së treti, konsolidimi i infrastrukturës dixhitale në të gjithë territorin e Republikës së Shqipërisë, duke respektuar me rigorozitet parimet evropiane të konkurrencës së lirë e të ndershme.

Zhvillimi i shoqërisë së informacionit ka qenë i kushtëzuar në mënyrë të veçantë nga përshtatja e legjislacionit përkatës të nevojshëm. Janë hartuar dhe miratuar në përputhje me angazhimet e marra në MSA një sërë ligjesh të rëndësishme në fushën e shoqërisë së informacionit: Ligji Nr. 9880, datë 25.2.2008, "Për nënshkrimin elektronik"; Ligji Nr. 9887, datë 10.3.2008, i ndryshuar "Për mbrojtjen e të dhënave personale"; Ligji Nr. 9643, datë 20.11.2006, i ndryshuar, "Për prokurimet publike", që realizon mundësinë e prokurimit elektronik; Ligji Nr. 9723, datë 3.5. 2007, "Për Qendrën Kombëtare të Regjistrimit"; Ligji Nr.

¹¹ Shih <http://www.eseeinitiative.org/>.

¹² Vendet e Evropës juglindore, përveç Shqipërisë që kanë marrë pjesë në firmosjen e dokumentit janë Kroacia, Serbia, Bosnje Hercegovina, Maqedonia, Mali i Zi, Rumania, Moldavia dhe Misioni i përkohshëm

i OKB-së në Kosovë, në emër të Kosovës në përputhje me Rezolutën 1244.

¹³ Shih https://akshi.gov.al/wp-content/uploads/2018/03/Strategjia_Axhenda_Dixhitale_e_Shqiperise_2015-2020.pdf

9918, datë. 19.5.2008, "Për komunikimet elektronike në Republikën e Shqipërisë". Në fushën e krimit kibernetik Shqipëria ka nënshkruar dhe ratifikuar Konventën për Krimin Kibernetik në vitin 2002 dhe ka reflektuar në Kodin Penal dhe Kodin e Procedures Penale kërkesat e kësaj konvente¹⁴. Në programin e Qeverisë, sipas Agjendës Digjitale 2022 - 2026 është përcaktuar se Qeveria do të punojë në disa drejtime kryesore duke vendosur objektiva të matshme. Më specifikisht, synohet: një akses i sigurt, i shpejtë dhe i besueshëm në internet për të gjithë, qytetarët, bizneset dhe qeverinë, një shtet digjital që ofron shërbime më të mira digjitale dhe me një nivel të lartë sigurie dhe besueshmërie për qytetarët, zhvillimi i aftësive digjitale, forcimi dhe përfundimi i inovacionit digjital, rritja e kapaciteteve/nivelet të sigurisë kibernetike, etj¹⁵.

Gjithashtu krijimi i shoqërisë së informacionit kërkon vëmendje të veçantë nga ana e institucioneve publike. Institucionet publike duhet të përcaktojnë kushtet e nevojshme për të përsheptuar proceset e përfshirjes aktive të sektorit privat dhe publik për të diskutuar rregullimet e reja, si dhe implementimin dhe monitorimin e zbatimit të strategjive të ndryshme kombëtare të ndërmarra në vitet e fundit. Institucionet qeveritare luajnë një rol udhëheqës në termat e legjislacionit lidhur me shoqërinë e informacionit për rregullimin minimal në interesin publik dhe mbrojtjen e të drejtave të qytetarëve; zhvillimin e politikave për të nxitur veprimtari dhe projekte me rëndësi kombëtare; pjesëmarrjen në marrëveshje ndërqeveritare për të arritur objektiva global dhe luftuar krimin ndërkombëtar¹⁶.

(Agjencia Shqiptare e Ofrimit të Shërbimeve publike të Integuara) ADISA është krijuar prej nëntorit 2014 dhe ka filluar aktivitetin e saj në dt. 7 Tetor 2016 dhe shërben si pike reference informacioni për më shumë se 1000 shërbime publike nga 50 Institucione.

Misioni i saj është të ofroj një model të ri dhe të integruar të shërbimeve publike, duke vendosur në qendër qytetarin, si dhe qendrave të shërbimeve publike të integruara me një ndalesë (one-stop-shop), për shërbimet që kryhen nga institucionet dhe agjencitë e

qeverisë qendrore dhe/ose të njësive të qeverisjes vendore sipas legjislacionit në fuqi ose marrëveshjeve përkatëse¹⁷.

Shërbime që mbështeten mbi sisteme tërësisht ose pjesërisht të digjitalizuara që ofrohen prej disa vitesh janë: regjistrimi i pasurive të paluajtshme, lëshimi i pasaportave dhe kartave të identitetit, regjistrimi dhe licensimi i bizneseve etj. Gjithashtu AKSHI (Agjencia Kombëtare e Shoqërisë së Informacionit) objektivin kryesor të veprimtarisë së saj ka zbatimin e politikave e të strategjive, për zhvillimin e sektorit të shoqërisë së informacionit dhe në veçanti të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit. AKSHI ka zhvillur një platform on line e-Albania, e cila ofron shërbime on line dhe për shumë të tjera jep informacion. Këto iniciativa dhe veprime të ndërmarra, koordinimi dhe përafrimi i tyre janë në përputhje me nevojën për të siguruar përdorimin eficient të këtyre sistemeve.

Portali e-Albania shërben si një pikë e vetme kontakti për shërbimet e qeverisë, duke ndihmuar përmirësimin e aksesit në informacion për publikun e gjerë. Portali unik qeveritar shumëfunksional e-albania.al administrohet dhe zhvillohet nga Agjencia Kombëtare e Shoqërisë së Informacionit dhe shërben si një portë nëpërmjet së cilës çdo person i interesuar mund të marrë nëpërmjet internetit, shërbime elektronike të ofruara nga institucionet publike në Shqipëri. Tashmë, procedurat janë më të thjeshta dhe veprimet e kryera online përmes një kompjuteri, tableti apo smartfoni, gjithnjë duke përdorur platformën e-albania, mundësojnë edhe shkarkimin në kohë reale të dokumenteve me vlerë ligjore dhe printimin e tyre përmes një printeri e një letre të zakonshme. Portali qeveritar e-Albania është i lidhur me Platformën Qeveritare të Ndërveprimit, e cila është arkitektura bazë mbi të cilën mundësohet ndërveprimi me sistemet elektronike të institucioneve publike që mundëson komunikimin midis bazave të të dhënave shtetërore, me qëllim ofrimin e shërbimeve elektronike.

Mund të themi që e-Albania është është një zyrë me një ndalesë për shërbimet online të administratës publike në 24 orë në 7 ditë të javës. e-Albania vepron si një pikë e vetme për ofrimin e shërbimeve publike të institucioneve qeveritare, duke shërbyer kështu si një pikë e vetme hyrëse për qytetarët 24/7 dhe është e lidhur me Platformën Qeveritare të Ndërveprimit që është arkitektura themelore që

¹⁴ Strategjia Ndërsektoriale për Shoqërinë e Informacionit 2008-2013.

¹⁵ <https://akshi.gov.al/wp-content/uploads/2022/06/vendim-2022-06-01-370-Agjenda-Digjitale-e-Shqiperise-22-26-dhe-plani-i-veprimit.pdf>

¹⁶ Strategjia Axxhenda Dixhitale e Shqipërisë 2014-2020.

¹⁷ <https://www.adisa.gov.al/misioni/>

lejon ndërveprimin midis 60 sistemeve elektronike të institucioneve publike.

Prej vitit 2020, ka filluar një proces i ri për shërbimet publike, ai i ofrimit të aplikimeve për shërbime publike për qytetarët dhe bizneset vetëm online. Qytetarët dhe bizneset aplikojnë vetëm përmes platformës e albania dhe janë punonjësit e administratës publike ata që mbledhin të gjitha dokumentet shtetërore të shërbimeve. Të gjitha të dhënat dhe dokumentet shtetërore tani përdoren dhe ripërdoren, duke i çliruar qytetarët nga barra e grumbullimit të tyre fizikisht në letër në sportelet e shtetit.

Bazuar në rezultatet e Anketës së Përdorimit të Teknologjisë së Informacionit (TIK) gjatë vitit 2023, të realizuar nga INSTAT vihet re që në vitin 2023 të gjitha kategoritë për kontaktet elektronike nëpërmjet internetit me autoritetet publike dhe disa shërbime publike, si faqet e internetit në lidhje me detyrimet e qytetarëve të drejtat, dokumentet zyrtare, shërbimet arsimore publike, shërbimet e shëndetit publik kanë shënuar rritje.

Një ndër sfidat më të mëdha është ofrimi i shërbimeve moderne qytetarëve dhe bizneseve dhe përdorimi i TIK në të gjitha fushat. Janë bërë përpjekje të vazhdueshme gjatë kësaj dekade, dhe pas publikimit të raportit të Organizatës së Kombeve të Bashkuara për zhvillimin digjital të vendeve anëtare, vihet re që Shqipëria renditet në vendin e tetë në Europë dhe në të 19-tin në botë lidhur me shërbimet publike online¹⁸.

Progres Raporti i Komisionit Evropian 2022 për Shqipërinë thekson se zhvillimi aktual i fushës së shoqërisë së informacionit dhe qeverisjes elektronike ka përcjellë një progress të moderuar dhe evidenton suksesin e qeverisë shqiptare të implementuar nëpërmjet Agjencisë Kombëtare të Shoqërisë së Informacionit në zhvillimin e arritur në fushën e qeverisjes elektronike dhe realizimin e plotë të shërbimeve online në një kohë të shpejtë¹⁹.

Refleksione përmbyllëse

Si përfundim mund të themi se shoqëria e informacionit është konteksti në të cilën teknologjitë e reja të informacionit dhe komunikimit luajnë një rol themelor në zhvillimin e aktiviteteve të njeriut. Këto teknologji shërbejnë për të prodhuar dhe për të komunikuar, në formë dixhitale, mesazhe, imazhe, tekste, muzikë, filmime, dhe kështu me radhë. Në terma më të përgjithshëm, pjesa më e

madhe e informacionit dhe njohurive mund të riprodhohet apo të gjenerohet, në mënyrë dixhitale dhe me kosto më të ulët. Pra shoqëria e informacionit është një shprehje, e bërë tashmë shumë popullore, që përdoret për përcaktimin e një nga karakteristikave më të rëndësishme të shoqërisë, përkatësisht qendësia së fituar nga informacioni dhe teknologjitë e reja të komunikimit. Karakteristikë e saj është aftësia për të sjellë së bashku një numër të pakufizuar të përdoruesve, përtej kufijve hapësinorë-kohorë, dhe vendosja në dispozicion e një sasive të jashtëzakonshme të informacionit. Koncepte të tilla si shoqëria e dijes, shoqëria e informacionit, shoqëria e internetit, shoqëria postindustriale, shoqëria postmoderne, etj tregojnë se ekziston një diskutim i gjallë në doktrinën mbi karakterin e shoqërisë bashkëkohore dhe rolin që teknologjitë e informacionit dhe komunikimit luajnë në të. Përdorimi i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK), rritja e përdorimit të internetit dhe hapja e tregjeve të telekomunikacionit kanë revolucionarizuar jetën e përditshme të qytetarëve në mbarë botën gjatë 30 viteve të fundit duke sjellë avantazhe dhe përfitime. Bota është gjithnjë e më shumë një qendër e madhe, ku komunikimet me brez të gjerë dhe teknologjia janë çelësi i suksesit të tregtisë, të rritjes ekonomike dhe zhvillimit. Por shoqëria e informacionit ka sjellë dhe apekte negative. Si fillim ne duhet të përballemi me format e reja të krimit, të tilla si krimi kibernetik apo shkeljet e të dhënave personale dhe pronës intelektuale. Mbrojtja e privatësisë tonë është një çështje tjetër shumë e rëndësishme që duhet të merret parasysh. Nëpërmjet shoqërisë së informacionit, një mbingarkesë e të dhënave negative, mund të kthehet në një faktor destruktiv social, në qoftë se ajo përdoret në mënyrë të pakontrolluar. Shpërndarja e përmbajtjeve të paligjshme dhe të dëmshme në rrjete të ndryshme, si prostitucioni i fëmijëve, mashtrimi elektronik si dhe aktivitete të tjera të ngjashme, janë transferuar nga rrugët në ekranet tona të kompjuterit. Gjithashtu duhet të trajtohet hendeku digjital midis atyre që janë në gjendje të marrin pjesë në shoqërinë e informacionit dhe atyre që nuk janë në gjendje të bëhen pjesë saj. Në fakt, shoqëria e informacionit, me universalitetin dhe ndërveprimin e infrastrukturës dhe shërbimeve, sjell me vete një mori të tërë problemesh që duhet domosdoshmërisht të monitorohen dhe, kur është e mundur, të zgjidhen, me qëllim që të vlerësojmë avantazhet e panumërta dhe përfitimet që teknologjitë e reja mund të sjellin në jetën e qytetarëve, pa pasur nevojë të mbahet

¹⁸ Shih <https://akshi.gov.al/sherbimet-digjitale-okb-shqiperia-e-8-ta-ne-europe-e-19-ta-ne-bote/>

¹⁹ Shih <https://www.dap.gov.al/publikime/dokumenta-strategjik/63-progres-raportet>

barra e rreziqeve të shumta që paraqet informatizimi. Sot po përballemi me ndryshime të rëndësishme të projektuara për të transformuar rrënjësisht kulturën dhe traditat e gjithë komunitetit dhe të cilat kërkojnë domosdoshmërisht një rishqyrtim të rregullave, zakoneve dhe të vetë traditave. Bizneset, administrata, profesionistët, por në përgjithësi të gjithë qytetarët janë në rrjet, ata ndajnë anët pozitive dhe negative dhe duhet t'u përshtaten ndryshimeve teknologjike për të shmangur izolimin e plotë. Tashmë komunikohet me e-mail, nënshkruhen kontrata on-line, arkivohen të dhëna, shkëmbehen të dhëna, dërgohen dhe të merren dokumente elektronike, kontrata, deklarata, përtej çdo pengese fizike. Përballë këtyre ndryshimeve, ligjvënësit, qeveritë e vendeve dhe juristët kanë detyrën e vështirë për tu ofruar dhe garantuar qytetarëve siguri ligjore, për tu mundësuar atyre që të përdorin teknologjitë e reja për të arritur pjesëmarrje më të madhe në jetën demokratike (nivele më të mirë të shërbimeve të ofruara nga administrata publike, shfaqje të vullnetit politik dhe elektoral për të lehtësuar zgjedhjet, për shembull, me votim elektronik) dhe për të shmangur, siç po ndodh kohët e fundit, efektin e kundërt (për shembull hendekun digjital).

Në vitet e fundit politikati mbi teknologjitë e reja të informacionit dhe komunikimit janë bërë dhe një nga pikat strategjike të planit evropian për shoqërinë e informacionit, e cila ka identifikuar në teknologjitë moderne, një mjet të rëndësishëm për zhvillimin shoqëror-ekonomik, për të promovuar qeverisjen e mirë dhe demokracinë në të gjitha nivelet. Bashkimi Evropian ka përditësuar linjat bazë përmes miratimit të normave ligjore në fushën e shoqërisë së informacionit dhe përmes formulimit të planeve të veprimit të quajtura e-Europe, për të lehtësuar ndërtimin e një

shoqërie moderne të shtrirë në të gjithë shtetet anëtare, e karakterizuar nga përdorimi masiv i teknologjive të informacionit dhe të komunikimit në të gjitha degët e shoqërisë, duke lehtësuar aksesin në teknologjitë e reja për të gjithë qytetarët.

Në veçanti planet e-Europe përmbajnë udhëzime për e-government, e-learning, e-democracy, e-health, e-business, e-procurement, apo thënë ndryshe për qeverisjen elektronike, arsimin në distancë, kujdesin shëndetësor online, tregtinë elektronike, prokurimet publike on-line, votimin në distancë, etj. Suksesi i këtyre planeve është i lidhur me veprimet e ndërmarra nga shtetet anëtare, të cilët, të nxitur nga Bashkimi Evropian, dhe të vetëdijshëm për rëndësinë dhe përfitimet që teknologjia ofron, kanë filluar politikatat e tyre duke përcaktuar objektivat dhe strategjitë, përpunimin e planeve të zhvillimit dhe masat për të hequr pengesat legjislativë që pengojnë përhapjen dhe shfrytëzimin e këtyre instrumenteve.

Shqipëria është duke hedhur hapa të rëndësishëm në këtë aspekt. Në programin e Qeverisë, sipas Agjendës Digjitale 2022 - 2026 është përcaktuar se Qeveria do të punojë në disa drejtime kryesore duke vendosur objektiva të matshme. Më specifikisht, synohet: një akses i sigurt, i shpejtë dhe i besueshëm në internet për të gjithë, qytetarët, bizneset dhe qeverinë, një shtet digjital që ofron shërbime më të mira digjitale dhe me një nivel të lartë sigurie dhe besueshmërie për qytetarët, zhvillimi i aftësive digjitale, forcimi dhe përf forcimi i inovacionit digjital, rritja e kapaciteteve/nivelet të sigurisë kibernetike, etj.

Literaturë

- *Ligji nr. 13/2016 "Për mënyrën e ofrimit të shërbimeve publike në sportel në Republikën e Shqipërisë"*
- *Agjenda Digjitale Shqipëri 2022–2026, Vendim Nr. 370, datë 1.6.2022 Për miratimin e strategjisë ndërsektoriale "Agjenda Digjitale e Shqipërisë" dhe të Planit të Veprimit 2022–2026*
- *Vendim i Këshillit të Ministrave nr. 673, datë 22.11.2017 Për riorganizimin e Agjencisë Kombëtare të Shoqërisë së Informacionit*

- *Ligj nr. 43/2023 "Për qeverisjen elektronike"*
- *Ligji Nr.9880, datë 25.2.2008 "Për Nënshkrimin Elektronik", i ndryshuar*
- *Ligji Nr. 9887, datë 10.03.2008, "Për Mbrojtjen e të Dhënave Personale", i ndryshuar*
- *Ligji Nr.9918, datë 19.5.2008 "Për Komunikimet Elektronike në Republikën e Shqipërisë", i ndryshuar.*
- *Ligji Nr.10 273, datë 29.4.2010 "Për Dokumentin Elektronik", i ndryshuar*
- *Webster F, Theories of the Information Society. Cambridge: Routledge, p 259, (2002).*

- Moore N, *The information Society, Policy Studies Institute, United Kingdom, Chapter 20, faqe 271, në* <https://files.dnb.de/EDBI/www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap20.pdf>
- Polyviou, Zachos, *The Information Society: advantages and disadvantages Essay, Aberystwyth University of Wales, Nicosia, Cyprus, 2007, në dispozicion në* http://eprints.rclis.org/10078/1/Information_Society_Aberystwyth.pdf.
- *Verso Una Società Europe Dell'informazione. La Politica e Le Iniziative Europee nel Settore Delle Tecnologie Dell'informazione E Della Comunicazione, Notiziario dall'Europa, Numero speciale/2, Comune di Forlì, Progetti Europei e Relazioni Internazionali, në dispozicion në* <http://www.puntoeuropa.eu/Newsletter/2009/tematico2informazione.pdf>.

GJUHËSI-ALBANOLOGJI

The symbol and Albanian literature

Edlira DHIMA

University of Vlora "Ismail Qemali"

Faculty of Human Sciences

Department of Albanian Language and Literature, Vlora, Albania

edadhima@gmail.com

Abstrakt

Studimet e panumërta dhe më të rëndësishmet që janë bërë në lidhje me kompleksitetin e simbolit, në epoka të ndryshme kanë sjellë edhe interpretime të shumta. Të lidhura me kategori të estetikës, letërsisë, filozofisë së gjuhës, të interpretimit ato kanë bërë të mundur ta diferencojnë atë me konceptet e përfaqësuara me të cilat e kanë ngatërruar, qysh nga antikiteti grek. Terma si miti, shenja, alegoria, ikona, arketip, e mjaft të tjerë shpeshherë janë konsideruar sinonime të tij. Shumë teoricienë të mitit dhe kritikë e lidhin mitin si gjuhë simbolike me ritualin, disa të tjerë e flakin ritualin nga simbolet mitike. Shkrimtarët e shekullit të 20-të, mbi "rrënojat" e mitit të lashtë, ndërtuan mitin e ri. Sikundër e gjithë poezia e traditës shqiptare, poezia e sotme shqipe ka pasur ndikim të fuqishëm nga rrethanat e jashtme shoqërore dhe historike. Në pjesën më të madhe ajo i njeh faktet historike dhe shpesh drejtohet prej tyre duke u bërë jehonë dhe duke i përjetësuar në vargje. E dominuar nga faktet e realitetit politik, i njeh ato ligje, u bën jehonë dhe i përjetëson në vargje. Ka qenë simboli që e ka shpëtuar këtë poezi duke e nxjerrë nga prangat e deklaratës dhe duke e çuar drejt sugjestionit. Për një kohë të gjatë, letërsia shqipe ka dalë nga natyra e saj iracionale si pasqyrë e realitetit, e çliruar prej mitit. Lirimi prej tij, shpallja luftë e ka mënjanuar atë si diçka që i takon pjesës konservatore të shoqërisë. Kështu Martin Camaj, Ismail Kadare, Fatos Arapi, Din Mehmeti, Bilal Xhaferri, Azem Shkreli, Rrahman Dedaj, do të fusin mitin në poezi dhe simbolin si gjuhë të komunikimit.

Fjalët kyçe: *simbol, mit, alegori, mjegullnajë, poezi, letërsi shqipe, realitet, gjuhë, imagjinatë*

Abstract

The countless and most important studies that have been done regarding the complexity of the symbol, in different eras, have also brought numerous interpretations. Associated with the categories of aesthetics, literature, philosophy of language, interpretation, they have made it possible to differentiate it from the related concepts with which they have confused it, since Greek antiquity. Terms such as myth, sign, allegory, icon, archetype and many others are often considered its synonyms. Many myth theorists and critics associate myth as a symbolic language with ritual, while others discard ritual from mythic symbols. The writers of the 20th century, on the "ruins" of the ancient myth, built the new myth. Like all the poetry of the Albanian tradition, today's Albanian poetry has been strongly influenced by external social and historical circumstances. For the most part, she knows the historical facts and is often guided by them, echoing them and perpetuating them in verses. Dominated by the facts of political reality, it knows those laws, echoes them and perpetuates them in verses. It was the symbol that saved this poem by taking it out of the shackles of the statement and leading it towards suggestion. For a long time, Albanian literature has emerged from its irrational nature as a mirror of reality, freed from myth. The release from him, the declaration of war has removed him as something that belongs to the

conservative part of society. Thus, Martin Camaj, Ismail Kadare, Fatos Arapi, Din Mehmeti, Bilal Xhaferri, Azem Shkreli, Rrahman Dedaj, will introduce myth into poetry and symbols as a language of communication.

Keywords: *symbol, myth, allegory, nebula, poetry, Albanian literature, reality, language, imagination*

1. Introduction

The countless and most important studies that have been done regarding the complexity of the symbol, in different eras, have also brought numerous interpretations. Associated with categories of aesthetics, literature, philosophy of language, interpretation, they have made it possible to differentiate it from the approximate concepts with which they have confused it, since Greek antiquity.

The etymology of the word "symbol" can be found in the old Greek *symbolon*, which means "sign" and was originally related to the meaning of the identification sign.

The well-known researcher Norman Friedman connects it with the Greek word "*Symballein*" which means "to unite" and the name "*Symbolon*", which means sign. While in literary use, Friedman sees it as a union of the image with the idea that is evoked, of the material with what means more or something else, the nonmaterial.¹

Terms such as myth, sign, allegory, icon, archetype, and many others are often considered its synonyms.

2. Symbol relations with semantic fog and interpretation

One of the basic characteristics of the symbol, which has prompted one of the best connoisseurs of its structure, Tsvetan Todorov, is that of semantic fog. Naturally, questions arise such as: "Why the symbol and not the clear and visual sign language? What is it that cannot be said through clear denotations and what is it that

*cannot be said through clarity but requires a fog of meaning so that the whole can be said?"*²

According to researcher Laland: "*The symbol is about many things and nothing. In short, it is not known what it is.*"³ As a complex multiple structure, its complexity lies in the necessity of indefinability.

*"Nebula as a mechanism of meaning multiplication, which only by remaining so, nebulous until the end, realizes the circle of symbolic communication."*⁴ – claims researcher Bahri Çapriqi.

Symbols are of two types in terms of their ability to produce multiple interpretations: 1. That do not provide many interpretation possibilities because they are loaded with linguistic meaning; 2. Those who give unlimited encouragement and who have a small load of linguistic meaning.

Umberto Eco does not mean only the production of the text in a "symbolic way". It is not only a way of text production, but also a way of interpreting any text through pragmatic solutions. "*I want to interpret this text symbolically. It is a text mode of use.*"⁵

3. Symbol language and myth

Many myth theorists and critics associate myth as a symbolic language with ritual, while others discard ritual from mythic symbols. In his work *Anatomy of Criticism*, Northrop Frye defines myth as a union of ritual and dream: "*...the union of ritual and dream in the form of verbal communication is myth*".⁶

According to Sartre "*...poets create myth*"⁷. The language of symbols is also the language of myth. Mythical symbols have no

¹ Norman Friedman, *Symbol*, of Umberto Eco, *Symbol*, People's book, Alfa, Belgrade, 1995, pg. 79.

² Basri Çapriqi, *The symbol and its rivals*, Kosova PEN Center, Pristine, 2005, pg. 25.

³ Umberto Eco, *Rear structure*, Dukagjini, Peja, 1996, pg. 284.

⁴ Basri Çapriqi, *The symbol and its rivals*, Kosova PEN Center, Pristine, 2005, pg. 27.

⁵ U. Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, The Macmillan Press Ltd, Basingstoke, Hampshire, 1971 2xs and London, 1984. pg.163.

⁶ Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, Princeton, New Jersey Princeton, University Press, 1990, pg. 106.

⁷ William Righer, *Myth and Literature*, Routledge & Kegan Paul, London and Boston, 1975, pg. 40.

historical reality either. Myth does not recognize the category of time, as it is recognized by the historical consciousness that makes clear the difference between times, separated by sharp boundaries.

Explaining the nature of the language of symbols, researcher Erich Fromm elevates it to the zenith of imaginative and creative human activity. *"Different peoples create different myths, just as different peoples see different dreams. Regardless of these changes, myths and dreams have a common element, they are all "written" in the same language, in the "language of symbols."*⁸

The writers of the 20th century, on the "ruins" of the ancient myth, built the new myth. It was precisely the mythical dimension, the one that made the difference between the forms of imagination and the real ones. Named as the supreme tool of the literary imagination, the myth: *"...was opposed to narrow mimetic forms."*⁹

*"In his judgment of myth and dream, From has made clear some basic elements of the language of symbols. They are created by different peoples and different cultures are communicating naturally because they have a language that connects them. The symbolic language of myths and dreams overturns the logic of things we know in everyday life, violates the categories of time and space, and has its own syntax that differs from the language of everyday communication, so you'll learn if you want to receive messages, from mythical symbols and from symbols emerging from the dark realm of dreams."*¹⁰

4. Albanian literature and symbols

For a long time, Albanian literature has emerged from its irrational nature as a mirror of reality, freed from myth. The release from him, the declaration of war has removed him as something that belongs to the conservative part of society.

The great writer Ismail Kadare will leave history and reality and enter the multidimensional world of myth and symbol. His myth is related to faith, the divine power of

the given word, with the irrational and subrational connections he makes with the world, with the individual, with philosophy.

*"Albanian poetry has been moved from the shackles of reality and from the hostage of history Lasgush Poradeci, who made the most spectacular leap from the second voice, which assumes the measure, across to the first voice, whereas Eliot says, the poet speaks to himself or to no one."*¹¹

Martin Camaj's poetry in the second half of the 20th century is related to the individual myth that the poet created over the traditional myth.

It radiated ambiguities even for the cultural environment itself where Albanian literature flourished and created great advantages for literary creativity that echoed reality and history, a literary production sometimes direct, sometimes allegorical.

Modern poetry in Kosovo will be presented with three big names: Azem Shkrelin, Rrahman Dedaj and Ali Podrimja. As the only possible interpretation that can be made to the symbolic mode comes the symbolic interpretation in which the text is interpreted as a symbol. Through the poems of the declaration, they have made the transition of the language to the spheres of the literary myth and the individual symbol thus returning the literary art to its multidimensional and polysemic nature. Here are some verses for illustration:

*Let my grass grow above my head
On my head let my grass grow
Let my grass on my head grow
Let it grow*

Let my grass grow above my head
(A. Shkreli)¹²

In a war with a power that necessarily remains hidden, a permanent war, that has no name but that tramples its shadow, according to Ali Podrimja there is only one way to triumph:

*You know nothing my friend
Why do I sing?*

⁹Still there, pg. 40.

¹⁰ Basri Çapriqi, *The symbol and its rivals*, Kosova PEN Center, Pristine, 2005, pg. 38.

¹¹ Basri Çapriqi, *The symbol and its rivals*, Kosova PEN Center, Pristine, 2005, pg. 56.

¹² Azem Shkreli, *Baptism of the word*, Renaissance, Pristina, 1971, pg. 47.

When they step on my shadow

*Bad times taught you
(When I beat the masters)*

*Until one
(When I defeated Gods)¹³*

For Podrimja, this war is not random, but fate, and through the myth in the poem, the Tale extends and narrates it as a journey to find salvation, but unfortunately the path to know God ends fatally:

*For centuries, people have been
wondering where Olympus is
Finally, they found him at the foot of a
fairy tale
Then they asked the god with a pine
tree and a candle
After many years
In God they investigated the snake¹⁴*

Even Rrahman Dedaj, following the contestation system, like Ali Podrimja tries to insert the spiritual chaos into a system of symbolic signs. He has found the knot of evil in his research which is related to a rude fall of the referee. In that evil hour, *Great Hour*:

*The Great Hour has fallen
And strange compass
He showed the poles by mistake

Mistaking the love of flowers

Who believed in clocks
Hanged love on nails

Who remains to pay?
He swore on the unspoken

The Great Hour has struck
And strange compass
He mistakenly showed the angels*

¹³ Ali Podrimja, *Zari*, Renaissance, Pristina, 1970, pg. 49.

¹⁴ Ali Podrimja, *Torzo* (second edition), Renaissance, Pristina, 1979, pg. 72.

*And what we believed was messed up
By god we were punishing¹⁵.*

Conclusions

Like all the poetry of the Albanian tradition, today's Albanian poetry has been strongly influenced by external social and historical circumstances. For the most part, Albanian poetry knows the historical facts and is often guided by them, echoing and perpetuating them in verse.

Dominated by the facts of political reality, it knows those laws, echoes them and perpetuates them in verses.

It was the symbol that saved this poem by taking it out of the shackles of statement and leading it towards suggestion.

So many poets created the allegorical symbol, a type of symbol that approaches the emblem, but also leaves plenty of room for interpretation. Thus, symbols such as the eagle, blood, flag, stone, have been used by Albanian poets to build lasting and meaningful castles.

The density of the use of allegory, emblem explains both the creative consciousness of these poets, but also the external drivers of reality.

Precisely, it is the poets of the 60s, who will clearly separate the artistic linguistic text from the historical fact, towards the mythical symbol, building a more nebulous type of language, the language of suggestion.

Thus, Martin Camaj, Ismail Kadare, Fatos Arapi, Din Mehmeti, Bilal Xhaferri, Azem Shkreli, Rrahman Dedaj, will introduce myth into poetry and symbol as a language of communication. Ismail Kadare will take a step forward by extending the use of the symbol also in prose, in dimensions that cover the entire universe.

The symbols used by Camaj are original, unrepeatable creations. He does not exploit myth, but creates myth.

Literature

1. Ali Podrimja, *Torzo* (second edition), Renaissance, Pristina, 1979.

¹⁵ Rrahman Dedaj, *Untouchable things*, Renaissance, Pristina, 1980, pg. 15.

2. *Ali Podrimja, Zari, Renaissance, Pristina, 1970.*
3. *Azem Shkreli, Baptism of the word, Renaissance, Pristina, 1971.*
4. *Basri Çapriqi, The symbol and its rivals, Kosova PEN Center, Pristine, 2005.¹*
5. *Northrop Ali Frye, Anatomy of Criticism, Princeton, New Jersey Princeton, University Press, 1990.*
6. *Norman Fridman, Symbol, of Umberto Eko, Symbol, People's book, Alfa, Belgrade, 1995.*
7. *Rrahman Dedaj, Untouchable things, Renaissance, Pristina, 1980.*
8. *U. Eco, Semiotics and the Philosophy of Language, The Macmillan Press Ltd, Basinstoke, Hampshire, rg21 2xs and London, 1984.*
9. *Umberto Eco, Rear structure, Dukagjini, Peja, 1996.*
10. *William Righter, Myth and Literature, Routledge & Kegan Paul, London and Boston, 1975.*

Ndihmesa shkencore e prof. Bardhosh Gaçe me studimet bashkëkohore

Dr. Asime Feraj

Universiteti "Ismail Qemali", Vlorë
FSHHD, Qendra e Studimeve Albanologjike dhe
Ballkanistike
asimeferaj@gmail.com

Abstrakt

Punëtor i palodhur i shkencës dhe kulturës, prof. dr. Bardhosh Gaçe ka vëmendje të pandërprerë ndaj krijimtarisë letrare të autorëve të të gjithë brezave, por një shërbim të vlerët sjell me botimet e veta, nuk kalon asnjë vit pa botuar a ribotuar artikuj e studime të mirëfillta. Kjo veprimtari hulumtuese dhe botuese është e frytshme dhe dobiprurëse në shumë fusha, por më i mirënjohur dhe i spikatur është në lëmin e etnokulturës dhe historiografisë, duke na dhënë studime historiko-letrare të dobishme për kulturën, letërsinë dhe historiografinë shqiptare.

Ky hulumtues i gjerë, gërryes gjer në bezdisje i arkivave shtetërore dhe private, zhbirues dhe qetësiprshës në mbledhjen e kujtimeve dhe "copëzave të gjalla jete", sjell një kontribut të ri në vlerësimin e figurave historike, por edhe për letërsinë shqipe me gjinitë pak të lëvruara që ai paraqet. Mbi të gjitha, prof. Gaçe ka prirjen për debat shkencor mbi një varg çështjesh e problemesh historike e etnokulturore, dhe ka sjellë studime historiko-letrare me larmi tematike, të cilat meritojnë të dalin në dritë, për vlerat që mbartin në rritjen e ndërgjegjes dhe afirmimin e identitetit tonë kombëtar. Kjo anë e veprimtarisë së tij përbën objektin e këtij artikulli.

Fjalë kyç: studime historike, çështje kombëtare, hulumtime, arkiva, veprimtarë, kontribut shkencor

Abstract

A tireless worker in the fields of science and culture, Prof. Dr. Bardhosh Gaçe maintains uninterrupted attention to the literary creations of authors from all generations. Yet, his valuable contribution lies in his publications, as no year passes without him publishing or republishing articles and comprehensive studies. This research and publishing activity proves fruitful and beneficial in numerous fields, but it is most renowned and prominent in the realms of ethno-culture and historiography. He provides us with valuable historical-literary studies beneficial to Albanian culture, literature, and historiography.

This wide-ranging researcher, delving deep into both state and private archives, diligent in collecting memories and "vivid fragments of life," brings a fresh contribution to the evaluation of historical figures and to Albanian literature with the less explored genres he presents. Above all, Prof. Gaçe possesses a propensity for scholarly debate on a variety of historical and ethnocultural issues, and he has produced historical-literary studies on seldom-discussed topics, which deserve to be brought to light for the values they carry in fostering awareness and affirming our national identity. This aspect of his activity constitutes the subject of this article.

Key words: historical studies, national affairs, research, archive, activists, scientific contribution

Hyrje

Prof. dr. Bardhosh Gaçe i përket brezit që ka dhënë një kontribut të çmuar në Arsimin Universitar. Ai dallohet për punën mësimore e shkencore në disa dhjetëvjeçarë, por mbi të gjitha për njeri me virtyte të larta njerëzore. Profesori është një emër që gëzon respektin e pedagogëve të Universitetit "Ismail Qemali", miqve, shokëve dhe brezave të tërë studentësh. Me artikujt e mbajtur në konferenca dhe veprimtari të ndryshme ka tërhequr vëmendjen me seriozitetin, përkushtimin dhe përgatitjen shkencore, duke u bërë model frymëzues për më të rinjtë, por edhe një zë i respektuar dhe autoritet i njohur shkencor.

Me studimet dhe botimet e veta prof. Gaçe ka sjellë ndihmesë në shumë fusha si: letërsi, folklor, albanologji dhe etnologji, por jemi ndalur në lëmin e historiografisë ku duket se autori e ka shpallur qëllim të vetin, nxjerrjen në dritë të vlerave dhe të vërtetave të historisë së popullit tonë të lëna në harresë dhe ndriçimin e figurave atdhetare të lëna në heshtje.

Dashuria për vendin dhe për njerëzit e motivojnë autorin që të kapërcejë çdo vëshirësi në plotësimin e kësaj zbrazëtie me qëllimin për t'ia bërë të njohur brezit të kohës sonë dhe brezave të ardhshëm.

Nga studimi i materialeve të botuara prej profesorit, biem në një mendje me prof. Ilden Spasen kur shprehet se: "... një nga tiparet kryesore të B. Gaçes është vetia e tij e lindur për të hulumtuar, 'gërmuar', e 'eksploruar', në të fshehtat e historisë dhe kulturës shqiptare, për t'ua hequr pluhurin e kohës shumë ngjarjeve të rëndësishme kombëtare dhe figurave të ndritura, që kanë luajtur rol të madh në luftërat për liri, për emancipimin shoqëror, duke zbuluar njëkohësisht edhe trashëgiminë kulturore të transmetuar brez pas brezi në këngët popullore dhe muzikën polifonike, në përrallat, baladat dhe legendat e ndryshme, në gojëdhënat, duke ngritur gjithnjë lart e më lart karakterin burrëror, fisnik, atdhedashës, liridashës, arsimdashës dhe artdashës jo vetëm të vlonjatëve nga e ka prejardhjen dhe ku është gatuar e mëkuar që në fëmijërinë e vet, por të mbarë shqiptarëve nga Veriu në Jug, madje edhe më tej, ndër trevat shqiptare të Maqedonisë, në

Kosovë, të arvanitasve të Greqisë dhe arbëreshëve të Italisë."¹

Studimet dhe botimet e tij janë të shumta, por do të ndalemi në disa prej tyre, sa për të treguar rolin e Vlorës dhe vlonjatëve në proceset historike të jetës shqiptare të shek. XX.

Figura historike të trajtuara në veprat e prof. Bardhosh Gaçes

Pavarësia Kombëtare e Shqipërisë është një ngjarje e madhe, e cila ka lënë gjurmët e veta në Historinë tonë Kombëtare. Kjo ngjarje si dhe figura e Ismail Qemalit si shtetar dhe diplomat për gati një shekull kanë tërhequr vëmendjen e studiuesve shqiptarë dhe të huaj, dhe nuk mund ta linte jashtë edhe prof. Bardhosh Gaçen. Me rastin e 100-Vjetorit të Shpalljes së Pavarësisë, aktit më madhështor historik të shqiptarëve, profesori nxori librin publicistik-historik *"Ata që shpallën Pavarësinë Kombëtare"*, vepër dinjitoze e me kulturë të thellë në historiografinë tonë (i ribotuar disa herë) me dëshmi e materiale të reja, të pabotuara më parë, e kthejnë veprën në "një muze të gjallë të Pavarësisë Kombëtare"².

Në këtë vepër portretizohen me të dhëna apostujt e shqiptarisë që morën pjesë në Kuvendin Historik si përfaqësues nga të gjitha trevat e vendit. Në parathënien e librit autori, për të qenë afër së vërtetës, hulumton dhe jep të dhëna të hollësishme për kontekstin historik para dhe pas Shpalljes së Pavarësisë. Në pjesën e parë autori përshkruan 84 portrete të delegatëve dhe disa personalitete që luajtën rol të veçantë në shpalljen e Pavarësisë, si dhe 7 mbledhje të Qeverisë së Vlorës. Përshkrimi i këtyre personaliteteve historike i ka kushtuar autorit një punë të stërmundimshme jo vetëm në arkiva dhe shtypin e kohës, por edhe duke gjurmuar në qytete, fshatra e krahina të Shqipërisë, Kosovës, Maqedonisë së Veriut e gjetkë, pasi një pjesë e tyre ishin mbuluar me pluhurin e harresës. Evidentues i përpiktë i momenteve më të rëndësishme të kësaj ngjarje

¹ Ilden Spase, "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Tiranë, 2015, fq. 8.

² Stilian Adhami, "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Tiranë, 2015, fq. 74.

madhore siç janë procesverbalet e mbledhjeve të Kuvendit Kombëtar të Vlorës, botimet e gazetës së Qeverisë së Vlorës "Përlindja e Shqipërisë", prodhimi i pullës së parë postare, krijimi i Himnit Kombëtar dhe portreti i qëndistares së flamurit Marigo Pozio.

Në pjesën e dytë kemi kujtime nga personalitete të Kuvendit të Vlorës, marrë nga arkivat dhe revistat e kohës. Libri është plotësuar me një album, foto të Ismail Qemalit nga jeta dhe Shpallja e Pavarësisë, kurse pjesën e tretë dhe të katërt autori e ka pasuruar librin me të dhëna mbi Flamurin Kombëtar. Hulumtimet mbi gjurmët e Tij gjatë shekujve, mbi udhëtimin në ballë të çetave patriotike, si dhe mbi flamurtarët e ndjenjës kombëtare nga Skënderbeu deri tek Ismail Qemali, vijnë me një vërtetësi të pakontestueshme.

Profesori mbledh gjithçka me një dashuri të veçantë, me saktësi e seriozitet shkencor, por edhe përzgjedhës i ngjarjeve dhe figurave historike që dëshmon. I tillë është edhe Hamza Isai në librin monografik: **"Hamza Isai, Një jetë në shërbim të kombit"**, ku autori nëpërmjet hulumtimeve në gazetatat dhe revistat e kohës, në arkivat e muzeve, kujtimeve të bashkëkohësve ka ravijëzuar qartë portretin e Hamza Isait si vazhdues i rilindësve tanë "për dritë, dituri dhe përparim të Shqipërisë", por edhe të ngjarjeve dhe përpjekjeve të mëdha në trevën e Vlorës për Pavarësinë Kombëtare. Një kontribut i çmuar i autorit dhe një vlerë e rrallë janë dokumentet dhe dorëshkrimet, 41 të tilla, si letra, certifikata dhe deklarata, të cilat nxjerrin në dritë dhe zgjojnë nga letargjia një kohë të përhumur në mjegullat e kohës veprimtarinë e patriotit Hamza Isai dhe bashkëlufëtarëve të tij.

Monografia **"Rilindasi i Vlorës, Ibrahim Abdullahi"** shkruar në mënyrë dinjitoze nga prof. dr. Bardhosh Gaçe, mbështetur në dokumente dhe fotografi arkivale, por edhe në kujtimet e bashkatdhetarëve, përshkruan portretin historik dhe shoqëror të Ibrahim Abdullait dhe sfondin historik të ngjarjeve dhe lëvizjes kombëtare në Vlorë dhe më tej.

Autori ka pasqyruar tiparet dalluese nacionale, veprimtarinë e Tij energjike në shërbim të Atdheut dhe çështjes kombëtare, si dhe kontributin në proceset demokratike të kohës. Kryekatundar dhe kryetar i Klubit

Atdhetar "Labëria e Vlorës", Ibrahim Abdullahi bën përpjekje të mëdha për organizimin dhe forcimin e shtetit të pavarur shqiptar, në përballimin e situatave dramatike të jetës së kombit, në krah të Ismail Qemalit.

Me monografinë **"Arshi Selfo Dajlani, Një vatër kombëtare në Kaninë"** prof. dr. Bardhosh Gaçe rigjen e vendos në vendin e duhur edhe një emër tjetër vlonjat, një ndër familjet më zëmëdha siç është familja e Arshi Selfo Dajlanit nga Kanina; me rrënjë të thella në historinë kombëtare dhe me kontribute të çmuara në Lëvizjen Kombëtare dhe Shpalljen e Pavarësisë.

Në faqet e kësaj monografie, lexuesi i gjerë njihet edhe me marrëdhëniet që ka pasur Abdyl Frashëri në vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit me vlonjatët, himarjotët, lebërit dhe kaninjtë, si dhe takimet e Ismail Qemalit 1908-1912, me Vlorën, Kaninën e Labërinë. Vepra pasurohet jo vetëm me një bibliografi të pasur, por çdo punim mbështetet në dokumente origjinale, duke e bërë veprën një burim me vlerë dhe mundësi e pranueshme referimi për studiuesit e tjerë.

Një tjetër kontribut i profesorit është monografia **"Osman Haxhiu"**, që sipas akademik Shaban Demiraj, është një nga burrat më të shquar që ka nxjerrë Vlora, pas Ismail Qemalit, një nga figurat më të ndritura të historisë shqiptare, por padrejtësisht e mbetur në "harresë"³. Profesor Gaçe hulumton dhe sjell dokumente burimore me saktësi shkencore, si: artikuj nëpër gazetatat e kohës, telegrame, faksimile etj. Emri i Osman Haxhiut nuk është i padëgjuar edhe më herët. Ai del në disa prej botimeve për Luftën e Vlorës, 1920, por vendi që zë në këto botime nuk i përgjigjen veprimtarisë kombëtare, punës aq të çmuar të këtij atdhetari, dhe kontributit aq të vyer të këtij patrioti në kohë aq të vështira të historisë sonë kombëtare.

Përmes kujtimeve të bashkëlufëtarëve apo miqve të familjes, prof. Gaçe hedh dritë mbi veprimtarinë e guximshme të Osman Haxhiut, në shërbim të çështjes kombëtare. Veprimtari që vazhdoi edhe pas shpalljes së Pavarësisë si diplomat, politikan, prefekt e deputet, pjesëmarrës në Kongresin e Lushnjes, si edhe

³ Shaban Demiraj, në parathënien e librit "Osman Haxhiu", fq. 3-8.

kryetar i "Komitetit të Mbrojtjes Kombëtare", ku luajti rol të rëndësishëm në përgatitjen, drejtimin dhe fitoren e kryengritjes së armatosur, që sipas Isuf Luzajt *"Po të mos ishte Osman Haxhiu, nuk bëhej lufta e Vlorës, po të mos ishte Qazim Koculi nuk fitohej Lufta e Vlorës."*⁴

Në këtë monografi figura e Osman Haxhiut vlerësohet jo vetëm për veprimtarinë patriotike, por edhe për vlerat njerëzore. Në të gjithë veprën Osman Haxhiu paraqitet si njeri paqësor e rregulldashës, fjalurtë, shpirtpastër e patriot gjer në palcë.

Për ta ravigjzuar edhe më mirë këtë portret autori sjell vlerësime nga poetë, studiues dhe shkrimtarë të shquar të letërsisë shqipe. Një vlerësim të denjë për ndihmën e çmueshme në çështjen kombëtare, bën Dritëro Agolli, në artikullin "Një nga ahet e mëdhenj të pyjeve të Labërisë" ku thekson se: *"Labëria ka vërtet pak pyje, ka shumë shkëmbinj, gryka të thella, qafa malesh. Por Labëria ka shumë pyje figurash të shquara ... që janë kthyer në qereste për kalanë e historisë së luftës së popullit shqiptar"*.⁵

Edhe poeti ynë i madh, Fatos Arapi, e radhit Osman Haxhiun në një nga emrat dhe njerëzit më të dashur dhe të adhuruar në familjen e Toli Arapit: *"Ne jemi rritur me një dashuri të veçantë për Osman Haxhinë, këtë figurë emblematike të historisë shqiptare"*.⁶ Në këtë monografi zënë vend edhe vlerësimet e Petro Markos, i cili e paraqet Osman Haxhiun me tërë madhështinë e vet: *"... një figurë e gdhendur me mjeshtëri, kryeherë të epopesë së Vlorës, i lidhur ngushtë me Vlorën dhe Labërinë"*.⁷ Një pjesë e rëndësishme e librit është edhe kapitulli "Në krahët e këngës së popullit", ku janë mbledhur nga goja e popullit 44 këngë, në Brataj, Velçë, Kuç, Panaja etj., kushtuar Osman Haxhiut, si përkrahës i zjarrit të Ismail Qemalit dhe Luftës së Vlorës. Edhe pse kanë kaluar shumë vjet ai qëndron i gjallë në këngët e

popullit, në rrëfimet e njerëzve dhe i gdhendur në historinë shqiptare.

Studimi i gjerë dhe i hollësishëm **"Halim Xhelo, militant dhe ideolog revolucionar"**, nuk është sprovë e parë, por është ndër të parat punime me përmasa të mëdha dhe komplekse kushtuar jetës dhe veprimtarisë së një figure patriotike të rëndësishme siç është ajo e Halim Xhelos. Kjo "biografi dokumentare"⁸ është hartuar duke u mbështetur në burime arkivore, në shtypin e kohës, në kujtimet dhe arritjet e historiografisë sonë. Prof. Gaçe e përshkruan Halim Xhelon si veprimtar demokrat, "në krah të Fan Nolit"⁹, i cili përqafoi mendimin e përparuar të kohës dhe me kontribut edhe në gazetë europiane. Halim Xhelo shfaqet si një nga figurat më interesante të lëvizjes demokratike dhe revolucionare të viteve '20-'30 të shek. XX. Libri është një vepër serioze e përshkruar mbi një bazë njohjeje të gjithanshme e të plotë, të faktorëve historikë dhe shoqërorë, politikë dhe psikologjikë të kohës dhe mjedisit ku u rrit e u afirmua si një luftëtar patriot, demokrat dhe revolucionar. Bir i Labërisë, mishërim i cilësive më të mira të kësaj krahine me tradita luftarake dhe botë shpirtërore të pasur.

Njëzet kapitujt flasin për një vepër voluminoze dhe nxjerrin në pah momentet kyçe të heroit. Vend të rëndësishëm zënë lidhjet e forta me njerëzit, letërkëmbimi me figura të njohura historike dhe kulturore si: Avni Rustemi, Jani Minga, Shtjefën Gjeçovi, Marigo Pozion, Ali Kelmendin, Sejfulla Malëshovën, Kozma Nushin, Petro Markon, etj. "Është pikërisht komunikimi me njerëzit që e bënë atë një figurë të dashur e të respektuar"¹⁰. Për rëndësinë e kontributit në vlerësimin e Halim Xhelos flasin emra të njohur të letrave shqipe si

⁴ Isuf Luzaj, *"Përpyjekja e viganëve në Luftën e Vlorës"*, në "Osman Haxhiu", fq. 264.

⁵ Dritëro Agolli, *"Osman Haxhiu, një nga ahet e mëdhenj të pyjeve të Labërisë"*, në "Osman Haxhiu", fq. 291.

⁶ Fatos Arapi, *"Lufta e Vlorës dhe Osman Haxhiu"*, në "Osman Haxhiu", fq. 289.

⁷ Halo Abazi, *"Osman Haxhiu dhe kapedanët e Labërisë në romanin 'Ultimatum' të Petro Markos"*, në "Osman Haxhiu", fq. 276.

⁸ Nasho Jorgaqi, *"Mbi biografinë 'Halim Xhelo' të studiuesit Bardhosh Gaçe"* në "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Tiranë, 2015, fq. 17.

⁹ Viron Koka, *"Halim Xhelo - monografi me vlera të shumëfishta"*, në "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Tiranë, 2015, fq. 21.

¹⁰ Nasho Jorgaqi, *"Mbi biografinë 'Halim Xhelo' të studiuesit Bardhosh Gaçe"* në "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Tiranë, 2015, fq. 18.

prof. Nasho Jorgaqi, prof. Viron Kona, prof. Muin Çami, prof. Luan Zelka, prof. Shaban Demiraj etj.

Nga studimet monografike me karakter historik, lexuesi ynë ka në dorë një pasuri, me afro 50 vepra, të cilat shquhen për qartësinë e mendimeve, thjeshtësinë në parashtrimin e problemeve, përgatitjen e një dijetari dhe dashurinë për vendlindjen, por së fundmi relievi historik i Vlorës u rigjallërua edhe me një vepër të re **"Vlora- Fjalor Enciklopedik"**, vepra më gjithëpërfshirëse për Vlorën dhe më e rëndësishmja e autorit. Me këtë vepër prof. Bardhosh Gaçe, vjen si misionar në mbledhjen e trashëgimisë kulturore, muzikore, letrare, artistike, arkitekturore etj., që nga kohët e lashta e deri në ditët e sotme, si dhe të kontribuesve në këto fusha. Janë afro 2200 zëra të vendosur në një pemë që stolis kopshtin e bukur të historisë dhe kulturës vlonjate. Është fakt që brenda këtij libri unik autori ka shfrytëzuar për më shumë se 30 vjet arkivat e shtetit në Shqipëri, Stamboll, Napoli, Romë, Venecia, por edhe mjaft botime të autorëve vendas dhe të huaj.

Puna e prof. Bardhosh Gaçes në "Vlora- Fjalor Enciklopedik", është përpjekje për të krijuar një vepër në shërbim të kujtesës historike të qytetit të Vlorës dhe përçimi i saj te shoqëria, sot, dhe në të ardhmen. Rezultati i kësaj pune me dimension rajonal merr edhe dimension kombëtar. Mund të theksojmë se vepra që kemi në dorë është vetëm fillimi i një pune që do të vijojë me vëllime të tjera që sigurisht do të kërkojnë punë të ngulët dhe vetëmohuese, ndaj i urojmë profesorit jetë të gjatë, punë të mbarë e të frytshme!

SI PËRFUNDIM

Veprat e sjella nga prof. Bardhosh Gaçe janë jo vetëm befasuese, të mahnitshme, frymëzuese e mbresëlënëse, por me faktet e detajet e shumta, ato janë një ndihmesë e jashtëzakonshme dhe shërbejnë si burim për studiuesit dhe historianët. Ato janë vlerë në historiografinë tonë shqiptare, por edhe modele për gjithkënd që kërkon të merret me studime historiko-letrare.

Askush tjetër nuk ka kryer deri më sot studime kaq të thelluara për figurat historike të qytetit të Vlorës, përpjekje që me plot bindje

marrin përmasa kombëtare dhe mbarëkombëtare dhe i sigurojnë Profesorit një vend nderi midis studiuesve dhe lëvruesve më të shquar të kulturës dhe të historisë shqiptare.

Pasqyrimi i jetës dhe veprimtarisë së figurave historike, është jo vetëm shprehje mirënjohje e nderimi për kontributin e këtyre personaliteteve që i kanë qëndruar pranë Atdheut sa herë që ka qenë në rrezik, por edhe një përpjekje për të shkuar tek brezat e rinj, për t'i njohur me këto figura e për të mësuar mbi dinjitetin e treguar prej tyre në momente të vështira historike, me kontributin e dhënë në shërbim të çështjes shqiptare, por edhe për të përcjellë frymën e gatishmërisë për të punuar për zhvillimin dhe përparimin evropian të Shqipërisë.

Vepra të shfrytëzuara

1. Bardhosh Gaçe, "Arshi Selfo Dajlani- Një vatër kombëtare në Kaninë", (monografi), Shtëpia botuese "Maluka", Tiranë, 2016.
2. Bardhosh Gaçe, "Ata që shpallën pavarësinë kombëtare", (monografi), "Toena", Tiranë, 2002.
3. Bardhosh Gaçe, "Hamza Isai- një jetë në shërbim të kombit", (monografi), Shtëpia Botuese "Globus R". Tiranë, 2000,
4. Bardhosh Gaçe, "Osman Haxhiu", (monografi, ribotim), Shtëpia botuese "Maluka", Tiranë, 2020.
5. Bardhosh Gaçe, "Rilindasi i Vlorës, Ibrahim Abdullahi", (monografi), Shtëpia botuese "Toena", Tiranë, 2010.
6. Bardhosh Gaçe, "Halim Xhelo", Shtëpia botuese "Botimet Enciklopedike", Tiranë, 1990.
7. Bardhosh Gaçe, "Vlora- Fjalori Enciklopedik", Shtëpia botuese "Maluka", Tiranë, 2023.
8. Ilinden Spasse, Faik Shkodra, Xhevat Sylja, "Bardhosh Gaçe- Etnologu, Studiuesi dhe Pedagogu", Maluka, Tiranë, 2015.

Marigo Posio dhe aktiviteti i saj publicistik

Dr Enkelejda Billa

Phd Ermal Sina

Universiteti "Ismail Qemali", Vlore

Fakulteti i Shkencave Humane

Departamenti i Edukimit

enkelejda.billa@yahoo.com

Abstrakt

Në jetën politike, shoqërore dhe kulturore të qytetit të Vlorës, qysh në fillim të shekullit të XX spikati një emër i vecantë, ai i Marigo Posios. Ajo së bashku me disa gra intelektuale të qytetit themeluan në maj të vitit 1914 shoqërinë e grave "Shpresa Kombëtare" e cila e ndaloi veprimtarinë e saj në shtator 1914, për t'u ringjallur përsëri pas fitores së Luftës së Vlorës 1920.

Shoqëria demokratike e grave vlonjate gjallëroi më tej jetën kulturore me debate e diskutime për rolin e gruas në shoqëri, edukimin atdhetar dhe arsimor të fëmijëve, çlirimin nga zakonet e vjetra, duke u ngritur kundër martesave të vajzave në moshë të vogël, luftën kundër analfabetizmit etj. Sipas programit të kësaj shoqërie gruaja kishte një rol të jashtëzakonshëm jo vetëm në familje, por në tërë jetën e shoqërisë. Vetë shoqëria me çeljen e shkollave dhe kontaktet me vënde të tjera të qytetëruara të Europës, ndodhej përballë ndryshimeve të mëdha, të cilat kërkonin edhe një përgatitje kulturore e arsimore tjetër të femrës shqiptare.

Për t'i dhënë një gjallëri të mëtejshme jetës së gruas vlonjate, Marigo Posio dhe shoqëria "Shpresa Kombëtare" themeluan në Vlorë edhe gazetën me emrin "Shpresa Kombëtare", numri i parë i së cilës doli në qarkulli më 6 shkurt 1921, me drejtore të përgjithshme vetë Marigo

Posion, me okelion "Organ i femrave të shoqërisë".

Fjalë kyçe: *Shoqëri, arsim, analfabetizëm, emancipim, gazetë*

Abstract

In the political, social and cultural life of the city of Vlorë, since the beginning of the 20th century, prominently emerged the name of Marigo Posio. Together with some intellectual women of the city, she founded in May 1914 the women's society "National Hope", which stopped its activity in September 1914, to be revived again after the victory of the War of Vlorë in 1920.

The democratic society of Vlorë women further enlivened cultural life with debates and discussions about the role of women in society, patriotic educational of children, liberation from old customs, standing up against the marriage of girls at a young age, the fight against illiteracy, etc. According to the program of this society, the woman had an extraordinary role not only in the family, but in the whole life of the society. The society itself, with the opening of schools and contacts with other civilized countries of Europe, was faced with great changes, which required another cultural and educational preparation of the Albanian woman.

In order to give further vitality to the life of the Vlora woman, Marigo Posio and the "National Hope" society also founded in Vlora the newspaper called with the same name "National Hope" -organ of the women of society. The first issue was published on February 6, 1921. General director was Marigo Posio.

Keywords: *Society, education, illiteracy, emancipation, newspaper*

Në jetën politike, shoqërore dhe kulturore të qytetit të Vlorës, qysh në fillim të shek. XX përndriti një emër i veçantë, ai i Marigo Posios, anëtares së klubit atdhetar "Labëria" dhe qëndistares së Flamurit Kombëtar, i cili u shfaq më 28 nëntor 1912 në Shpalljen e Pavarësisë Kombëtare.

Në vargun e madh të rilindësve shqiptarë një vend të rëndësishëm ndër ata që ju kushtua çështjes së atdheut në ato çaste që po kalonte vendi ka qenë dhe patriotja me zemër të madhe nëna e kombit siç e quanin bashkëkohësit Marigo Posion. Marigoja, vajza korçare e martuar me Jovan Posion, nga fshati Hoçisht i Devollit, u detyrua të largohet nga ky fshat për arsye të ndjekjeve që u bëheshin patriotëve dhe në vitin 1904, u vendos në Vlorë në lagjen Muradie.. Familja vuajti nga një sërë fatkeqësish, së pari me fëmijët e tyre, dhe më vonë me shëndetin e Marigosë për shkak të tuberkulozit. Kristo Floqi ngriti zërin më 9 dhjetor 1928 duke akuzuar autoritetet shqiptare se kishin harruar kontributin e Marigos. Marigo nuk e mori "statusin e veteranit", ashtu si shumë të tjerë bënë në vitin 1912.

Marigoja ka qenë një nga figurat më të ndritura të periudhës së Rilindjes dhe pavarësisë, por edhe një nga gratë më të shquara të Shqipërisë së kësaj periudhe. Në të gjithë veprimtarinë e saj spikati akti sinjifikativ i qëndisjes së flamurit që u valëvit në ditën e shpalljes së pavarësisë dhe si i tillë mbeti simbol duke u dekoruar me dekoratën më të lartë Flamuri i Kombit (Dekreti 3292 i datës 15. 04. 2002), por Marigoja zhvilloi edhe një veprimtari të gjerë politike, atdhetare dhe emancipuese.

Siç shkruhet në shtypin e kohës dhe nga mjaft autorë si: Eqerem bej Vlora, Kristo Floqi, Jani Minga, Halim Xhelo, Thanas Floqi, Ibrahim Shyti,

Kristo Luarasi, Haki Glina, Muço Qulli, Mihal Grameno, Sali Nivica, Jakov Milaj dhe në kohët më pas, veprimtaria e saj kulturore dhe atdhetare la gjurmë të thella në lëvizjen kulturore në Vlorë.

Me Shpalljen e Pavarësisë Kombëtare, qeveria e Ismail Qemalit u ndesh me vështirësi të shumta, pasi vendi u bë shesh lufte nga fuqitë ballkanike ndërluftuese. Mijëra shqiptarë nga viset jugore të vendit nga shkaku i flakëve të luftës, djegies dhe shkatërrimit të vatrave të tyre familjare nga ushtria greke, u grumbulluan në ullishtat e Vlorës, si dhe në Vllahinë, Sevaster, Armen dhe fushën e Cakranit.

Qysh në maj të vitit 1914, Marigo Posio së bashku me disa gra intelektuale të qytetit, si: Hamide Vlora, Polikseni Koleka, Sado Kanina etj., themeluan shoqërinë e grave "Shpresa Kombëtare". Me ardhjen në qytetin e Vlorës të Princ Vidit, pas takimit me të kjo shoqëri e shpalli gruan e tij, Sofie, Presidente Nderi. Kryetare u zgjodh Hanëme Vlora, ndërsa sekretare e Përgjithshme zonja Marigo. Në faqet e gazetës "Populli", 6 gusht 1914, vihet në dukje ndihma e madhe që u dha muhaxhirëve Marigo Posio dhe shoqëria e grave vlonjate. Duke trokitur në çdo portë vlonjate, te tregtarët dhe zejtarët e vegjël, Marigo Posio mundi të mbledhë 21.813 grosh për ushqime e veshëmbathje për muhaxhirët. Me zaptimin e Vlorës prej kryengritësve rebelë të Haxhi Qamilit, në shtator të vitit 1914, shoqëria e grave vlonjate "Shpresa Kombëtare" e ndaloi veprimtarinë e saj.

Pas fitores së Luftës së Vlorës 1920, në qytetin e Vlorës u krijuan kushte të reja që edhe gruaja shqiptare të jepte kontributin e vet në zhvillimin e jetës ekonomike, kulturore dhe shoqërore. Me ndihmën e Shtjefën Gjeçovit, Halim Xhelos dhe Dom Mark Vasës, Marigo Posio riorganizoi shoqërinë e grave "Shpresa Kombëtare". Lajmin e ringritjes së kësaj shoqërie së pari e jep gazeta "Mbrotja Kombëtare": "Të dielën e kaluar u mbledhën ca zonja në shkollën e çupave për bisedime, për formimin e shoqërisë "Shpresa Kombëtare", por duke mos qenë në një numër të mjaftë sa për të zgjedhur ligjërisht një pleqësi bëmë mejtim për thirrjen e përgjithshme që të bëhet mbledhja gjerësisht të dielën më 16 janar,

ora 2 pasdreke. O burra të ndershëm, këshilloni ju fëmijën (familjen – E.B.) tuaj që të mos mungojë të dielën nga shoqëria e vet, pse Atdheu prët shërbime të mëdha nga gruaja shqiptare...”

Krijimi e kësaj shoqërie demokratike të grave vlonjate e përshëndetën mjaft intelektualë të njohur të Vlorës si: Ali Asllani, Jani Minga, Spiro J. Koleka, Halim Xhelo, Seit Qemali, Ibrahim Shyti, Shtjefën Gjeçovi, si dhe shoqëria patriotike “Mbrojtja Kombëtare”. Në mesazhin e shoqërisë “Mbrojtja Kombëtare” dërguar zonjës Marigo Posio dhe grave vlonjate thuhej: *“Shoqëria Mbrojtja Kombëtare gëzohet, gëzohet dhe pse hollë kupton që do t’i vijë kombit tonë një ndryshim rrënjësor në përparimin qytetënuer. Ne, burrat, gjithnjë ua kemi hedhur fajin prindërve tanë, që nga padituria e tyre na rritën të verbër, po nuk e mejtojmë që edhe ata që do të vijnë pas neve, po që se nuk përkujdesemi, do të na mallkojnë shpirtin, pse i lamë në errësirë... Ati (Babai) është drejtonjësi dhe udhëheqësi i fëmijës. Mëma është shikuesja dhe rritësia e çilimiut, është themeli i moralit të parë shtëpiak, të cilën pjella e trashëgon si një natyrë të dytë dhe me qëndresë e heq më vete deri në gropën e varrit. Jeta praktike na rrëfen se mësimi i nënës është më i fuqishëm nga mësimet e çdo shkolle, andaj lipset që nëna të ndajë mirë detyrën e saj që t’ia kalli përllimisht fëmijës dhe shtëpisë...”*

Shoqëria demokratike e grave vlonjate “Shpresa Kombëtare” e gjallëroi më tej jetën e tyre me debate e diskutime për rolin e gruas në jetën e shoqërisë, edukimin atdhetar dhe arsimor të fëmijëve, çlirimin nga zakonet e vjetra, duke u ngritur kundër martesave të vajzave në moshë të vogël. Nga takimet e shpeshta me gratë në lagjen “Muradie”, “Vrenez” dhe “Tophana”, në vitin shkollor 1921-1922, u përfshinë në shkollën mashkullore dhe atë të çupave 120 nxënës më shumë.

Një punë të veçantë shoqëria e grave “Shpresa Kombëtare” bëri edhe në luftën kundër analfabetizmit. Vetë Marigo Posio, si dhe mësuesit: Jani Minga, Elpiza Bazaj e Polikseni Koleka, një ditë në javë drejtonin kurset e mësimi kundër analfabetizmit, ku ishin përfshirë 34 gra e vajza. Për përparimin e tyre në mësim, M. Posio shkroi disa artikuj me pseudonimin “Shqipëria” në gazetën “Korça” dhe “Mbrojtja Kombëtare”.

Emancipimi i grave dhe i vajzave, shikohej nga shoqëria “Shpresa Kombëtare” dhe zonja Marigo Posio si një nga detyrat e rëndësishme të shoqërisë shqiptare, për ngritjen kulturore të shoqërisë dhe thyerjen e vargonjve të prapambetjes dhe varfërisë e mjerimit. Nëpërmjet kulturës ajo kundron edhe bashkimin e vllazërimit e njerëzve, si dhe përpjekjet e tyre për të kuptuar më mirë ligësitë e shovinistëve fqinjë, të cilët me anën e shkollave turke, greke e italiane, helmonin ndërgjegjen kombëtare të brezit të ri.

Duke lavdëruar punën e çmuar të mësueses Polikseni Koleka, në shkollën femërore, Marigo Posio shpreh bindjen e saj dhe admirimin *“e kësaj gruaje me ndjenja të atdhetarta dhe të fisme, për guximin dhe trimërinë e kësaj gruaje mëmëdhetare”* Në këtë shkrim dhe shkrime të tjera, Marigo Posio gjen rastin të vlerësojë lart shembullin atdhetar të grave shqiptare, të cilat shërbejnë si burim frymëzimi edhe për burrat dhe djemtë e rinj *“për të punuar vepra të shkëlqyera dhe të dobishme për kombin tonë...”*

Në përshëndetjen e tij për themelimin e shoqërisë së grave vlonjate “Shpresa Kombëtare”, publicisti Halim Xhelo në artikullin *“Brezi i ri kombëtar”* në faqet e gazetës *“Mbrojtja Kombëtare”*, me plot besim shprehej se, gruaja shqiptare, duke kërkuar të drejtat e saj me guxim, do të dinte edhe më mirë të mbjellin në shpirtin e tij ndjenjat kombëtare, *“për të ndërtuar një Shqipëri të re dhe europiane”*.

Për t’i dhënë një gjallëri të mëtejshme jetës demokratike të gruas vlonjate, Marigo Posio dhe shoqëria “Shpresa Kombëtare” themeluan në Vlorë edhe gazetën me emrin “Shpresa Kombëtare”, numri i parë i së cilës doli në qarkullim më 6 shkurt 1921, me drejtore të Përgjithshme vetë Marigo Posion, me okelion *“Organ i femrave të shoqërisë”*. Qysh në kryeartikullin e numrit të parë të kësaj gazete nën titullin *“Lypset kujdesim për femrat”*, shoqëria “Shpresa Kombëtare” trajton një varg problemesh për përparimin dhe lartësimin e femrës shqiptare. Sipas këtij artikulli, programi i kësaj shoqërie ishte i gjerë, duke u mbështetur në traditat e mira të gruas shqiptare, ajo synonte të nxiste më tej misionin e saj *“për plotësimin dhe mbarimin e detyrës së lartë që femra ka*

kundrejt shtëpisë (familjes E.B) shoqërisë dhe Mëmëdheut..."

Sipas programit të shoqërisë "Shpresa Kombëtare", gruaja kishte një rol të jashtëzakonshëm jo vetëm në familje, por në tërë jetën e shoqërisë. Vetë shoqëria me çeljen e shkollave dhe kontaktet me vende të tjera të qytetëruara të Europës, ndodhej përballë ndryshimeve të mëdha, të cilat kërkonin edhe një përgatitje kulturore e arsimore tjetër të femrës shqiptare. Duke u ndalur në disa cilësime që i bëheshin racës shqiptare në shtypin europian, se *"kombi ynë nuk është i qytetëruar, femrën e ka si kafshë, shtëpinë e ka burg" etj.*, shoqëria kërkonte që shqiptarët të bëheshin të zotët e vetes, të ndreqnin të metat, duke dalë në dritën e qytetërimit me punë e sakrifica.

Në faqet e gazetës "Shpresa Kombëtare", shoqëria e grave vlonjate pasqyrore edhe kontributin e vet qysh në vitin 1914, kur së pari një grup grash e vajzash vlonjate, ndihmuan e sakrifikuuan për muhaxhirët e Shqipërisë së Jugut, duke shpëtuar qindra jetë njerëzish nga plagët e luftës, uria, mjerimi dhe sëmundjet e ndryshme.

Duke parë kushtet e reja të zhvillimit të lirisë dhe frymës demokratike, shoqëria "Shpresa Kombëtare", kishte përcaktuar në *Kanonizim* e saj edhe misionin e ri *"për të forcuar shpresën që kombi shqiptar ka në fuqinë e vet për kohën e ardhshme"* Në faqet e kësaj gazete botohet edhe *Programi i Shoqërisë "Shpresa Kombëtare"*: "Shoqëria e zonjave të Vlorës "Shpresa Kombëtare" që ish filluar më 10 maj 1914, po ngjallet sot për të dytën herë.

Qëllimi i Shoqërisë:

1. Përparimi, arsimi dhe zgjimi i femrës shqiptare.

2. Ndihma për çdo qëllim kombëtar.

3. Stërvitja e vajzave në shkolla dhe të ndihmojë me të hollat e saj vajza të varfëra të vazhdojnë mësimet e tyre në shkolla të larta.

4. Në këtë shoqëri mund të shkruhet çdo grua shqiptare ose e huaj që dëshiron arsimin dhe zgjimin e femrës.

5. Shoqëria do të qeveriset prej një këshille me 12 vetë, që do të zgjedhë midis saj

Mbledhja e Përgjithshme e anëtarëve, kjo këshillë do të veprojë për një mot.

6. Këshilla e Shoqërisë zgjedh një kryetare, një nënkryetare, një arkëtare, një shkronjëse, të tjerat mbeten këshillonjëse.

7. Shoqëria do të nxjerrë organin e saj me titullin "Shpresa Kombëtare".

8. Kryesia udhëheq mbledhjen dhe bisedimet e Këshillës, sikundër edhe të përgjithshmet.

9. Programi i kësaj shoqërie mund të ndërrohet pas nevojës, por nuk mund të ndryshohet qëllimi i saj.

10. Kjo shoqëri do të ketë një vulë me emrin e saj.

Shoqëria demokratike e grave të Vlorës "Shpresa Kombëtare" e vazhdoi veprimtarinë e saj kulturore e arsimore deri në vitin 1924, kohë kur zonja Marigo Posio mbajti në emër të kësaj shoqërie fjalën e saj në varrimin e Avni Rustemit. Ajo kishte lidhje e bashkëpunim edhe me shoqëritë e grave në Berat, Korçë, Shkodër e Durrës. Por sëmundja e tuberkulozit, bëri që M. Posio të shtrohet në një spital në Austri, ku qëndroi disa vjet dhe shoqëria nuk e vijoi më tej veprimtarinë e saj.

"Shpresa Kombëtare", Është gazetë e përdyjavshme atdhetare, shoqërore e letrare, organ i shoqërisë së grave vlonjate me të njëjtin emër. Gazetë e parë e këtij lloji në Shqipëri. Drejtohej nga atdhetarja Marigo Posio. Numri i parë i saj doli më 6 shkurt 1921 duke dalë në dritë 6 numra. Gazeta kushtonte:

Pajtimet në Shqipëri për një vit 20 Lireta, për gjashtë muaj 12 Lireta.

Pajtimet jashtë Shqipërisë për një vit 25 Lireta, për gjashtë muaj 15 Lireta.

Kryesisht trajtoi probleme shoqërore që lidheshin me çlirimin shoqëror të femrës, duke u kushtuar vëmendje të posaçme arsimit dhe lartësisimit moral të saj, ngriti lart rolin e arsimit dhe edukimit të brezit të ri duke kërkuar dhe shkolla të përbashkëta për djemtë dhe vajzat. Kërkoj që femrës t'i jepej e drejta e votës.

Qysh në artikullin e dt.6 shkurt 1921 në faqet e gazetës bëhet fjalë për "përparimin, arsimin dhe zgjimin e femrës shqiptare"

Shoqëria e Grave Vlonjate nëpërmjet artikujve të veçantë për çështjen e shkollave vazhdimisht ngre problemin para shoqërisë ,për stërvitjen e vajzave në shkollë duke ndihmuar me të holla, vajzat e varfëra të vazhdojnë mësimet në shkollat e larta. Qysh në artikullin redaksional tw numrit tw parw tw kësaj gazete "Lypset kujdesim për femëra|" artikullshkruesja, që siç duket është Marigo Posio, ngre nevojën e emancipimit të femrës, e cila nuk mund të zhvillohet pa arsimin e saj, e mbyllur brenda 4 mureve të shtëpisë. Sipas saj shtetet e mëdha të Europës janë qytetëruar duke arsimuar të gjitha shtresat e shoqërisë. Ajo shkruan " Programi i fletores Shpresa Kombëtare do të jetë shtytj' e paprerë në përparim dhe lartësim, morale dhe material , së femëresë shqiptarkë, duke u përpjekur me gjith fuqiët, që ti forcojë ato zakone të mira, që deri më sot I kanë mbajtur të larta e të lavdëruara femërat t'ona, si dhe të thithën si bleta, ng' ato të botës, që munt të pajtohen me të vetat, për plotësimim dhe mbaresën e detyrës së lartë, që femëra ka kundreq, shtëpies, shoqëries dhe mëmëdheut."

Mjaft interesant është edhe artikulli i shkruar në këtë gazetë nga e bija Ferëniqi Posja nën titullin "Shkollë-shkollë". Atikull shkruesja duke bërë një pasqyre të prapambetjes së popullit tonë ndër shekuj thekson se ka ardhur koha që femrës t'I jepet roli I merituar edhe në shoqërinë shqiptare, duke I kushtuar rëndësi shumë të madhe arsimimit të saj: " Ne femrat lipset të përpiqemi të vemë përpara, sepse nga përparimi I femrës, vjen përparim i përgjithshëm. Këtë gjë do të mundim ta bëjmë me përpjekjen tonë për arësimin, duke ndimuar(të gjitha) shoqeve tona, që kanë këtë qëllim, që të mundin të dërgojnë vajsa në për më të mirat shkolla të jashtme, e kësisoj të pregatiten mësonjënese të mbaruara. Atëherë po do të mundim të shoim që dhe ne do rojmë."

Në vazhdim të idesë së rilindasve tanë të mëdhenj në këtë artikull, si shkak i gjithë të këqijave të shoqërisë, quhet mungesa e kulturës, padija, prandaj kërkohet që të çelen dhe të

ndiqen sa më shumë shkollat: "Është e ditur që e gjithë kjo që vërejmë në kohërat e shkuara nga shkelja e të huajve në Shqipëri ishin consequencat e padijes". Një mbivlerësim i tillë i rolit të kulturës mendojmë se e ka bërë të kuptojë qartë mendimin humanist që kishte autorja për zhvillimin e shoqërisë njerëzore, ndaj në artikull argumentohet edhe arsyeja e kësaj prapambetje: "Për fat të keq në të gjitha kombet e Ballkanit, kombi që ka jetuar mbrapa është kombi shqiptar. Jo se i mungon dëshira dhe inteligjenca, por hordhitë e 500 vjetëve që e ndalonin mësimin e gjuhës amtare. Për këtë shkak ky i ngrati popull ka mbetur kaq mbrapa".

Shoqëria Mbrojtja Kombëtare në faqet e gazetës së saj përgëzon themelueset dhe drejtuesen e "Shpresa Kombëtare", duke e ditur rolin e rëndësishëm të femrave në një shoqëri shkruan:" Shoqëria "Mbrojtja Kombëtare" gëzohet! Gëzohet !dhe gëzohet! Pse hollë kupëton nga do I vijë kombit t'onë aji ndryshim rrënjësor në përparimin gjytetnuër."

Në faqet e gazetës "Shpresa Kombëtare" shpesh flitet për traditat, zakonet e kulturën e shqiptarëve, të cilat duhet të ndriçohen nga idetë e reja iluministe. Aty këmbëngulet që mjaft gra e vajza të shkollohen edhe jashtë vendit në vendet perëndimore ,pasi kështu arrihet përparimi i përgjithshëm.

Marigo Posjo e quan zhvillimin mendor të shqiptarëve një detyrë imediate të kohës: "Njeriu sot nuk lipset të mendojë e të përkujdeset vetëm për ushqimin e trupit. Veç kësaj detyrë ka edhe një tjetër, gjithnjë të madhe e me rëndësi dhe kjo është zhvillimi dhe lëvrimi i mendjes". Në disa artikuj të gazetës "Shpresa Kombëtare" si shembuj merren Naim Frashëri e Kristoforidhi, por edhe rilindas të tjerë, të cilët e kanë parë kurdoherë arsimin si një zgjim kombëtar të ndërgjegjes kombëtare, por edhe domosdoshmëri për të përmirësuar kushtet e jetesës dhe të komb Një fushë e gjerë e artikujve publicistikë të kësaj gazete ishte edhe ajo e luftës kundër zakoneve prapanike, thashethemet dhe martesat e vajzave në mosha të vogla, mbyllja brenda mureve të shtëpisë, mungesa e arsimit dhe e lirisë së tyre, të cilat e kishin kufizuar rolin e tyre në jetën e shoqërisë. Për këtë arsye shoqëria "Shpresa Kombëtare"

dhe artikujt e ndryshëm si ai *"Arsim, arsim"* nën emrin e Fereniqi Pozios, i bënte thirrje shoqërisë në vazhden e mendimit të rilindasve tanë të mëdhenj, të sprapsnin këtë të keqe të madhe, analfabetizmin e grave dhe të vajzave, që ishte një plagë e thellë e shoqërisë.

Duke e vlerësuar rolin e kulturës dhe të arsimit në jetën e shoqërisë, gazeta *"Shpresa Kombëtare"* e shikonte atë si një faktor të veçantë të zhvillimit të përgjithshëm të shoqërisë. Fitorja e Luftës së Vlorës, ku edhe gratë kishin dhënë kontributin e tyre, tashmë kishte çelur një fat të ri edhe për gruan shqiptare për të marrë pjesë aktive në jetën shqiptare që *"edhe ne të përpiqemi me tërë fuqitë të arrijmë shkallën e kombeve të tjera..."*

Në artikullin *"Nevoja e mësimi"* rithekson disa herë se arsimi dhe kultura mund të fitohen vetëm në shkollë, ndaj e quan këtë institucion të pazëvendësueshëm për jetën e shoqërisë. Megjithatë, krahas shkollave të huaja, Marigo Posjo e gazeta *"Shpresa Kombëtare"* këmbëngulën në mendimin e tyre në krijimin e shkollës kombëtare shqipe, si një *"ndërtesë të qytetë që ndrit mendjen e njeriut dhe ka në dorë përparimin e një kombi e të gjithë njëzisë."* Edhe pse në disa artikuj pranohet se shpresa e Shqipërisë kishte filluar qysh me shpalljen e Pavarësië, Kongresi i Lushnjës dhe Lufta e Vlorës e kishin vulosur atë. Frenimin e zhvillimit të arsimit e të kulturës ajo e shikonte në rrethanat e brendshme dhe të jashtme të varfëra e mjerimi, ndaj me nota revolte ajo kërkon zhvillimin kombëtar arsimor të vendit. Në këtë kuadër gazeta *"Shpresa Kombëtare"* bëri që brezi i ri të hedh përtej mentalitetet e vjetra dhe të padijes, të shfaqë të gjallë dëshirën e mësimi *"që të dëftehemi vërtet një komb i zotë, që të ngre e të përparojë si të tjerët"*.

Në të gjithë numrat e gazetës çështja e arsimimit dhe emancipimit të femrës mbetet kryesorja. Në kryeartikullin *"Togu i Shenjt"* Fereniqi Posjo, duke i'u drejtuar atyre që kanë mundësi të ndryshojnë situatën e rëndë në të cilën gjendet gruaja shqiptare shkruan: *"Tani a është e drejtë që ky ëndëgjell i familjes (gruaja), të jetë kaq prapa dhe pa përkujdesim?"*

Juve që frerin e familjes e keni në dorë, juve që qeverisni vazhdimin e marë në të mirën materiale, ekonomike, të zbulimit të nderit,

juve ju mbetet, përgjigje, dhe përgjigjuni vehtes s'uaj. "

Në një rubrikë të posacme të titulluar *"Ca nga çëdo anë"* kjo gazetë informonte edhe në lidhje me lajme nga shtete të tjera, por që kishte të bënte me gratë psh në njoftimin *"Regimenti femëruer i Polonis"* tregon pjesëmarrjen e grave në luftë, në lajmin *"O Fatë ose nëpunësi"* tregon grevën e vajzave që punojnë në një bankë në Napoli, të cilave u kërkohet të japin dorëheqjen nga puna nëse martohen. Pra sic duket në cdo rresht të gazetës *"Shpresa Kombëtare"* lufta për emancipimin e femrës është kryesorja.

Gazeta i'u bën thirrje të gjitha zonjave të Shqipërisë për bashkëpunim me artikuj, vjersha, lajme etj. Pavarësisht se gazeta doli vetëm në 6 numra, shpresa nuk duhej të vdiste kurrë dhe ashtu sic mori edhe emrin *"Shpresa Kombëtare"* në cdo numër shkruhej *"Ay komb që ka Shpresë, ay do rrojë I gëzuar! Ajo motër që nuk është me shpresë, ajo do dëshpërohet"*

Gjithashtu Marigo Posjo Drejtoreshë e përgjithshme e gazetës bën thirrje: *"Janë të lutura të gjitha zonjat Kombëtare, ta huajnë Shoqevë dhe mikëreshave, Fletoren Shpresa Kombëtare që del një herë në dy javë"*

Me rastin e fushatës së zgjedhjeve të reja parlamentare të vitit 1921, gazeta *"Shpresa Kombëtare"* ngrinte disa probleme, të cilat lidheshin ngushtë edhe me rolin e shtetit dhe përgjegjësinë e tij për edukimin *"e djemve dhe të çupave"*, pasi shtylla më e fortë për begatinë e Atdheut *"është dituria edhe për femra si për burrat"*. Ndaj shoqëria e grave vlonjate ngre zërin e protestës për barazinë e burrave dhe grave, por edhe kundër mohimit të së drejtës së votës për gratë, duke i privuar ato nga jeta politike e shoqërisë. Në artikullin *"Një çikë nga të gjitha"* zëri i protestës femërore bëhej edhe më i fuqishëm: *"Kandidatët (për deputetë – E.B) duan të përpiqen për shkolla për djem. Po vajzat nuk janë edhe ato pjesëtare të një kombësie? Sikur të ish që të votonin edhe gratë, mendojmë se këta kandidatë nuk do të kishin asnjë votë nga të femrave..."*

Në faqet e gazetës *"Shpresa Kombëtare"* botoheshin herë pas here edhe artikuj të tillë si *"Flamuri"*, *"Si e duam mëmëdhenë"*, *"Dashuria për*

Atdheun" etj., nëpërmjet të cilëve vajzat e reja marrin mësim atdhetarie për edukimin e tyre me ndjenja kombëtare. Në këtë aspekt, për të nxitur recitimet e vajzave në shkolla në faqet e gazetës botoheshin edhe mjaft vjersha me frymën e dashurisë për Atdheun dhe gjuhën shqipe.

Drejtuesja e Gazetës dhe e shoqërisë me të njëjtin emër publicistja dhe patriotja Marigo Posjo shfaqet edhe si një poetë. Poezia e saj e njohur për Avni Rustemin u botua në numrin e dytë të gazetës me pseudonimin Luanesha.

Gazeta "Shpresa Kombëtare" sic u përmend vazhdoi për pak muaj. Kur entuziazmi që kishte grumbulluar të gjitha gratë e Vlorës rreth Zonjës Marigo u shua, shoqëria u shpërnda dhe gazeta u mbyll. Zonja Marigo tashmë ishte plakur dhe përveç pleqërisë, sëmundjet e mjerimit familjare nuk e linin të qetë. Dy vajza dhe biri i vetëm i vdiqën nga tuberkulozi. Ajo vdiq në vitin 1932, dhe u varros në varrezat e Manastirit të Zvërnecit.

Referenca

1. *Instituti i Historisë (Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë) (1987), "Disa sqarime e plotësime për jetën e Marigo Posios", Studime Historike, 41, Akademia e Shkencave, Instituti i Historisë:223, ISSN 0563-5799, OCLC 3648264*
2. *Ledia Dushku (2012-12-02), "Lef Nosi: Çfarë dinte dhe ç'dëshmi la për flamurin e Pavarësisë" (PDF), Rilindasi (45): 14, Në një shkrim rreth ligjit të veteranëve në Gazeta e Re, më 9 dhjetor 1928 Kristo Floqi, ngre zërin për faktin se Marigo Pozio, veprimtare e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, njëkohësisht qëndistare e flamurit të ngritur nga Ismail Qemali, nuk merrte shpërblimin e veteranit*
3. *Bardhosh Gace " Ata që shpallën Pavarësinë Kombëtare", Tiranë : Argeta-LMG, 2022*
4. *Gazeta "Populli", Vlorë, 6 gusht 1914.*
5. *Gazeta "Mbrojtja Kombëtare", Vlorë, 2 janar 1921.*
6. *Gazeta "Mbrojtja Kombëtare", Vlorë, 13 janar 1921.*
7. *Gazeta "Mbrojtja Kombëtare" Vlorë, 27 janar 1921.*
8. *Gazeta "Mbrojtja Kombëtare", Vlorë, 9 shkurt 1921.*
9. *Halim Xhelo: "Brezi i ri kombëtar", gazeta "Mbrojtja Kombëtare", Vlorë, datë 27 janar 1921.*
10. *Gazeta "Shpresa Kombëtare", Vlorë, nr. 1, 6 shkurt 1921.*
11. *Gazeta "Shpresa Kombëtare", Vlorë, nr. 2, 20 shkurt 1921.*
12. *Gazeta "Shpresa Kombëtare", Vlorë, 3 prill 1921.*
13. *Revista "Atdheu" nr. 2, Vlorë 1921.*

KËNDVËSHTRIME TË NDRYSHME NË LETËRSINË PËR FËMIJË E TË RINJ

Dr. Rudina ALIMERKO

*Universiteti "Ismail Qemali", Vlorë
Departamenti i Edukimit
Vlorë, ALBANIA
rudi_alimerko@yahoo.it*

Vjollca MYFTARI

*Autore për fëmijë
vjollcamyftari70@gmail.com*

Abstrakt

Një nga veçoritë e shquara të letërsisë për fëmijë është përshtatja e saj me kulturat e ndryshme dhe periudhat e kohës. Ajo pasqyron normat, vlerat dhe aspiratat shoqërore, duke e bërë atë një pasqyrë për botën në të cilën është shkruar, është një mjet i fuqishëm në arsim duke promovuar zhvillimin e gjuhës, aftësitë njohëse dhe një dashuri të përjetshme për leximin. Qëllimi i këtij hulumtimi përmes aktivitetit të zhvilluar dhe diskutimeve, është të theksojë promovimin e lexueshmërisë dhe ndërgjegjësimin social për ndikimin që ka libri në formësimin e personalitetit të fëmijëve.

Në kontekstin e sfidave dhe përballjes globale, fëmijët dhe të rinjtë janë përfshirë duke marrë vëmendjen më të madhe në internet dhe në botën dixhitale, duke mos patur interes ose kureshtje për t'iu qasur letërsisë si një fushë eksplorimi, si një hapësirë për argëtim dhe studim, si një palestër gjuhësore, si një vend në të cilat thjesht të kalojnë kohën. Duke patur parasysh rëndësinë që ka letërsia, si dhe nga përvoja për të mbështetur punën e mësuesve dhe edukatorëve, me vëmendje të veçantë në zgjedhjen e librave që do t'u ofrojnë nxënësve të tyre, do të shkëmbejmë përvojat më të mira për të zgjeruar këndvështrimet letrare, didaktike dhe pedagogjike në letërsinë për fëmijë.

Si pasojë, ia vlen të reflektohet se si programet mbi letërsinë për fëmijë në nivel universitar mund të zhvillojnë qëndrime pozitive ndaj leximit, në mënyrë që studentët, mësuesit e

ardhshëm, ta mbajnë dhe ta ndajnë këtë motivim të brendshëm gjatë gjithë jetës.

Fjalë kyç: *Këndvështime letrare, pedagogjike, të lexuarit, mendim kritik*

Abstract

One of the remarkable features of children's literature is its adaptability to different cultures and time periods. It reflects societal norms, values and aspirations, making it a mirror of the world in which it is written, it is a powerful tool in education promoting language development, cognitive skills and a lifelong love of reading.

The purpose of this research, through the developed activity and discussions, is to emphasize the promotion of readability and social awareness of the impact that the book has on shaping the personality of children. In the context of global challenges and confrontation, children and young people are involved taking the most attention on the Internet and in the digital world, not having interest or curiosity to approach literature as a field of exploration, as a space for entertainment and study, as a language gym, as a place in which to simply pass the time. Bearing in mind the importance of literature, as well as the experience to support the work of teachers and educators, with special attention to the choice of books to offer to their students, we will share the best experiences to broaden

perspectives literary, didactic and pedagogical in children's literature. Consequently, it is worth reflecting on how children's literature programs at university level can develop positive attitudes towards reading so that students, future teachers, can maintain and share this intrinsic motivation throughout life.

Key words: *Literary perspectives, pedagogy, reading, critical thinking*

Hyrje

Sot, letërsia për fëmijë përfshin një gamë të gjerë zhanresh, nga librat me figura dhe përrallat deri tek romanet për të rinjtë. Kjo letërsi vazhdon të zhvillohet duke përfaqësuar diversitetin, përfshirjen dhe temat bashkëkohore, duke siguruar që ajo të mbetet pjesë e rëndësishme dhe e dashur e fëmijërisë për brezat që do të vijnë. Letërsia për fëmijë është burim i vlefshëm, magjepsës, gjallërues për pasurimin e jetës së të rinjve dhe kultivimin e një pasioni të qëndrueshëm për leximin dhe të pasura me mësimdhënie.

Metodologjia e hulumtimit

Studimi në fjalë, është zhvilluar në kuadër të Ditës Ndërkombëtare të Librit për fëmijë e të Rinj, si një aktivitet i zhvilluar në Departamentin e Edukimit, me qëllimin tonë të përbashkët: T'u japim fëmijëve mundësinë për të njohur libra të standardeve të larta letrare e artistike; kështu ata orientohen me kërkesat e shoqërisë së sotme. Në këtë workshop u propozuan vështrime dhe sugjerime duke filluar nga këndvështrime të ndryshme: ilustrim, rrëfim poetik dhe modele didaktike dhe pedagogjike. Metodologjia e hulumtimit bazohet edhe në metodën vlerësuese bazuar në eksperiencën e mësuesve në zhvillimin e orëve letrare; në metodën krahasuese për të parë rolin që luan leximi si urë lidhëse midis ngjarjeve të lexuara dhe eksperiencës gjuhësore individuale, të cilat lehtësojnë integrimin e këndvështrimeve të ndryshme për botën reale. Për secilën nga këto prezantime u vlerësua vizioni i mësuesve, i shkrimtarëve që shkruajnë për fëmijë dhe ai i kritikut, për të zgjeruar vështrimin për të ardhmen, për kërkimin dhe përhapjen e letërsisë për fëmijë, si dhe për ndërtimin e imagjinatës përmes letërsisë dhe universeve narrative.

Emy Beseghi, studiuese dhe pedagoge në Universitetin e Bolonjës ka identifikuar pika të ndryshme reflektimi për të kuptuar rëndësinë e leximit dhe letërsisë për fëmijë. *Ajo thekson se letërsia është pasqyrë identiteti, sepse përmes leximit ne arsyetojmë, mbi të gjitha reflektojmë dhe personazhet e çdo historie bëhen shoqërues*

udhëtimi që lehtësojnë vetminë dhe na mësojnë si të jetojmë; është një rrugë e dijes që fton leximin dhe çdo histori mund të veprojë si një urë lidhëse midis të njohurës ose të shkuarës dhe të panjohurës ose së ardhmes [1].

Leximi për kënaqësi është një nga objektivat kryesore të programeve të leximit në shumicën e vendeve evropiane dhe është treguesi më i rëndësishëm i suksesit të ardhshëm akademik të fëmijës. Për shumë kohë, hulumtimi ka vërtetuar se leximi për kënaqësi lidhet pozitivisht me përvetësimin e aftësive të të lexuarit, aftësive të të shkruarit, të kuptuarit dhe zhvillimin e fjalorit. Efektet e leximit për kënaqësi nuk kufizohen vetëm në motivimin për të lexuar, por sjellin edhe përfitime emocionale, psikologjike dhe njohëse [2].

Siç e shohim edhe më lart, letërsia mbetet një fushë dinamike dhe me ndikim që frymëzon lexuesit, nxit imagjinatën e tyre dhe i ndihmon ata të lundrojnë në kompleksitetin e botës me ndjeshmëri dhe mirëkuptim. Letërsia, karakterizohet nga një perspektivë e të zgjidhurit të problemit. Ndaj natyrshëm lindin pyetjet: *Si të inkurajojmë kënaqësinë e leximit tek fëmijët dhe të rinjtë? Si të zhvillohen njohuritë dhe praktikat e mira arsimore për të lexuarin? Pse është e rëndësishme të promovojmë leximin dhe leximin me zë të lartë?*

Të lexuarit është një proces i rëndësishëm intelektual dhe edukativ, i cili mundëson realizimin e shumë marrëdhënieve komunikative mes njerëzve. Shkolla është institucioni përmes të cilit përcillen dhe përvetësohen dije, e shoh të lexuarin si:

- çelësin e sukseseve të çdo individi në të gjitha moshat e edukimit të tij. Është pjesë e edukimit tërësor të fëmijës;
- fillon në mjedisin e familjes si pjesë e edukimit prindëror, familjar;
- përfshihet gjerësisht në programet e edukimit institucional, si mjeti më i rëndësishëm i formimit, i të nxënit dhe arsimimit;
- pjesë tek politikat sociale- kulturore-shoqërore.

Një vend me rëndësi zë: *edukimi për leximin në familje*, sepse: familja është çerdhja e parë e edukimit; e realizon rolin e saj nëpërmjet angazhimit të prindërve; nëpërmjet rolit të gjyshërve, motrave, vëllezërve; familja e ushtron ndikimin në kontekstin e saj kulturor dhe intelektual.

Po ashtu një vend të veçantë zë: *edukimi institucional*, si: formimi akademik-profesional; institucionet e ushtrojnë rolin e tyre nëpërmjet profesionistëve të edukimit; studentët ndjekin

programin e edukimit për t'u pajisur me kompetencat e duhura për ta ushtruar në mënyrë cilësore detyrën dhe përgjegjësinë.

Çfarë kompetencash profesionale duhet të zotërojnë një student i cili aspirojnë të ndikojë me rolin e vet në formimin dhe edukimin e fëmijëve?

- Zotërimi i bazave të formimit teorik të psikologjisë së zhvillimit të fëmijëve. Të dallojë qartë treguesit e zhvillimit të fëmijëve;
- Zotërimi i njohurive të mira shkencore në të gjitha fushat e zhvillimit të fëmijëve;
- Njohja e stadeve dhe standarteve të zhvillimit dhe të të nxenit të fëmijët;
- Njohja e veçorive të zhvillimit të gjuhës;
- Njohja e fondit të krijimtarisë letrare për fëmijë;
- Zotërimi i aftësive gjuhësore-komunikuese me fëmijët;
- Shfaqja e interesit në rritje për profesionin duke kërkuar të fitojë vazhdimisht përvoja të reja, trajnime, kualifikime, veprimtari praktike.

Çfarë kompetencash profesionale duhet të zotërojnë një mësues me një përvojë të caktuar i Arsimit Parashkollorë dhe Arsimit Fillor, për të ndikuar fuqishëm dhe në mënyrë cilësore në edukimin e të lexuarit tek fëmijët?

Krahas gjithë kompetencave të një mësuesi fillestar, duhet:

- Zotërimi i aftësive praktike për të aplikuar me efektivitet metoda dhe teknika të ndryshme të mësimdhënies;
- Trajnimi në mënyrë sistematike për të rritur aftësitë profesionale;
- Njohja e thellë e fondit të krijimtarisë artistike-letrare për fëmijët, shqiptare dhe të huaj (klasike);
- Krijimi i bibliotekës së pasur personale profesionale;
- Përzgjedhja e materialeve dhe përfshirja në kurrikul brenda lirisë profesionale;
- Thellimi i njohurive në lidhje me qasjet e reja letrare bashkëkohore që duhet t'u ofrojnë fëmijëve;
- Përdorimi i formave dhe teknikave nxitëse drejt dëshirës për librin dhe të lexuarin si proces;
- Realizimi i përzgjedhjeve të duhura të librave dhe krijimeve të përshtatura për grupmoshën;

- Njohja e mirë e interesave të fëmijëve për t'i orientuar me kujdes ndaj librit, jo duke i detyruar;
- Krijimi i bibliotekës së grupit, e pasur me libra të ndryshëm për fëmijë;
- Hartimi i projekteve të ndryshme me prindërit apo komunitetin për të rritur interesin për librin dhe procesin e të lexuarit;
- Zbulimi dhe zbatimi i mënyrave produktive që nxisin hap pas hapi në vazhdimësi procesin e të lexuarit;
- Njohja dhe zbatimi i didaktikës metodave dhe teknikave të mësuarit të vjershës, përrallës, tregimit etj;
- Përfshirja e prindërve në procesin e edukimit të të lexuarit tek fëmijët nëpërmjet veprimtarive të përbashkëta [3].

Procesi i të lexuarit të librit kalon në këto faza:

Strategji për të edukuar të lexuarin:

Fëmija mëson në dy mënyra: Nga Brenda-Jashtë dhe nga Jashtë-Brenda.

Nga Brenda-Jashtë, fëmija shfaq potencialin, vlerat e veta origjinale të mbartura nga trashëgimia. Psh; dëshirat për lojë, për ndërveprim social etj janë të lindura. Loja është veprimtari e natyrshme.

Nga Jashtë-Brenda ndikon mjedisi, ne, me mjetet e edukimit, me programet akademike. Dëshira për librin edukohet, dëshira për celularin edukohet, lojërat virtuale menaxhohen. Të lexuarit e librit është veprimtari që udhëhiqet, organizohet, orientohet dhe sygjerohet nga mësuesja ose të rriturit e tjerë [4].

Pse duhet t'i orientojmë sa më shumë fëmijët drejt librit dhe të të lexuarit?

- Libri është mjet i fuqishëm edukimi;
- Ndikon fuqishëm në zhvillimin e personalitetit dhe inteligjencës së fëmijëve;
- Fëmijët zbulojnë veten dhe botën përreth;
- Të lexuarit zhvillon aftësitë shprehëse-komunikuese;
- Të lexuarit është proces produktiv i përdorimit të kohës;
- Të lexuarit është proces të nxëni;
- Të lexuarit për të tjerët është marrëdhënie sociale, zhvillon komunikimin e referencës sociale;
- Të lexuarit është praktikë pozitive e mirëqenies emocionale të njeriut;
- Libri është udhërrëfyes i mirë për të ndjekur ëndrrat;
- Të lexuarit redukton efektet anësore të përdorimit të teknologjisë;

- Ndikimi i fuqishëm gjuhëve të tjera si rezultat i lëvizjeve po e zbeh dhe po e deformon cilësinë e komunikimit në gjuhën shqipe;
- Është detyrë jo thjesht profesionale e edukimit, por mision kulturor, patriotik, atdhetar, ruajtja dhe fuqizimi i gjuhës shqipe brez pas brezi [5].

Duket sikur takimi me letërsinë është sfidues, gati e pamundur, por harrojmë që autorët e letërsisë për fëmijë janë shpesh mjeshtër në krijimin e personazheve me të cilët lexuesit e vegjël mund të identifikohen lehtësisht. Këta personazhe përballen me sfida, evoluojnë dhe mësojnë gjatë rrugës, gjë që u jep lexuesve të rinj mundësinë të zhvillojnë ndjeshmëri dhe të rriten me ta. Për shkak se letërsia nuk i nënshtrohet kufizimeve kohore ose hapësinore, librat në mënyrë figurative mund t'i transportojnë lexuesit nëpër kohë dhe hapësirë. Vende të tjera në kohët e shkuara, të tashme ose të ardhshme ftojnë fëmijët të eksplorojnë, për shkak të këtij eksplorimi, fëmijët arrijnë të kuptojnë më mirë botën në të cilën jetojnë dhe marrëdhënien e tyre me të [6].

Teoritë pedagogjike mbi rëndësinë e letërsisë për fëmijë

Letërsia për fëmijë ka rëndësi të veçantë dhe të shumanshme në arsim, duke luajtur një rol kryesor në zhvillimin intelektual, emocional dhe zhvillimin social të fëmijëve. Rëndësia e letërsisë për fëmijë njihet nga teori të shumta pedagogjike. Disa nga pikat kryesore për t'u marrë parasysh përfshijnë faktin pse letërsia është komponent i rëndësishëm në edukim:

Promovon aftësinë e shkrim-leximit: letërsia shërben si një portë e shkrim-leximit, sepse aftësitë e leximit dhe tregimet e përshtatshme për moshën i zhvillojnë fëmijët të lexuarit dhe të kuptuarit, pasuron fjalorin, strukturën e fjalisë dhe tregimit, duke hedhur themelet e komunikimit efektiv dhe mendimit kritik. Ekspertët në një takim të UNESCO-së kanë propozuar përcaktimin e shkrim-leximit si "aftësi për të identifikuar, kuptuar, interpretuar, krijuar, komunikuar dhe njehsuar, duke përdorur materiale të shtypura dhe të shkruara të shoqëruara me kontekste të ndryshme". Ekspertët vërejnë se: "*Shkrim-leximi përfshin një vazhdimësi të të nxënësve dhe mësimit në aftësimin e individëve për të arritur qëllimet e tyre, për të zhvilluar njohuritë dhe potencialin e tyre dhe për të marrë pjesë plotësisht në komunitetin dhe shoqërinë më të gjerë*" [7].

Nxit dashurinë për leximin: letërsia e krijuar dhe e përshtatur për fëmijë ka fuqi të rrënjës në dashuri të përjetshme për leximin. Kur fëmijët ndeshen me personazhe magjeps dhe botë imagjinative, e shohin leximin si një aktivitet të këndshëm dhe tërheqës. Ndërkohë që flitet gjithnjë e më shumë për një rënie të interesimit ndaj librit dhe të lexuarit, gjatë punës së përditshme mësimdhënësit shohin se si shfaqen nxënësit e tyre, që meritojnë vërtetë të quhen "gjenialë" të leximit dhe të kërkimit të dijes, përmendim një rast në një orë mësimi: Në një detyrë me shkrim në lëndën e Gjuhës shqipe, u zbulua një pasion i tij, leximi i librave. Në përgjigje të një pyetjeje në punën me shkrim ku i kërkohet "Hartoni një tekst të shkurtër me titull 'Pasioni im më i dashur'", ndër të tjera ai shkruan: "*Kam disa pasione, por pasioni im më i dashur është leximi. Jam regjistruar fillimisht në bibliotekën e shkollës, e më pas në atë të qytetit. Aq pasion e kam leximin sa që lexoj të paktën 100 faqe në ditë. Për mua ky pasion do të vazhdojë përjetë...*" [8]

Fuqia e letërsisë për fëmijë ndikon dhe *nxit zhvillimin konjitiv*, sepse ekspozimi ndaj tregimit dhe temave të ndryshme stimulon zhvillimin konjitiv. Inkurajojnë fëmijët të mendojnë në mënyrë analitike, të krijojnë lidhje dhe të eksplorojnë ide komplekse, duke nxitur aftësitë e tyre për zgjidhjen e problemeve dhe kreativitetin. Kështu për shembull nëpërmjet integritetit, duke përfshirë përvojën e nxënësve nga jeta e tyre, për njësinë tematike Harry Potter, ata do të sigurojnë mundësitë që të zhvillojnë mendimin kritik, krijimtarinë, aftësinë për të punuar në mënyrë aktive dhe serioze me tekstin [9].

Ndërgjegjësimi dhe empatia kulturore: Letërsia për fëmijë u prezanton fëmijëve të vegjël dhe të rinj më një gamë të gjerë kulturash, përvojash dhe këndvështrime. Ky ekspozim nxit ndërgjegjësimin kulturor dhe ndjeshmërinë, duke ndihmuar fëmijët të kuptojnë dhe të vlerësojnë diversitetin, si dhe të kuptojnë përvojat e njerëzve të tjerë dhe të zhvillojnë marrëdhënie pozitive.

Edukimin moral dhe etik: Shumë vepra të letërsisë përfshijnë mësimet morale dhe etike që nxisin reflektimin e menduar. Nëpërmjet përvojave dhe zgjedhjes së personazheve, lexuesit mund të mësojnë për vlerat dhe pasojat e veprimeve.

Të mësuarit përmes argëtimit: Historitë e fëmijëve shpesh mësojnë vlera, histori, kulturë dhe më shumë përmes argëtimit. Lexuesit më të rinj mësojnë në mënyrë mëkëmbëse ndërsa zhyten në histori.

Rritja sociale dhe emocionale: Tregimet në letërsinë për fëmijë shpesh eksplorojnë emocionet, marrëdhëniet dhe rritje personale.

Ato ofrojnë një hapësirë të sigurtë për fëmijët që lidhen me personazhe që përballen me veprim dhe sfida, duke i ndihmuar ata të kontrollojnë emocionet e tyre dhe ndërveprimet shoqërore.

Zhvillimi i të menduarit kritik: Leximi i tregimeve komplekse stimulon mendimin dhe analizën kritike, duke inkurajuar të rinjtë të marrin në konsideratë perspektiva të ndryshme dhe të shqyrtojnë temat themelore [10].

Letërsia angazhon në diskutime dhe inkurajon nxënësit për të shprehur mendimet dhe opinione me bashkëmoshatarë dhe mësues, duke bërë kështu që të ndërtojnë aftësitë e komunikimit.

Letërsia për fëmijë shpesh trajton sfidat e jetës reale, të tilla si: ngacmimi, bullizmi, humbja e identitetit, përmendim romanin aq të dashur për fëmijë dhe të rinj *Meriyll* të shkrimtarit Viktor Canosinaj, roman i llojit të problemeve shoqërore. Që në rreshtat e parë ndeshemi me Meriyllin, e cila qëndron e ulur pranë nënës së saj të sëmurë. Romani fillon me ngjarjen e dhimbshme të vdekjes së nënës së Meriyllit. Fatkeqësia që godet Meriyllin të bën të ndjesh dhembshuri për këtë personazh. Meriyll është vetëm 13 vjeçe dhe supet e saj të brishtë do të duhet të mbajnë peshën e humbjes së njeriut më të shtrenjtë, nënës, pikërisht në momentet kur ajo do të kishte më shumë nevojë për të... Kjo kërkon një nivel kompleks të inteligjencës emocionale, pasi shumë fëmijë të vegjël e të rinj nuk e kuptojnë vdekjen. Tema e vdekjes do të ishte më e përshtatshme, por edhe një temë e rëndësishme për t'u diskutuar me nxënësit dhe studentët në klasë. Përballë kësaj vjen i qartë dhe i fortë mesazhi që përçoi Meriyll tek të rinjtë adoleshentë: *Gjej forcën, ki durim, ec drejt në rrugën tënde të jetës, pa hequr vëmendjen nga gjërat që kanë vërtet vlerë në jetë*. Leximi rreth personazheve që trajtojnë këto çështje, mund të ndihmojnë nxënësit të zhvillojnë strategji elastike dhe përballuese. Letërsia është një hapësirë magjike në të cilën mund të gesh veten, por edhe të zbulosh, të mësosh dhe të jetosh jetë të tjera, përveç jetës tënde. Zhvillimi i ndjeshmërisë përmes leximit lejon një kuptim më të mirë të këndvështrimeve dhe përvojave të ndryshme.

Përfundime

Për të arritur këto qëllime, ndërhyrjet letrare mund të konsiderohen si një nga strategjitë e mundshme për të nxitur të lexuarin në proceset e të menduarit, sepse fuqia magjike e letërsisë është dëshmi e fuqisë së qëndrueshme të tregimeve, përrallave, fabulave, legjendave dhe ndikimit në mëndjen, imagjinatën e fëmijëve dhe të rinjve duke luajtur një rol jetik në formësimin e identitetit kulturor dhe transmetimin e vlerave

njerëzore, projektimin dhe perspektivën e ndërtimit të brezave të ardhshëm.

Letërsia për fëmijë paraqet një komponent të fortë pedagogjik dhe duhet parë si një strategji reale edukative me potencial për t'u përfshirë në kurrikulat shkollore, gjithnjë duke patur parasysh veçoritë psikologjike, didaktike dhe letrare të përshtatura për fëmijë.

Përvojat e të nxënit të kryera në një mjedis miqësor shkollor gjenerojnë përmirësim të shëndetit emocional dhe arritje më të mira akademike. Letërsia përforcon lëndën nëpër disiplina të ndryshme, duke e bërë të mësuarin më të arritshëm, më të matshëm. Për shembull, tregimet historike mund të gjallërojnë historinë të kuptohet më mirë, dhe ato me temë shkencore mund të nxitë më tej kuriozitetin për botën natyrore dhe shkencore.

Ndaj, është e nevojshme një vëmendje më e madhe e mësuesve dhe drejtuesve të kopshteve dhe shkollave, duke iu referuar përditësimit të literaturës për fëmijë e të rinj; nxitje e një bashkëpunimi më aktiv mes shkollave dhe bibliotekave të zonës apo zonave, dhe si rrjedhojë nxitjen e përdorimit të bibliotekave nga stafi mësimdhënës, nxënësit apo studentët; promovim të librave më të rinj të autorëve që shkruajnë për fëmijë apo imazh më të gjallë dhe dinamik të librit përmes takimit me autorin.

Në këtë këndvështrim, ia vlen të reflektohet edhe programin e letërsisë për fëmijë në nivel universitar, ku mund të zhvillojmë qëndrime pozitive ndaj leximit, në mënyrë që studentët, mësuesit e ardhshëm, ta mbajnë dhe ta ndajnë këtë motivim të brendshëm gjatë gjithë jetës.

Referencat

1. Beseghi, Emy; "Infanzia e racconto", Bononia University Press, Bologna, 2008; "L'isola misteriosa. Quaderni di letteratura per l'infanzia 1 e 3", Mondadori, Milano.
<https://www.misterfogg.it/la-potenza-della-letteratura-per-linfanzia/>
2. Leggere per piacere: strumenti e buone pratiche per motivare alla lettura 2023; <https://live.comune.venezia.it/sites/live.comune.venezia.it/files/articoli/allegati/1012%20Corsi%20lettura.pdf>
3. Musai, Bardhyl; "Psikologji edukimi", Tiranë, 1999, fq 56,57,58,59,150,151.
4. Instituti i Zhvillimit të Arsimit IZHA; "Standardet e zhvillimit dhe të nxënit nga 3-6 vjeç", Tiranë, 2016.
<https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/03/Standartet-e-Zhvillimit-dhe-te-nxenit.pdf>

5. Markova, Dawna; "Prindër mëndjehollë", (e përkthyer), Tiranë, 2005. Fq. 38, 39, 51.
6. Children's Literature; History, Literature in the Lives of Children;
<https://education.stateuniversity.com/pages/1829/Children-s-Literature.html>
7. Portali Shkollor; Dita e Shkrim-Leximit-8 Shtator, Dita Ndërkombëtare e Shkrim-Leximit, Tetor 2023.
<https://www.portalishkollor.al/kuriozitet/8-shtatori-dita-nderkombetare-e-shkrim-leximit>
8. Portali Shkollor; Sidriti, një gjenial i vogël i leximit; Mars 2024.
<https://www.portalishkollor.al/argetim/sidriti-nje-gjenial-i-vogel-i-leximit>
9. Kurrikula dhe Shkolla: "Mësimi tematik i integruar, Planifikimi i njësive tematike Harry Potter dhe Guri Filozofal", Tiranë, 2005, fq 126-139.
10. Scuola passaggi: Che cos'è la Letteratura per ragazzi: importanza, autori e tecniche di narrazione; Novembre, 2023.
<https://www.scuolapassaggi.it/letteratura-per-ragazzi-2024/>

SHKENCAT INXHINIERIKE DHE MATEMATIKORE

Logistic Sequences

Elvira Tahiri

Student of mathematics, Mathematics

Department, University of Vlora "Ismael Qemali"

elviratahiri03@gmail.com

Abstract

Logistic sequences, a fundamental concept in mathematics and dynamical systems theory, exhibit intriguing behavior through iterative processes governed by a logistic equation. This article explores the characteristics and properties of logistic sequences, including their bifurcation diagrams, period-doubling routes to chaos, and the emergence of attractors. The study of logistic sequences not only provides insight into the dynamics of population growth models but also serves as a rich domain for exploring the complexities of nonlinear systems and chaos theory.

Keywords: *Logistic sequence, logistic equation, mbifurcation diagrams, chaos theory*

1. Introduction

Logistic sequences is a sequence that arises in ecology as a model for population growth and it is difined by the logistic difference equation.

Logistic sequences are a class of sequences that possess a very simple recursive definition, yet exhibit a wide variety of end behaviors. The recursive definition of a logistic sequence is:

$$a_n = r a_{n-1} (1 - a_{n-1})$$

Initial Values

Let us begin with the logistic sequence $a_n = 2a_{n-1}(1-a_{n-1})$. A recursive equation does not completely define a sequence, since a starting value is needed. Looking at the first few terms for a few different initial values, we get:

- If $a_1 = 0$ the sequence is $0, 0, 0, \dots, 0, 0, \dots$

- If $a_1 = 0.5$, the sequence is $0.5, 0.5, 0.5, \dots, 0.5, 0.5, \dots$
- If $a_1 = 0.8$, the sequence is (appromately) $0.8, 0.32, 0.4352, 0.4916, 0.4999, 0.5000, 0.5000, \dots, 0.8, 0.32, 0.4352, 0.4916, 0.4999, 0.5000, 0.5000, \dots$
- If $a_1 = 1.2$, the sequence is (approximately) $1.2, -0.48, -1.4208, -6.8789, -108.3977, -23716.9037, \dots, 1.2, -0.48, -1.4208, -6.8789, -108.3977, -23716.9037, \dots$

Although it is not always apparent what particular end behavior will occur from just the first few terms, we should already begin to see patterns developing. We might be able to reinforce our hunches by looking at the first 100 terms for each sequence. But to confirm our conclusions, another approach is needed. The terms at the beginning of a sequence (or even in the middle) are never sufficient to determine the end behavior of the sequence. Other means are needed. But once we have those other approaches, if we examined all possible initial values and their end behaviors, we would find that we could classify the possible end behaviors of this particular logistic sequence into three categories:

- If $0 < a_1 < 1$, then $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = 0.5$
- If $a_1 = 0$ or $a_1 = 1$, then $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = 0$
- If $a_1 < 0$ or $a_1 > 1$, then $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = -\infty$

In this particular example, two of the three categories involve convergence to a particular limit point, and the third category diverges. But these are only two of the four different possible end behaviors for a logistic sequence.¹

Parameters

Let us now choose a specific initial value, and look at the effect on changing the parameter r in the equation. Mathematically, r could be any real number. In population studies, r is typically restricted so as to satisfy the inequality $0 \leq r \leq 4$. We shall begin by using the initial value $a_1=0.4$. We get:

- If $r=0$, the sequence is $0.4, 0, 0, \dots, 0.4, 0, 0, \dots$
- If $r=0.8$, the sequence is (approximately) $0.4, 0.192, 0.1241, 0.0870, 0.0635, 0.0476, 0.0363, \dots, 0.4, 0.192, 0.1241, 0.0870, 0.0635, 0.0476, 0.0363, \dots$
- If $r=1.6$ the sequence is (approximately) $0.4, 0.384, 0.3785, 0.3764, 0.3755, 0.3752, 0.3751, \dots, 0.4, 0.384, 0.3785, 0.3764, 0.3755, 0.3752, 0.3751, \dots$
- If $r=2.4$, the sequence is (approximately) $0.4, 0.576, 0.5861, 0.5822, 0.5838, 0.5832, 0.5834, \dots, 0.4, 0.576, 0.5861, 0.5822, 0.5838, 0.5832, 0.5834, \dots$
- If $r=3.2$, the sequence is (approximately) $0.4, 0.768, 0.5702, 0.7842, 0.5415, 0.7945, 0.5225, \dots, 0.4, 0.768, 0.5702, 0.7842, 0.5415, 0.7945, 0.5225, \dots$
- If $r=4$, the sequence is (approximately) $0.4, 0.96, 0.1536, 0.5200, 0.9984, 0.0064, 0.0255, \dots, 0.4, 0.96, 0.1536, 0.5200, 0.9984, 0.0064, 0.0255, \dots$

Just a brief look at these examples suggests other end behaviors are possible. When r is 0, 0.8, 1.6, or 2.4, the terms of the sequence do appear to be converging, though not to the same limit point. When $r=3.2$, the sequence appears to be jumping between two values which are slowly receding from one another. And there is no apparent pattern in the sequence when $r=4$, in spite of the fact that the values were produced by a very specific rule. These preliminary observations will, in fact, turn out to be accurate.

Population Studies

When used in studies of populations, the logistic sequence gives the percentage of saturation of a population in a particular habitat. In other words, if $a_n=0.76$ at some point in time, then the population has reached 76% of the carrying capacity of that habitat. By this definition, the population can never exceed 100% (and if it did, the equation would predict that a negative population would follow, which would be immediate extinction). Adjusting the

parameter r yields different population growth scenarios. As long as the parameter remains in the interval $0 < r < 4$, the predictions made by the equation are at least possible values in a population. When the parameter r leaves that interval, the equation will predict negative populations at some point in time.

Types of End Behavior

The end behaviors of the logistic sequence can be classified into four types.

- **Convergent:** The terms of the sequence converge to a single limit point, or a population achieves equilibrium.
- **Periodic:** The terms of the sequence converge to a cycle of two or more values, or a population cycles between good and bad years.
- **Chaotic:** The terms of the sequence remain bounded but without any apparent cyclic pattern, or the size of the population also varies widely over time.
- **Divergent:** The terms of the sequence are unbounded and diverge to $-\infty$, or the population becomes extinct.

It is a much harder problem to classify the end behaviors of all logistic sequences. We have already seen that a single parameter value can produce more than one type of end behavior, depending on the initial value a_1 . And that a single initial value can produce more than one type of end behavior, depending on the parameter r . But there are some easy cases.

Fixed Points

When any sequence is converging to a particular value, then the difference in the terms of the sequence, $a_n - a_{n-1}$, must be going to zero. In other words, $a_n \approx a_{n-1}$. If we assumed that they did eventually become equal, so $a_n = a_{n-1}$, then we could solve the resulting equation for a_n .

When a sequence is defined recursively, this turns out to be a very simple situation. In a recursive definition, a_{n-1} is used as the input into the formula, and a_n is the output. If we wrote this in function notation, then $a_n = f(a_{n-1})$. But since $a_n = a_{n-1}$, we actually have $a_n = f(a_n)$, or equivalently $x = f(x)$. Solutions of the equation $x = f(x)$ are called **fixed points** of the function, and they will be the limit points of a convergent sequence.

So what are the fixed points of a logistic sequence? Setting up the fixed point equation $=f(x)$, we get $x = rx(1 - x)$. Expanding this will produce the quadratic equation $rx^2 + (1 - r)x = 0$, which has two solutions, $x=0$ and $x = \frac{r-1}{r}$.

The case $x=0$ is for a specific term $a_n=0$. A quick look at the recursive definition of a logistic sequence confirms that any sequence having zero as a term will have zero for every successive term, and thus the sequence would converge to zero. Also, any logistic sequence with initial value $a_1=0$ will also be constantly zero.

The case $x = \frac{r-1}{r}$ is more interesting. It says that if a logistic sequence has parameter r , and at some point in the sequence there is a term $a_n = \frac{r-1}{r}$, then every subsequent term of the sequence will have the same value. In the examples we previously examined, most of the sequences only approached their limit point, they never reached it. But if we could begin the sequence with the initial value $a_1 = \frac{r-1}{r}$, and then every subsequent term would have the same value. In other words, for every parameter r , there are at least two initial values which produce convergent (and actually constant) sequences.

Using the fixed point as the initial value of a logistic sequence will always produce a convergent sequence. But what if we choose another value as the initial value? Will the sequence converge if the initial value is close enough to the fixed point? Maybe. If we investigate logistic sequences whose initial values are only close to the fixed point, we will discover two different cases. Some fixed points will attract sequences, and some will repel them. For example:

- If $r=1.6$, then the values 0 and 0.375 are fixed points. If we let $a_1=0.38$, then we obtain (approximately) the sequence 0.38, 0.3770, 0.3758, 0.3753, 0.3751, ... 0.38, 0.3770, 0.3758, 0.3753, 0.3751, ... which does converge to 0.375. Therefore $x=0.375$ is an attractive fixed point. Similarly, $x=0$ will be a repelling fixed point.
- If $r=3.2$, then the values 0 and 0.6875 are fixed points. If we let $a_1=0.69$, then we obtain (approximately) the sequence 0.69, 0.6845, 0.6911, 0.6831, 0.6927, ... 0.69, 0.6845, 0.6911, 0.6831, 0.69

27, ... Each term is further from the fixed point than the previous term. The value $=0.6875$ is a repelling fixed point. Similarly, $x=0$ will be an attractive fixed point.

- If $r=5$, then the values 0 and 0.8 are fixed points. Both will be repelling fixed points.
- If $r=1$, then the only fixed point of the sequence is $x=0$. For this sequence, the fixed point will attract values slightly larger than it, and repel values slightly smaller than it.

Whether a fixed point is attractive or repelling depends on the slope of the function $f(x) = rx(1 - x)$ when x is the fixed point. Jumping directly to the conclusion (without proof) for logistic sequences, $x=0$ will be an attractive fixed point for $-1 \leq r < 1$, and $x = \frac{r-1}{r}$ will be an attractive fixed point for $1 < r \leq 3$. Logistic sequences with any other parameter values will not have an attractive fixed point, so the only convergent behavior they can exhibit is if the sequence is constant, which occurs when the initial value is equal to the fixed point itself.

Periodic and Chaotic Behavior

When the parameter satisfies the restriction $3 < r < 1 + \sqrt{6}$, with an appropriate initial value the logistic sequence will produce periodic end behavior, cycling between two numbers. These two values are two of the four solutions of the equation $x=f(f(x))$ (the other two solutions are the fixed points). Algebraically, these values are given by $x = \frac{r^2 + r \pm \sqrt{r^2 - 2r - 3}}{2r^2}$

When the parameter r increases from about 3.45 to about 3.57, periodic end behavior is still exhibited, but the length of the period repeatedly doubles over this interval. Most values of the parameter r between about 3.57 and 4 will produce chaotic end behavior, although there are a few isolated regions of periodicity (such as a period-three interval near $r=3.83$).

The Butterfly Effect

When a logistic sequence exhibits converging end behavior, or even cyclic end behavior, it will approach its limit point (or points) over a range of initial values. But the same is not true when chaotic behavior takes over. Consider the logistic sequence with parameter $r=4$. Here are the

terms of the sequence for two very similar initial values.

- 0.2000, 0.6400, 0.9216, 0.2890, 0.8219, 0.5854, 0.9708, 0.1133, 0.4020, 0.9616, 0.1478, 0.5039, 0.9999, 0.0002, 0.0010, 0.0039, 0.0157, 0.0617, 0.2317, 0.7121,...
- 0.2001, 0.6402, 0.9213, 0.2899, 0.8235, 0.5815, 0.9734, 0.1034, 0.3708, 0.9332, 0.2492, 0.7484, 0.7533, 0.7434, 0.7630, 0.7232, 0.8007, 0.6384, 0.9234, 0.2829,...

Although the two sequences begin quite similarly, after twenty iterations they can be seen to be quite different. In other words, a small perturbation in an initial value can lead to some large differences as the sequence progresses, and one sequence may be increasing while the other is decreasing. A chaotic environment is so sensitive to its initial conditions that when Edward Lorenz, both mathematician and meteorologist, gave a presentation to scientific colleagues titled "Does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas?", the term "butterfly effect" took root.

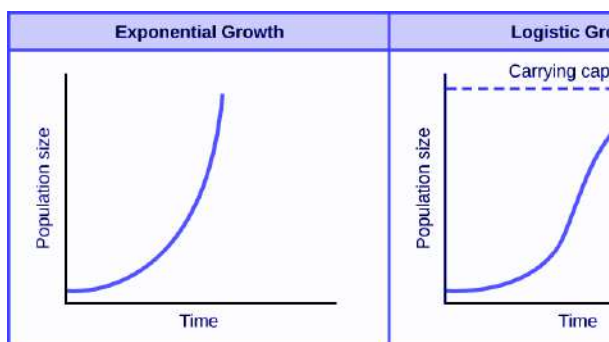
2. Logistic equation

The standard logistic function is a logistic function with parameters $k = 1$, $x_0 = 0$, $L = 1$.

This reduces the logistic function as below:

$$f(x) = \frac{1}{1 + e^{-x}} = \frac{e^x}{e^x + 1} = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} \tanh\left(\frac{x}{2}\right)$$

3. Logistic curve

The equation of logistic function or logistic curve is a common "S" shaped curve defined by the

below equation. The logistic curve is also known as the sigmoid curve.

$$f(x) = \frac{L}{1 + e^{-k(x-x_0)}}$$

Where,

L = the maximum value of the curve

e = the natural logarithm base (or Euler's number)

x_0 = the x-value of the sigmoid's midpoint

k = steepness of the curve or the logistic growth rate

The exponential function in the denominator completely determines the rate at which a logistic function falls from or rises to its limiting value.

Derivative of the logistic function

$$f(x) = \frac{1}{1 + e^{-x}} = \frac{e^x}{1 + e^x}$$

$$\frac{d}{dx} f(x) = \frac{e^x \cdot (1 + e^x) - e^x \cdot e^x}{(1 + e^x)^2} = \frac{e^x}{(1 + e^x)^2} = f(x)(1 - f(x))$$

This derivative is also known as logistic distribution.

Integral of the logistic function

Assume $1 + e^x = u$

$$f(x) = \frac{e^x}{1 + e^x} = \frac{u'}{u}$$

$$\int \frac{e^x}{1 + e^x} dx = \int \frac{1}{u} du = \log u = \log(1$$

Logistic Function Examples

1. Spreading rumours and disease in a limited population and the growth of bacteria or human population when resources are limited.
2. There are many applications where logistic function plays an important role. Some of them are as follows.
3. Ecology: Modeling population growth, time-varying carrying capacity.
4. Statistics and machine learning: logistic regression and neural networks
5. Medicine: Modeling of growth of tumours
6. Agriculture: Modeling crop response

Example problem 1:

How many years will it take for a bacteria population to reach 9000, if its growth is modelled by

$$f(t) = \frac{10,000}{1 + e^{-0.12(t-20)}} \text{ here, } t \text{ in years?}$$

Solution:

According to the given,

$$9000 = \frac{10,000}{1 + e^{-0.12(t-20)}}$$

$$9000(1 + e^{-0.12(t-20)}) = 10,000$$

$$1 + e^{-0.12(t-20)} = 1.111$$

$$e^{-0.12(t-20)} = 0.111$$

Taking logarithm on both sides,

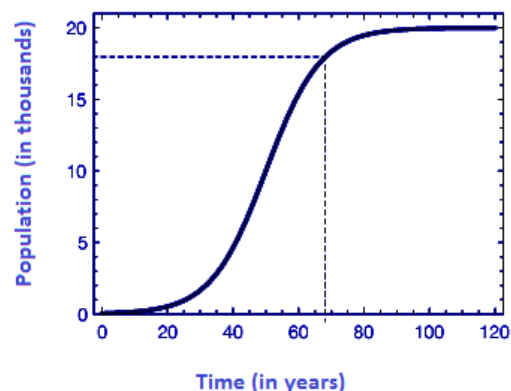
$$-0.12(t-20) = \ln(0.111)$$

$$t = -\ln(0.111)/0.12 + 20$$

On simplifying,

$$t = 38.31 \text{ years}$$

The graph for the above solution is as below:

4.Conclusion

In this article, we discussed the importance of logistic sequences not only from a mathematical perspective but also their usage in various fields. Additionally, we provided a concise summary of their mathematical properties such as the derivative of a logistic function, its integral, graphical representation, and an example demonstrating the use of this type of function.

5.References

- *Calculus early transcendentals, sixth edition* James Stewart..

- <https://www.milefoot.com/math/discrete/sequences/logisticseq.html>
- <https://byjus.com/maths/logistic-function/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Logistic_map

Unveiling the Mind's Potential: The Cognitive Benefits of Mathematics

Katerina Meminaj

*Department of Mathematics, University 'Ismael Qemali' of Vlorë
Katerina.meminaj@univlore.edu.al*

Abstract

Introduction: Mathematics is a field of study that involves solving problems, which helps to develop analytical skills and critical thinking. To reach a correct solution for a mathematical problem, it requires focus to each step and attention to detail. This process stimulates areas of the brain associated with logic and reasoning. **Aim of the study:** To evaluate the relationship between mathematics and cognitive development, intended to reveal the huge impact of mathematical engagement on the human mind.

Methodology: This inquiry examines the implications of findings for education and cognitive enhancement interventions, underlining the significance of integrating mathematical learning experiences into educational curricula to unlock the full potential of the mind.

Results: Studying math is effective in facilitating that rewiring, of neurological progress, just like strength training is in preparing the gymnast to perform increasingly difficult moves.

Conclusions: Mathematics indeed builds neural pathways and stimulates the brain to see connections resulting in making the brain powerful and stronger than before. Not studying math has been connected to a negative impact for the brain development.

Keywords: *mathematics, study, cognitive development, focus, mind*

Abstrakt

Hyrje: Matematika është një fushë studimi, e cila përfshin zgjidhjen e problemeve, ajo ndihmon në

zhvillimin e aftësive analitike dhe të menduarit kritik. Për të arritur një zgjidhje të saktë për një problem matematikor, ajo kërkon fokus në çdo hap dhe vëmendje ndaj detajeve. Ky proces stimulon zonat e trurit të lidhura me logjikën dhe arsyetimin.

Qëllimi i studimit: Të vlerësohet lidhja midis matematikës dhe zhvillimit kognitiv, synon të zbulojë ndikimin e madh të angazhimit matematik në mendjen e njeriut.

Metodologjia: Ky hetim shqyrton implikimet e gjetjeve për edukimin dhe ndërhyrjet për përmirësimin kognitiv, duke nënvizuar rëndësinë e integritetit të përvojave të të mësuarit matematikor në kurrikulat arsimore për të zhblokuar potencialin e plotë të mendjes.

Rezultatet: Studimi i matematikës është efektiv për të lehtësuar atë ri-telizim, të progresit neurologjik, ashtu si trajnimi i forcës është në përgatitjen e gjimnastit për të kryer lëvizje gjithnjë e më të vështira.

Përfundime: Matematika me të vërtetë ndërton "rrugë" nervore dhe stimulon trurin për të parë lidhjet duke e bërë trurin të fuqishëm dhe më të fortë se më parë. Mos studimi i matematikës ka qenë i lidhur me një ndikim negativ në zhvillimin e trurit.

Fjalë kyçe: *matematikë, studim, zhvillim kognitiv, fokus, mendje*

1. Introduction

Mathematics is a fundamental field of study that deals with numbers, quantities, shapes, patterns, and relationships. It is often described as the science of patterns and structures. At its core,

mathematics provides a systematic framework for logical reasoning and problem-solving. It consists of various branches, including arithmetic, algebra, geometry, calculus, statistics, and more specialized fields like number theory and topology. It's not uncommon for people to wonder what relevance mathematics serves in their daily lives. In the modern world, math such as applied mathematics is not only relevant, it's crucial. Applied mathematics covers the branches that study the physical, biological or sociological world.

Mathematics is not just a collection of formulas and techniques, it's a way of thinking and reasoning about the world. It enables us to model, analyze, and solve problems in various fields. Mathematics is a powerful tool for understanding the universe and solving practical problems, and its applications are virtually limitless.

Solving mathematical problems needs uninterrupted attention on the task. Concentrating on each step of the problem keeps the brain actively engaged in the problem-solving process. This focused attention helps block out distractions and allows the brain to assign its resources effectively toward finding a solution. Paying close attention to the details of a mathematical problem involves analyzing each component and understanding how they relate to one another. This analytical approach stimulates areas of the brain associated with logical reasoning and critical thinking. When you break a problem into smaller pieces, it's easier for your brain to figure out the answer step by step. Attention to detail in mathematical problem-solving also engages the brain's memory systems.

Remembering mathematical concepts, rules, and techniques allows the brain to apply relevant knowledge to the current problem. This process of memory retrieval and recall strengthens neural connections associated with mathematical reasoning and problem-solving skills.

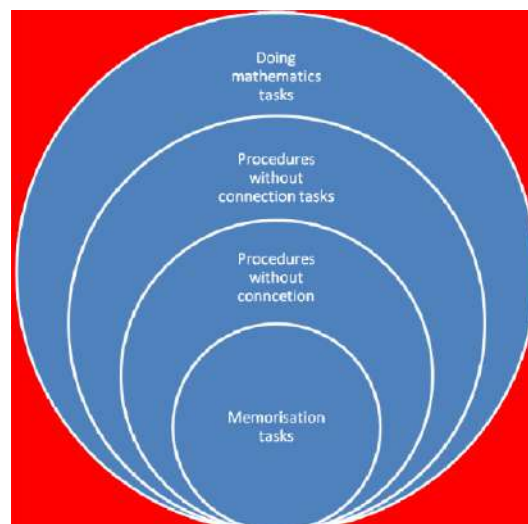

Figure1: Stein et al.'s levels of cognitive demand of mathematics tasks

Methods

This study started as incentive from me, to motivate people who don't attach the great importance to mathematics from the moment they left the school seats. People don't notice that this huge field is used for almost everything for the everyday life. Most of them have a tendency to call it just a school subject, but it's way more than that. In reality, math is everywhere. I gathered enough information mostly from the web, to show how beneficial solving mathematical problems and how great for the mind and mostly the memory is. Growing up as a child who loved mathematics I can guarantee that it makes you very systematic and practical. Exploring and discovering new ways of solving a problem is such an exciting experience. While you are having a fun adventure, your brain is having its own by expanding and creating more space for a future journey. Solving math problems can be a great way to make students, but not only, more creative by making them unblock their full potential. Thinking hard and challenging their brain will lead to cognitive enhancement. Through this experience they get to know numeracy skills and even abstract concepts.

Results

Studying mathematics yields numerous benefits, fosters creativity and innovation by encouraging individuals to explore new ideas, make connections, and think outside the box. By cultivating a deeper understanding of mathematical concepts and fostering a mindset of curiosity and exploration, math education prepares individuals to succeed in an increasingly complex and interconnected world. People with strong mathematical skills are better at adapting to new challenges, make informed decisions, and succeed in a rapidly changing world. When individuals engage in mathematical activities, their brains activate regions associated with these cognitive functions, such as the prefrontal cortex, parietal lobe, and hippocampus. These cognitive processes work together to process numerical information, analyze patterns, and formulate solutions to mathematical problems. It's shown that engaging in mathematical activities can induce structural and functional changes in the brain, leading to improvements in mathematical proficiency and cognitive abilities. Overall, the results of learning mathematics contribute to a broader spectrum of cognitive development and academic success, laying the foundation for lifelong learning and intellectual growth.

Conclusions

This paper has shown that mathematics is a universal language. It engages diverse cognitive processes, including problem-solving, logical reasoning, memory, attention, and spatial visualization. By stimulating these cognitive functions, mathematics fosters cognitive development and enhances critical thinking skills that are essential for success in academics and beyond. The laws of mathematics are evident throughout the world, including in nature, and the problem-solving skills obtained from completing math homework can help us solve problems in other areas of our life. It is concluded while many people may complain that math is boring for being complicated, the reality is, a life without mathematics limits our ability to fully engage with the world, resulting in a less enriching and fulfilling experience. To live in a mathematically-driven world and not know math is like walking through an art museum with your eyes closed.

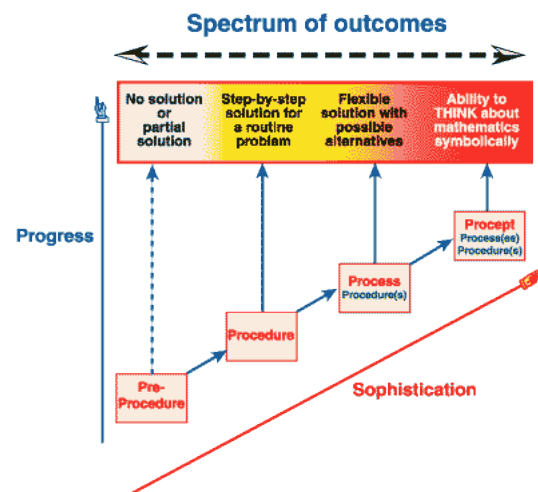

Figure2: Cognitive development in mathematics

References

1. 10 Reasons Why Math is Important to Life Sep 30, 2018 | Denville <https://www.mathnasium.com/blog/10-reasons-why-math-is-important-to-life>
2. What is mathematics? By Elaine J. Hom, Jonathan Gordon published November 11, 2021 <https://www.livescience.com/38936-mathematics.html>
3. How mathematics helps you to increase brain efficiency Neelakantha Bhanu Published Aug 29, 2019 <https://www.linkedin.com/pulse/how-mathematics-helps-you-increase-brain-efficiency-neelakantha-bhanu>
4. Your Brain on Math Oct 18, 2023 | Papillion <https://www.mathnasium.com/math-centers/papillion/news/your-brain-math>
5. COGNITIVE DEVELOPMENT David.Tall December 22, 2010 <https://homepages.warwick.ac.uk/staff/David.Tall/themes/cognitive-development.html> - Figure2
6. Stein et al."s levels of cognitive demand of mathematics tasks https://www.researchgate.net/figure/Stein-et-als-levels-of-cognitive-demand-of-mathematics-tasks_fig3_270505693 -

Matematika në shkencat kompjuterike , shembuj për të kuptuar disa prej koncepteve të rëndësishme

Baushi Arben¹, Baushi Kaçe²

¹Departamenti i Matematikës, Universiteti "Ismail Qemali", Vlora, Shqipëri

²Departamenti i Lëndëve Paraklinike, University of "A. Xhuvani", Elbasan 3001, Albania

Abstract

Mathematics and computer science are closely related. On the website of the University of Oxford for opening of the "Mathematics and Computer Science" program in the academic year 2023-2024 it is stated "Mathematics is a fundamental intellectual tool in computing, but the computer is increasingly used as a key component in solving mathematical problems[1,2]. Surprisingly, I loved physics in high school, even though physics relies heavily on the same calculus that I refused to do in Ms. Smith (author's math teacher) [7]. Clear and correct mathematical notions are essential for intuitive learning. It can be easy for data scientists to forget that they live in a world defined and permeated by mathematics [3]. Curricula for students to computer science and informatics would be update but it is not easy because dedication and work is required and collaboration to the departments of computer science and mathematics department. Mathematics has an important role in formation for both, a simple user and figures dealing with the creation of algorithms. Mathematical concepts allow finding patterns and provide an aid in creating algorithms. Looking to the programs that prepare IT students in some universities in Albania, we see that the programs is different to the hours available and sullabus. In this article, we will present some necessary examples for the highest quality training for these students, thinking that maybe it is necessary to reform the programs in order to make them as understandable and necessary tomorrow when these students go into practice. Although I think the golden key will never be found.

Keywords: *Mathematics, data analysis, python, computer science, algorithm, clastering. distanc*

Abstrakti

Matematika dhe shkencat kompjuterike janë të lidhura ngushtësisht ndërmjet tyre. Në faqen e Universitetit të Oksfordit për hapjen e program "Mathematics and Computer Science" në vitin akademik 2023-2024 thuhet "Matematika është një mjet themelor intelektual në informatikë, por kompjuteri përdoret gjithnjë e më shumë si një komponent kyç në zgjidhjen e problemeve matematikore[1,2]. Unë e pëlqeja fizikën në shkollë të mesme, edhe pse fizika mbështetet në të njëjtën llogaritje që unë refuzoja ti bëja në klasën e znj. Smith(mesuesja e matematikës e autorit) [7]. Nocionet matematikore të qëndrueshme , të qartë dhe të duhura janë thelbësor për të mësuarit intuitive. Mund të jetë e lehtë për studiuesit e të dhënave të harrojnë se jetojnë në një botë të përcaktuar dhe të përshkruar nga matematika [3]. Programet mësimore të këto degë duhet të jenë të duhura dhe kërkohet përkushtim nga departamentet e shkencave kompjuterike me atë të matematikës. Matematika ka një rolet të rëndësishëm si për një përdorues të thjeshtë ashtu edhe për krijuesit e algoritmeve . Në një shikim të programeve që përgatisin studentët e IT në disa universitete në Shqipëri shohim qe programet ndryshojnë si në orët dhe në temat. Në këtë artikull do të paraqesim disa shembuj të domosdoshëm për një formim sa me cilësor duke menduar që ndoshta është e nevojshme reformimi i programeve . Edhe pse mendoj që çelsi i artë asnjëherë sdo të gjendet.

Keywords: *Matematika, analizë të dhënash , python, shkenca kompjuterike, algoritem, klastering, larges*

1. Matematika dhe informatika

Të gjitha universitetet publike në Shqipëri dhe shumë prej atyre private ofrojnë programe bachelor në shkencat kompjuterike. Orët e

matematikës në dispozicion për studentët ndryshojnë nga njëri universitet tek tjetri, tabela 1.

Tabela 1 . Deget sipas disa universiteteve ne Shqipëri

Universiteti	Dega	Lëndet e matematikës	Oret në javë per semeter
UV	Teknologji informacioni	Kalkulus1,2,Algjebër Linare(5), Probabilitet Statistikë(6)	5+5+5+6
	Shkenca Kompjuterike		
	Informatikë		
UT, FSHN	Informatikë	Matematikë(4+4), Algjebër(4), Matematikë e Aplikuuar(4+4)	4+4+4+4+4
	Teknologjisë së informacionit dhe komunikimit	Analizë matematike, Analizë n-përmasore, Algjebër, Grafe	4+4+4+4
UAMD	Teknologji Informacioni	Algjebër, Matematikë Diskrete, Analizë Matematike I, Probabilitet dhe Statistike, Matematikë e Zbatuar	4+4+4+4+4
	Shkenca Kompjuterike	Algjebër, Matematikë Diskrete, Analizë Matematike I, Matematikë e Zbatuar, Analizë matematike II, Probabilitet dhe Statistikë	4+4+4+4+4+4
USH	Informatikë	Analizë1,2; Algjebër, Matematikë e Aplikuuar, Statistik informatike, Analizë numerike	5+5+4+4+4+4
UNYT	Computer Science	Kalkulus I, Kalkulus II, Matematikë Diskrete, Probabilitet dhe Statistikë	6+6+6+6
	Software Engineering	Kalkulus I, Matematikë Diskrete, Statistikë	6+6+6

Në një vështrim të përgjithshëm shohim se ka diferenca si në orët në dispozicion dhe në kreditet. Edhe pse nuk ka të dhëna se cili prej programeve është më i miri, lind nevoja nga departamenti i matematikës ti përshtasi programet që ti përgjigjet programit të ofruar për nevojat që tregu ka për secilën nga degët përkatëse, për studentët në shkencat kompjuterike dhe teknologjinë e informacionit. Mbetet një sfidë për ta bërë sa më pak të mërzitshme matematikën sepse kuptohet nga detyrat që duhet të kryejnë, se sa të

domosdoshme janë ato njohuri. Të gjithë stafet që janë marrë me programet kanë kërkuar të gjejnë programin më të mirë, sfidë që kuptohet është shumë e vështirë. Konceptet si Regresioni, vlerësimi maksimal, kuptimi i shpërndarjeve (Binomial, Bernoulli, Gaussian (Normal)) , Teorema e Bayes janë çelsi për krijimin dhe implementimin e algoritmeve në shkencat e të dhënave[11]. Në thelb të shumicës së detyrave të analizës së të dhënave dhe formulimeve të tyre është koncepti i largësës.

Kjo zgjedhje ankoron kuptimin dhe modelimin e qenësishëm në modelet e gjetura dhe algoritmet e përdorura. Sidoqoftë, ka një numër të madh largesash për të zgjedhur [3,10]. Një roli jo pak të rëndësishëm ka algjebra dhe teoria e numrit në fushën e sigurisë të lidhura me kriptografinë. Gjetja e shembujve ilustrues për secilin nga argumentat mbetet sfidë. Shpesh dëgjohet nga një numër i konsiderueshëm studentësh se për çfarë do më duhet matematika kur unë do punoj me kompjuter. Në fund të ciklit do të ishte ideale të merrje një mendim pozitiv nga të gjithë studentët e kursit, që mbetet një sfidë e fortë për secilin nga kolegët e matematikës në të gjitha universitetet qoftë në Shqipëri dhe më gjërë. Një ndihmë e pazëvendësueshmë janë softweret e ndryshme që ndihmojnë në ilustrimin e vazhdueshm të shembujve, sepse më ka qëlluar të dëgjoj studentë të ndryshëm që fizika ju pëlqen shumë se matematika, arsyeja është se është e prekshme në eksperimente kurse matematikën e gjejnë më pak në praktikë. Pse? Sepse fizika ka një qëllim të qartë. Më kujtohet qartë shkolla ime e mesme mësuesi i fizikës që na tregon gjatë Serisë Botërore (Seria Botërore është gara e kampionatit final vjetor të Major League Baseball (MLB) në Shtetet e Bashkuara dhe Kanada) se si mund të përdorim formulën bazë për nxitimin për të vlerësuar se sa larg ishte goditur një vrapim në shtëpi (home run, term në lojën e bejsboll). Kjo është e bukur - dhe e njëjta formulë ka shumë aplikime dhe në shkencat shoqërore [7]. Qëllimi në këtë artikull është të japi disa prej nocioneve me shembuj të thjeshtë, duke menduar se janë më të kuptueshëm dhe për studentët. Po e nisim me një concept që kam mendimin jepet pak në programet e universitetve tona.

2. Distanca dhe fqinjësitë

Le të japim disa koncepte të përgjithshme të distancës, veçanërisht ato që përdoren gjerësisht për të kuptuar marrëdhënien midis të dhënave të tekstit: fjalëve ose karaktereve. Ka disa teknika të tjera të cilat të bëjnë të kuptojmë më shumë në vetitë semantike dhe strukturore të hollësishme të tekstit. Ne do fokusohemi këtu në ato të cilat kanë lidhje të thjeshta matematikore

dhe si rezultat shpesh herë janë më të shkallëzuara dhe më fleksibël.

Përkufizim [1,2,4]

Një çift i renditur (X, d) , ku X është një bashkësi joboshe dhe d është funksioni i tillë

$d : X \times X \rightarrow \mathbb{R}^+$, ku $\mathbb{R}$ është bashkësia e numrave real, do të quhet hapësirë metrike në qoftë se plotëson kushtet:

- 1) $d(x, y) \geq 0$ për çdo $x, y \in X$
- 2) $d(x, y) = 0$ atëherë dhe vetëm atëherë $x = y$
- 3) $d(x, y) = d(y, x)$ për çdo $x, y \in X$
- 4) $d(x, z) \leq d(x, y) + d(y, z)$ për çdo $x, y, z \in X$

[Shënim. Për hapësirën metrike shënimi i saktë do të ishte $(X, d : X \times X \rightarrow \mathbb{R}^+)$.]

Shembulli 1. (Minkowski) $(\mathbb{R}^n, d_p)$ është një hapësirë metrike ku d_p është një funksion i përcaktuar si:

$$d_p(x, y) = (\sum_{i=1}^n |x_i - y_i|^p)^{1/p} \text{ për } x = (x_1, x_2, \dots, x_n), y = (y_1, y_2, \dots, y_n) \in \mathbb{R}^n \text{ dhe } p \in [1, +\infty[$$

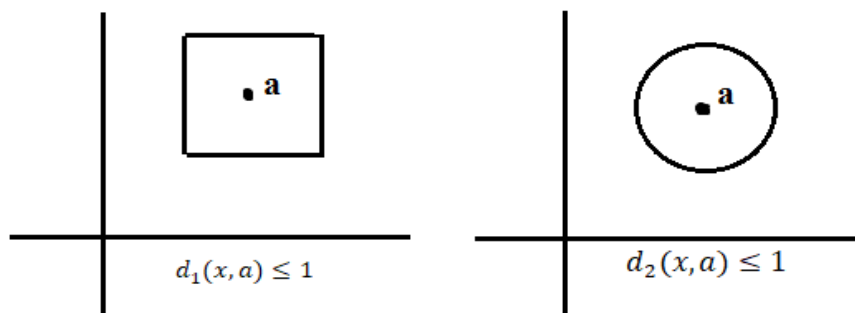
Shembulli 2. (Chebyshev) $(\mathbb{R}^n, d_1)$ është një hapësirë metrike ku $d_1 : \mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$ është funksioni i dhënë nga

$$d_1((x_1, x_2, \dots, x_n), (y_1, y_2, \dots, y_n)) = \max_{1 \leq i \leq n} \{|x_i - y_i|\} \text{ ku } (x_1, x_2, \dots, x_n), (y_1, y_2, \dots, y_n) \in \mathbb{R}^n$$

Shembulli 3. $(\mathbb{R}^n, d_2)$ është një hapësirë metrike ku d_2 është një funksion i përcaktuar si:

$$d_2(x, y) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2} \text{ për çdo } x = (x_1, x_2, \dots, x_n), y = (y_1, y_2, \dots, y_n) \in \mathbb{R}^n$$

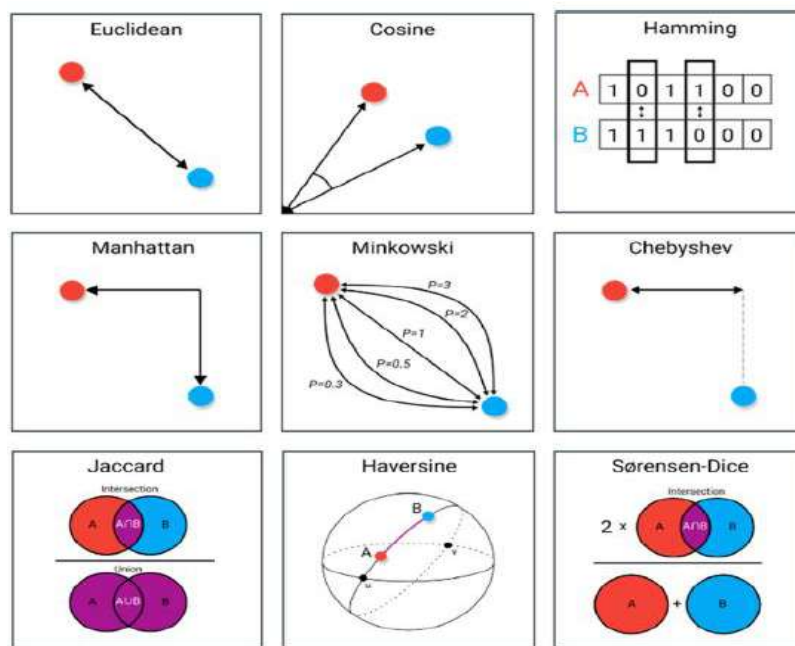
Figura 1. Rruzuj në plan

Shembulli 4. (Hamming) Distancat të lidhura me konceptin e bashkësisë dhe konceptet e fjalëve mbi një alfabet. Le të jetë $X = \{(x_1, x_2, \dots, x_n) | x_i \in A\}$ bashkësia e fjalëve me n shkronja nga alfabeti me k karaktere $A = \{a_1, a_2, \dots, a_k\}$. Përcaktojmë distancën (x, y)

ndërmjet dy fjalëve $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ dhe $y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$ të barabartë me numrin e vendeve me shkronja të ndryshme në këto dy fjalë $d(x, y) = \# \{i | x_i \neq y_i\}$. Çifti (X, d) është hapësirë metrike[12]. Një përshkrim geometric të largesës jepet në Figurën.2 e mëposhtme[8].

Figura 2 . Disa nga largesat më të përdorura

Manhattan llogarit largesën ndërmjet vektorëve.

$$d(x, y) = \sum_{i=1}^k |x_i - y_i|$$

Largesat kosinus

$$d(x, y) = \cos(\alpha) = \frac{x \cdot y}{\|x\| \cdot \|y\|}$$

Këndi midis dy vektorëve shërben si bazë për largesën e kosinusit. Në një hapësirë vektoriale, një grup të dhënash përfaqësohet nga vektori. Për shembull, një fjalë në një tekst mund të

shprehet si një vektor, dimensionet e të cilit bazohen në frekuencën e saj në dokument[5]. Ngjashmëria e kosinusit mat këndin midis dy vektorëve.

Një vlerë e madhe kosinusit tregon se vektorët janë të ngjashëm, ndërsa një vlerë e vogël kosinusi tregon se vektorët janë të ndryshëm.

Largesat Jaccard

$$d(x, y) = 1 - \frac{|A \cap B|}{|A \cup B|}$$

Indeksi Jaccard përdoret shpesh në aplikacione ku përdoren të dhëna binare ose binarizuara. Mund të përdoret në analizën e ngjashmërisë së tekstit për të matur se sa shumë mbivendosje ka në fjalë dhe fraza të zgjedhura dy a më shumë dokumenta (p.sh. kontrolli i plagjaturës). Prandaj, mund të përdoret për të krahasuar modele të ndryshme[6]. Paraqitja e koncepteve duke paraqitur sa më shumë shembuj nga fusha e aplikimit do të bëjë më të qarta ato dhe më të kuptueshme për studentët që shpesh shtrojnë pyetjen përse më duhet matematika kur unë do të punoj me kompjuter.

3. Matematika në kohën e inteligjencës artificiale(AI)

Jemi dëshmitarë të zhvillimeve të fundit në fushën e inteligjencës artificiale. Degjohet shpesh që po përdoret gjërisht në të gjitha fushat e jetës. Shtrohet pyetja: "a duhet sot të mësojmë matematikën kur thuajse çdo gjë mund të bëhet nga AI". Matematika përmirëson të menduarit analitik, një aftësi që është thelbësore në AI. Është matematika ajo që krijon magjinë pas këtyre shpikjeve. Për të udhëhequr në botën e sotme të drejtuar nga AI, ju duhet të zotëroni koncepte matematikore si algjebra lineare, kalkulus dhe probabilitet. Në artikullin e saj Zeynep Alkoç shkruan "Në gjashtë muajt e fundit e kam dëgjuar këtë pyetje mijëra herë: "A ka vdekur shkenca e të dhënave?", dhe në artikull me argumenta të qartë i përgjigjet se edhe pse ne mund të bëjmë shumë duke përdorur AI, gjithmonë është thelbësor njeriu i cili pa njohuritë e duhura në matematikë nuk do të mund të kontrollojë AI[8]. Do të kemi ende nevojë për profesionistë që dinë për procesin e shkencës së të dhënave dhe kërkesat e saj matematikore, të dinë se si të korrigjojnë dhe ridrejtojnë përpjekjet e AI dhe si të interpretojnë rezultatet e krijuara nga AI. Në praktikë, ne po kalojmë nga krijimi dhe trajnimi i modeleve dhe shërbimeve drejt konsumimit dhe rafinimit të tyre.

4. Klaster

Analiza e të dhënave përdor në pjesën më të madhe të saj metodën Klasterizimit (grupim) një teknikë që përdoret për të marrë një ide rreth strukturës së të dhënave. Kur flasim për performancën e bazës së të dhënave, disku I/O është një problem meqenëse aksesimi i diskut shkakton vonesa më të mëdha se sa aksesimi i memories. Një zgjidhje e cila përdoret gjerësisht për minimizimin e aksesimit të diskut është grupimi (clustering). Principi bazë i klasterizimit është organizimi i strukturës së diskut të të dhënave në mënyrë që të bëhet e mundur që rekordet të bëhen query dhe të ruhen fizikisht së bashku[9]. Kjo do të thotë se blloqe të mëdha të dhënash të lexohen njëkohësisht, në vend të aksesimit për çdo rekord, të cilët mund të jenë të shpërndarë në disk. Klasterizimi synon formimin e grupeve të pikave homogjene të të dhënave nga një grup të dhënash heterogjene. Analiza e Klasterizimit është një proces i gjithanshëm i shumëllojshëm që mund të përdoren në varësi të nevojave specifike të një detyre. Ai vlerëson ngjashmërinë bazuar në një metrikë si distanca euklidiane, ngjashmëria e kosinusit, distanca e Manhatanit, etj. dhe më pas grupon së bashku pikat me rezultatin më të lartë të ngjashmërisë. Ka disa lloje të algoritmeve të grupimit: 1) bazuar në Centroid (metodat e ndarjes); 2) i bazuar në densitet (metoda të bazuara në model); 3) i bazuar në lidhje (grupimi hierarkik); 4) Klasterizim bazuar në shpërndarje[13]. Grupimi është një teknikë e rëndësishme në data mining, ajo përfshin procesin e grupimit të të dhënave në një set grupesh në mënyrë që objektet e çdo grupi të kenë të njëjtat karakteristika me objektet e tjerë në grupin në të cilin bëjnë pjesë, por gjithashtu të jenë të dallueshëm nga objektet përbërës që i përkasin një grupi tjetër[10]. Algoritmat e këtij tipi mund të kategorizohen në algoritme të bazuar në particionim, në ndarjen hierarkike, në algoritmet e bazuar në densitet si dhe ato të bazuar në shpërndarjen e të dhënave.

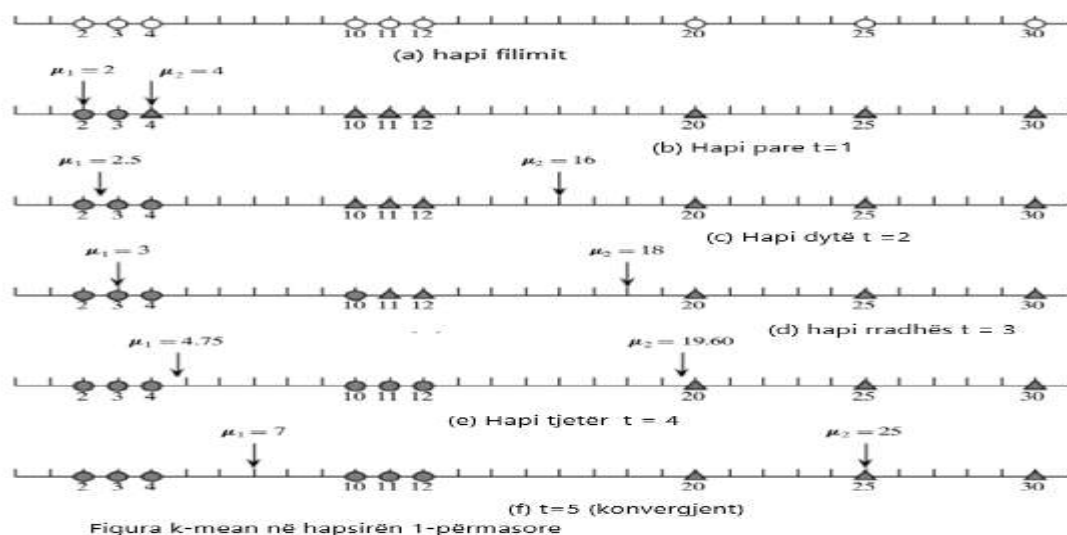
Algoritmet e ndryshme të Klasterizimit[13]

Algoritme të bazuar në particionim	Algoritme të bazuar në ndarjen hierarkike	Algoritme të bazuar në densitet	Algoritme të bazuar në shpërndarjen e të dhënave
	Agglomerative	DBSCAN	STING

K-Means	BIRCH, CHAMALEON		
K-Medoids PAM, CLARA	Divisive	DENCLUE	CLIQUE

Analiza e Klasterizimit është një proces i gjithanshëm i shumllojësh që mund të përdoren në varësi të nevojave specifike të një detyre.

Klasterizimi k-means është një qasje e thjeshtë dhe elegante për ndarjen e të dhënave në K grupe të dallueshme, jo të mbivendosura. Thëksojmë se termi "k-means" i referohet një formulimi problemi, jo një algoritmi të vetëm. Për të kryer klasterizimin k-means, fillimisht duhet të specifikojmë numrin e dëshiruar të grupimeve k; dhe Algoritmi k-means do t'i caktojë çdo vëzhgim saktësisht njërin nga k grupimet. Jepet një grup të dhënash X me n pika x_i në një hapësirë d-dimensionale dhe jepet numri e grupimeve të dëshiruara k, qëllimi i grupimit të bazuar në përfaqësues është ndarja e të dhënave në k grupe, që quhet klasterizim dhe shënohet si $X = \{X_1, X_2, \dots, X_k\}$. Më tej, për çdo grup X_i ekziston një pikë përfaqësuese që përmbledh grupin, një zgjedhje e zakonshme është mesatarja μ_i (e quajtur edhe qendra) e të gjitha pikave në grup. Fillohet me çdo grup prej k elementësh nga X, k-means fillon me mesataret Figura 3

e grupimit duke gjeneruar rastësisht k pika nga hapësira e të dhënave. Kjo zakonisht bëhet duke gjeneruar një vlerë në mënyrë uniforme në mënyrë të rastësishme Brenda diapazoni për çdo dimension. Çdo përsëritje e k-means përbëhet nga dy hapa: (1) caktimi i grupit dhe (2) përditësimi i qendrës. Secili nga objektet e mbetura, i caktohet klaster-it në të cilin është më afër, bazuar në distancën euklidiane midis objektit dhe qendrës së klasterit. Ky algoritëm përmirëson në mënyrë iterative ndryshimin brenda klasterit. Për secilin klaster, ai llogarit mesataren e re duke përdorur objektet e caktuara në klasterin në iteracionet e mëparshme. Përsëritjet vazhdojnë derisa caktimi të jetë i qëndrueshëm, domethënë klasterat e formuara në raundin aktual janë të njëjta me ato të formuara në raundin e mëparshëm. Metoda k-means është përmbledhur në figurën 3 dhe algoritmin k-Means.

Algoritmi[11]: k-Means (X, k, ϵ)

1 $t \leftarrow 0$

2 Marrim rastësisht k element nga X :
 $\mu_1^t, \mu_2^t, \dots, \mu_k^t \in \mathbb{R}^d$

3 përsëritet

4 $t \leftarrow t + 1$

5 $X_i \leftarrow \emptyset$ për çdo $i = 1, 2, \dots, k$

//Klaster hap

6 Për çdo $x_j \in X$ merr

$$7 \quad i^* \leftarrow \arg \min_i \{ \|x_j - \mu_i^{t-1}\|^2 \}$$

$$8 \quad X_{i^*} \leftarrow X_{i^*} \cup \{x_j\} // \text{vendos } x_j \text{ te qendra m\u00eb e af\u00ebrt}$$

// hapi azhornohet qendra

Shembulli[11]. Merrni parasysh t\u00eb dh\u00ebnat n\u00eb dimensionale t\u00eb paraqitura n\u00eb Figur\u00ebn 4(a). Supozoni q\u00eb duam t'i grumbullojm\u00eb t\u00eb dh\u00ebnat n\u00eb $k = 2$ grupe. Le t\u00eb jen\u00eb qendrat fillestare $\mu_1 = 2$ dhe $\mu_2 = 4$

N\u00eb hapin e fillimit llogarisim grupet, duke caktuar secil\u00ebn pike me mesataren m\u00eb t\u00eb af\u00ebrt, dhe kemi $X_1 = \{2, 3\}$ dhe $X_2 = \{4, 10, 11, 12, 20, 25, 30\}$. M\u00eb pas i p\u00ebrdit\u00ebsojm\u00eb qendrat si m\u00eb posht\u00eb: $\mu_1 = \frac{2+3}{2} = 2,5$ dhe $\mu_2 = \frac{4+10+11+12+20+25+30}{7} = 16$

Qendrat dhe grupimet e reja pas hapit t\u00eb par\u00eb jan\u00eb paraqitur n\u00eb Figur\u00ebn (b). P\u00ebr hapin e dyt\u00eb, ne p\u00bers\u00ebrisim hapat e caktimit t\u00eb grupit dhe p\u00ebrdit\u00ebsimit t\u00eb qendr\u00ebs, si tregohet n\u00eb Figur\u00ebn (c), p\u00ebr t\u00eb marr\u00eb grupimet e reja:

$X_1 = \{2, 3, 4\}$ dhe $X_2 = \{10, 11, 12, 20, 25, 30\}$. dhe qendrat e reja:

$$\mu_1 = \frac{2+3+4}{3} = 3 \text{ dhe } \mu_2 = \frac{10+11+12+20+25+30}{6} = 18$$

Procesi i plot\u00eb deri n\u00eb konvergjenc\u00eb \u00ebsht\u00eb ilustruar n\u00eb Figur\u00ebn 3. Grupet p\u00ebrfundimtare jepen si

$X_1 = \{2, 3, 4, 10, 11, 12\}$ dhe $X_2 = \{20, 25, 30\}$. dhe qendrat e reja:

$$\mu_1 = 7 \text{ dhe } \mu_2 = 25$$

5. Konkluzion

\u00cbsht\u00eb e mundur t\u00eb tregohet me shembuj se si t\u00eb p\u00brdoren modelet dhe metodat matematikore p\u00ebr t\u00eb analizuar problemet q\u00eb dalin n\u00eb shkenc\u00ebn kompjuterike. V\u00ebrtetimet me shembuj t\u00eb thjeshte p\u00ebr tu kuptuat luajn\u00eb n\u00eb rol thelb\u00ebsor p\u00ebr t\u00eb par\u00eb t\u00eb v\u00ebrtet\u00ebn, duke na treguar se softweri dhe hardweri do t\u00eb sillen gjithmon\u00eb n\u00eb m\u00ebnyr\u00eb korrekte. Mbetet n\u00eb sfid\u00eb dhe k\u00ebrkohet angazhim nga i gjith\u00eb stafi i departamenti t\u00eb matematik\u00ebs dhe i shkencave kompjuterike p\u00ebr t\u00eb p\u00brccaktuar programet duke i e azhornuar

9 p\u00ebr \u00e7do $i = 1, 2, \dots, k$ b\u00ebj

$$10 \quad \mu_i^t \leftarrow \frac{1}{|X_i|} \sum_{x_j \in X_i} x_j$$

$$11 \text{ ndalon kur } \sum_{i=1}^k \|\mu_i^t - \mu_i^{t-1}\|^2 \leq \epsilon$$

sipas k\u00ebrkesave t\u00eb zhvillimit t\u00eb koh\u00ebs. N\u00eb temat e matematik\u00ebs t\u00eb p\u00brzgjedhur t\u00eb ket\u00eb sa m\u00eb shum\u00eb shembuj t\u00eb kuptuesh\u00ebm dhe mund\u00ebsisht me shembuj nga fusha p\u00ebr t\u00eb cil\u00ebt student\u00ebt diplomohen.

6. Referencat

1. www.ox.ac.uk/mathematics-and-computer-science
2. *Mathematical Foundations For Data Analysis*, Jeff M. Phillips 2019 mathfordata.github.io/versions/M4D-v0
3. *Mathematics: The Tao of Data Science*, Downloaded from <https://royalsocietypublishing.org/> on 11 November 2023
4. *Hyrje n\u00eb Topologji*, Arben Baushi, Dy lindje dhe dy p\u00ebr\u00ebndim, Tiran\u00eb, Shqip\u00brri, 2018
5. *Mathematics for Computer Science*, 2015, Eric Lehman, F Tom Leighton, Albert R Meyer.
6. Maarten Grootendorst : *Distance Measures in Data Science*, Published in *Towards Data Science Feb1, 2021*
7. *Naked statistics Stripping the Dread from the Data*, Charles Wheelan. W. W. Norton & Company, Jan 7, 2013
8. *Is Data Science dead?* Zeynep Alko\u00e7. <https://medium.com/@zeyyalkc/is-data-science-dead-32fb15ab5a5b>
9. *K-means Clustering: Algorithm, Applications, Evaluation Methods, and Drawbacks*
10. *Clustering in Machine Learning*, 20 Mar, 2024, www.geeksforgeeks.org/clustering-in-machine-learning
11. *Data Mining And Machine Learning Fundamental Concepts And Algorithms*, Mohammed J. Zaki and Wagner Meira, Jr. 2020
12. *Disertacioni "Fraktalet dhe vetit\u00eb e tyre topologjike"* Arben Baushi Universiteti "Ismail Qemali", Vlor\u00eb 2011
13. *Disertacioni "Implementimi Dhe Optimizimi I Teknikave T\u00eb Data Mining N\u00eb Sistemet E Inteligjenc\u00ebs S\u00eb Biznesit Retail N\u00eb Shqip\u00brri"*, Ledion Li\u00e7o, Universitetin Politeknik t\u00eb Tiran\u00ebs. 2021

Siguria Kibernetike dhe Funksioni Hash

Sabrina Habibi

sabrinahabibi2002@gmail.com

Abstrakt

Siguria kibernetike eshte praktike e mbrojtjes se sistemeve, rrjeteve dhe programeve nga sulmet dixhitale. Keto sulme kibernetike zakonisht synojne aksesin, ndryshimin ose shkaterrimin e informacionit te ndjeshem, zhvatja e parave nga perdoruesit nepermjet ransomware; ose nderprerja e proceseve normale te biznesit. Kriptografia eshte shkenca dhe teknika e sigurimit te informacionit dhe komunikimit per te garantuar qe vetem ata per te cilet eshte menduar informacioni mund ta kuptojne dhe perpunojne at. Hashing eshte procesi permes te cilit te dhenat e tekstit te thjeshte te cfaredo gjatesie hartohen ne nje tekst unik shifror me gjatesi fikse te njohur si hash. Ne kete artikull do te pershkruhet se cilat jane funksionet hash kriptografike dhe cilat vecori te sigurse priten prej tyre.

Fjalet kyce: *siguria kibernetike, funksioni hash, algoritmi kibernetik hash*

Abstract

Cybersecurity is the practice of protecting systems, networks, and programs from digital attacks. These cyberattacks are usually aimed at accessing, changing or destroying sensitive information; extorting money from users via ransomware; or interrupting normal business process. Cryptography is the science and technique of securing information and communications to guarantee that only those for whom the information is intended can understand and process it. Hashing is the process through which plaintext data of any

length is mapped into a unique ciphertext of fixed length known as a hash. A function that does hashing is a hash function. In this paper describes what cryptographic hash functions are and what security properties are expected of them.

Keywords: *cybersecurity, hash function, cybernetic hash algorithm*

Hyrje

Ne ditet e sotme teknologjia edhte bere nje domosdoshmeri e theksuar ne perditshmerine tone. Me avancimin dhe perdorimin e shumte te teknologjise, sulmet kibernetike po behen pjese e pandashme. Ne baze ditore, ndodhin afersisht 2200 sulme kibernetike, me nje mesatre prej nje sulmi kibernetik qe ndodh cdo 39 sekonda. Kjo eshte arsyeja pse studiuesit duhet te qendrojne te perditeluar dhe te bashkepunojne me te tjeret ne kete fushe.

AI ne Sigurine Kibernetike

Inteligjenca Artificiale (AI), ne te cilen makinat perfundojne detyra qe tradicionalisht u krkohen njerezve te kryen, sot po u vine ne ndihme gjithnje e me teper profesionisteve dhe informatikes per te vezhguar dhe analizuar aktivitetin qe lidhet me sasi te medha te te dhenave dixhitale. Efikasiteti i perdorimit te AI per sigurine kibernetike mund te coje ne kursime te konsiderueshme pasi organizatat reagojne ndaj kompromiseve te te dhenave.

AI synon zhvillimin e algoritmeve për zbulimin e kercenimeve, rritjen e inteligjencës dhe automatizimin e zbutjes së rrezikut.

Sidoqoftë, AI në duar të gabuara mund të paraqesë gjithashtu një rrezik të sigfurisë kibernetike. AI mund të jetë gjithashtu një mjet për keqpërdorimin e të dhënave, me kriminelet kibernetike që mbështeten në këtë teknologji për të krijuar email dhe mesazhe telefonike joautentike për të mashtruar përdoruesit për të ofruar të dhëna personale.

IoT në Sigurine Kibernetike

Si një teknologji në zhvillim, IoT revolucionarizoi rrjetin global të përbërë nga njerez, pajisje inteligjente, të dhëna dhe informacione. IoT ka një shans të madh për ta bërë botën një nivel më të lartë aksesueshmërie, integriteti, disponueshmërie, konfidencialiteti dhe nderveprueshmërie.

IoT synon të zhvillojë arkitektura, protokolle dhe algoritme të sigurta dhe të ruajtjes së privatesisë për pajisjet IoT, duke përfshirë enkriptimin, kontrollin e aksesit dhe komunikimin e sigurt. Sfidë është të balancojë sigurinë me përdorshmërinë duke trajtuar rrezikun e sulmeve kibernetike dhe privatesinë e kompromentuar.

Blockchain në Sigurine Kibernetike

Blockchain synon të zhvillojë arkitektura të sigurta dhe të decentralizuara, algoritme dhe teknika të ruajtjes së privatesisë duke adresuar sfida të tilla si siguria e kontratave inteligjente. Mundësitë përfshijnë menaxhimin transparent të zinxhirit të furnizimit dhe menaxhimin e decentralizuar të identitetit.

Cloud në Sigurine Kibernetike

Cloud synon të zhvillojë teknika dhe teknologji inovative për sigurimin e mjedisëve kompjuterike Cloud, duke përfshirë zbulimin e kercenimeve me AI, SECaaS, enkriptimin dhe kontrollin e aksesit, rezervimin e sigurt dhe rikuperimin e fatkeqesive, sigurinë e kontejnereve dhe zgjidhjet e bazuara në zinxhir. Qëllimi është të sigurohet siguria,

privatesia dhe integriteti i të dhënave dhe aplikacioneve të bazuara në Cloud.

Faktoret njerezore në Sigurine Kibernetike

Faktoret njerezore ndikojnë në Sigurinë Kibernetike duke përfshirë: dizajnin e ndërfaqeve, zhvillimin e trajnimit të sigurisë, adresimin e gabimeve dhe neglizhencës së përdoruesit dhe ekzaminimin e aspekteve sociale dhe kulturore të sigurisë kibernetike. Qëllimi është të permiresohet siguria duke zbutur rreziqet e sigurisë që lidhen me njerezit.

Kriptografia është studimi i teknikave të përdorura për të komunikuar dhe ruajtur të dhënat në mënyrë private dhe të sigurt, pa u përgjuar nga palët e treta. Kriptografia përfshin procese të tilla si enkriptimi, hashimi dhe steganografia.

Kriptografia përdoret çdo ditë nga ne pa u kuptuar si në transaksionet bankare, hyrjet në website, etj. Kriptografia e mëparshme kishte të bënte vetëm me konfidencialitetin e mesazheve. Kriptimi është procesi i konvertimit të tekstit të thjeshtë në tekst të shfrytëzuar. Dëshfrimi është procesi i konvertimit të tekstit shifror në tekst të thjeshtë. Ka disa algoritme kriptografike. Por në bazë të numrit të çelësve që përdoren për enkriptim dhe deshifrim, algoritmet kriptografike kategorizohen si më poshtë:

- Kriptografia me çelës sekret.

Ky lloj algoritmi kriptografik përdoret një çelës të vetëm si për enkriptim ashtu dhe për deshifrim, i quajtur dhe enkriptimi simetrik. Kryesisht përdoret për privatesi dhe konfidencialitet.

- Kriptografia me çelës publik:

Ky lloj algoritmi kriptografik përdoret një çelës për enkriptim dhe një tjetër çelës për deshifrim. I quajtur si enkriptimi asimetrik. Kryesisht përdoret për vërtetim dhe këmblim të çelësash.

- Funksioni Hash: Ky funksion përdor një transformim matematikor për të "kriptuar" në mënyrë të pakthyeshme informacionin.

Ne kete artikull filimisht do te prezantohemi me funksionin hash, duke u njohur me disa perkufizime te disa lloje te tij dhe do te diskutohen sulmet baze mbi Funksionet Hash. Ne pjesen e dyte dhe te trete te ketij artikulli do te shpjegohet shkurtimisht se si mund te perdoret per te mbrojtur integritetin e informacionit. Do te paraqesim nje shembull per ta shpjeguar me thjesht praktikisht ate qe kemi shpjeguar si teori. Ne fund te artikullit do te paraqesim perfundimet.

Funksionet Hash

Funksionet Hash jane funksione qe hartojne nje hyrje me gjatesi arbitrare ne nje varg me gjatesi fiks, kodin hash. Nese keto harta plotesojne disa kushte shtese kriptografike, ato mund te perdoren per te mbrojtur integritetin e informacionit. Aplikacione te tjera kriptografike ku funksionet hash jane te dobishme jane optimizimi i skemave te nenshkrimidixhital, mbrojtja e frazave te kalimit dhe angazhimi ndaj nje vargu pa e zbuluar ate.

Më formalisht, një funksion hash është një funksion matematik $H : D \rightarrow R$, ku domeni $D = \{0,1\}^*$ dhe $R = \{0,1\}^n$ për disa $n \geq 1$, që harton një vlerë hyrëse numerike m e gjatësisë arbitrare në një vlerë numerike të kondensuar që del h me gjatësi fikse. Kjo është: $h = H(m)$.

Funksionet Hash u shfaqen ne literature kriptografike kur u kuptua se enkriptimi i informacionit nuk është i mjaftueshem per te mbrojtur origjinalitetin e tij. Shembulli me i thjeshte eshte kriptimi me nje shifer blloku ne modalitetin e Librit te Kodit Elektronik (ECB), ku cdo bllok kodohet ne menyre te pavarur. Eshte e qarte se nje sulmues aktiv mund te modifikoje lehtesisht rendin e blloqeve te tekstit te koduar dhe si rrjedhoje te blloqeve perkatese te tekstit te thjeshte. Ne kete artikull do te tregohet se Funksionet Hash lejojne ndertime efikase per te mbrojtur autencitetin me ose pa sekret.

Nje funksion Hash eshte nje funksion qe konverton nje celes te caktuar numerik ose alfanumerik ne nje vlere te vogel praktike te plote. Vlera e numrit te plote te hartuar perdoret si indeks ne tabelen Hash. Me fjele te thjeshta, nje funksion Hash eshte nje funksion qe lidh te dhenatv me madhesi arbitrare ne te dhena me madhesi fikse. Vlerat e kthyer nga funksioni Hash quhen si vlera hash, kode hash, shuma hash ose thjesht hash. Funksionet Hash perdoren kryesisht ne tabelat Hash. Nje tabel Hash eshte nje koleksion artikujsh te dhenash te cilat ruhen ne menyre te tille qe ta bejne me te lehte gjetjen e tyre me vone. Cdo pozicion i tabel Hash quhet slot. Nje slot mund te mbaje nje element te dhenash dhe caktohet me nje vlere te plote, duke filluar nga 0. Nje vend i caktuar identifikohet me celes. Elementi i te dhenave i ruajtur si slot referohet si vlere.

Shembull:

Per shembull, kemi 9 lojera elektronike te emertuara perkatesisht 0,1,2,3,4,5,6,7,8. Fillimisht, tabela hash nuk permban asnje element te dhenash, keshtu qe cdo vend i caktuar eshte bosh sic tregohet ne tabelen e meposhtme.

0	1	2	3	4	5	6	7	8
nu ll	n ul l	null	n ul l	n ul l	n ul l	n ul l	n ul l	N ull

Supozojme se kemi nje grup artikujsh me numra te plote: 67, 24, 11, 98, 48. Funksioni i pare Hash i njohur si metoda e mbetur thjesht merr nje prej artikujve dhe e ndan ate me madhesin e tabel Hash, duke e kthyer pjesen e mbetur si vlere hash: $(h(\text{artikull}) = \text{artikull} \% 9)$. Pas aplikimit te metodes se mbetjes ne grupin e lartpermendur, tabela rezultuese e hash eshte si me poshte:

0	1	2	3	4	5	6	7	8
null	null	1 1	4 8	6 7	null	2 4	null	9 8

Tani, 5 nga 9 slote janë të zëna. Ky referohet si faktor ngarkese. Ky faktor shenohet me λ .

$$\lambda = x = \frac{\text{numri i termave}}{\text{masa e tabelës}}$$

për sa i përket tabelës së mesipërme, faktori i ngarkesës është $\lambda = 5/9$.

Për shembull, nëse 44 është artikulli tjetër në koleksionin tone, atëherë do të kishte një vlerë hash prej 8 ($44 \% 9 = 8$).

Megjithatë 98 ka vlerë hash 8, do të kishim një problem. Ky skenar quhet përplasje. Nga një koleksion i caktuar artikujsh, nëse një funksion hash harton çdo artikull në një slot unik quhet funksion hash universal. Në praktikë, është e vështirë të caktohet slot unik për çdo element të dhënash. Një funksion i mirë hash duhet të ketë përplasje minimale, duhet të jetë i lehtë dhe i shpejtë për t'u llogaritur.

Disa funksione të zakonshme hash janë:

- Mbetja e pjesëtimit: llogarit vlerën hash nga celesi duke përdorur operatorin %.
- Shkurtimi ose nxjerrja e karaktereve: punon bazuar në shpërndarjen e shifrave ose karaktereve në celes. Pozicionet e shifrave me të shpërndara në mënyrë të barabartë nxirren dhe perdoren për qëllime hashimi.
- Palosja: Përfshin ndarjen e celesave në dy ose më shumë pjesë dhe më pas kombinimin e pjesëve për të formuar adresat hash.
- Konvertimi i radiksit: Shndërron një celes në një bazë tjetër numrash për të marrë vlerë hash.
- Përdorimi i një gjeneruesi të numrave të rastësishëm: Duke pasur parasysh një parameter si parameter, metoda gjeneron një numër të rastësishëm.

Disa shembuj të algoritmave kriptografik hash janë:

- Secure Hash Algorithm - botuar nga Instituti Kombëtar i Standardeve dhe Teknologjisë (NIST) si një Standard Federal i Përpunimit të Informacionit të SHBA (FIPS). Kjo familje

përcakton gjashtë funksione të ndryshme hash: SHA-0, SHA-1, SHA-224, SHA-256, SHA-384 dhe SHA-512. Katër të parat funksionojnë në blloqe mesazhesh 512-bit të ndarë në fjalë 32-bit dhe dy të fundit në blloqe 1024-bitësh të ndarë në fjalë 64-bit. Bitcoin, kriptomonedha origjinale dhe më e madhe (në kohën e shkrimit), përdor funksionin hash SHA-256.

- Message Digest - përbëhet nga MD2, MD4, MD5 dhe MD6 të autorizuar nga Ronald Rivest për sigurinë RSA dhe u miratua si Standardi i Internetit RFC 1321.

- RIPEMD (RACE Integrity Primitives Evaluation Message Digest) - një familje funksionesh hash kriptografike bazuar në parimet e projektimit të përdorura në MD4 të zhvilluara nga Hans Dobbertin, Antoon Bosselaers dhe Bart Preneel në grupin kërkimor COSIC në Katholieke Universiteit Leuven. RIPEMD-160 prodhon një përmbledhje hash prej 160 bit (20 byte).

- Whirlpool - projektuar nga Vincent Rijmen dhe Paulo S. L. M. Barreto, ky funksion hash bazohet në një version të modifikuar thelbësisht të Standardit të Avancuar të Kriptimit (AES). Whirlpool prodhon një përmbledhje hash prej 512 bitësh (64 bajt).

- BLAKE - një funksion hash i paraqitur në konkursin e funksionit hash NIST nga Jean-Philippe Aumasson, Luca Henzen, Willi Meier dhe Raphael C.-W. Phan. Ai bazohet në shifrën e rrjedhës ChaCha të Dan Bernstein, por një kopje e ndërruar e bllokut të hyrjes, XOR me konstante të rrumbullakëta, shtohet përpara çdo raundi të ChaCha.

- Curl-P - një funksion hash i përdorur më parë në IOTA Signature Scheme (ISS). IOTA është një kriptomonedhë e krijuar për t'u përdorur me Internetin e Gjërave (IoT) dhe ekosistemet e automobilitave. ISS bazohet në Winternitz One-Time Signatures, por ndryshe nga Winternitz tradicionale, në IOTA përdoruesit nënshkruajnë hash-in e një mesazhi Kështu, siguria e ISS mbështetet në funksionin e saj hash kriptografik, i cili ishte Curl-P-27.

Konkluzioni

Më përdorimin në rritje të sistemeve dhe rrjeteve dixhitale, shmangia e sulmeve të mundshme kibernetike është më e rëndësishme se kurrë. Ky kërkim shkencor ofron një vështrim të shkurtër në dimensionet e ndryshme të kësaj fushe të rëndësishme. Shumë sisteme sigurie përdorin funksione hash kriptografike. Megjithatë kërkimi mbi funksionet hash kriptografike po vazhdon dhe

ende nuk është arritur më shumë përparim. Këto funksione ofrojnë veçori të caktuara sigurie dhe luajnë një rol kyç në ndërtimin e aplikacioneve të ndryshme të sigurisë që lidhen me nënshkrimet dixhitale, autentitetit dhe i mesazhit. Ky punim thekson familjet e funksioneve hash kriptografike, funksionet e kompresimit dhe terminologjinë formale. Në seksionin e fundit, ne analizuam madhësitë e bllokut të algoritmeve të ndryshme, madhësitë e përmbledhjes së mesazheve dhe vetitë mbi të cilat janë bërë sulmet teorikisht dhe praktikisht.

Vetitë e funksioneve hash kriptografike

Një funksion hash kriptografik pritët të ketë vetitë e mëposhtme që garantojnë efektivitetin dhe sigurinë e tij:

- Funksioni njëkahësh (rezistenca para imazhit) – kjo veti kërkon që për një funksion hash H nëse i jepet ndonjë vlerë hash h , është llogaritëse e pamundur të gesh një hyrje m të tillë që $H(m) = h$. Me fjalë të tjera, duhet të jetë e lehtë për t'u llogaritur në çdo hyrje, por jashtëzakonisht e vështirë për t'u përmbysur duke pasur parasysh imazhin e një hyrje të rastësishme.
- Rezistenca ndaj përplasjes së objektivit (rezistenca e dytë para imazhit) – kjo veti kërkon që duke pasur parasysh një funksion hash H dhe çdo hyrje m , duhet të jetë llogaritësisht e pamundur të gjendet një hyrje tjetër m' e tillë që $m' \neq m$ dhe $H(m) = H(m')$.
- Rezistenca ndaj përplasjes - kjo veti kërkon që duke pasur parasysh një funksion hash H , duhet të jetë llogaritësisht e pamundur për të gjetur dy hyrje m dhe m' të tilla që $m \neq m'$ dhe $H(m) = H(m')$. Për shkak të madhësisë fikse të vlerave hash në krahasim me madhësinë shumë më të madhe dhe arbitrare të hyrjeve, pritët të ekzistojnë përplasje në funksionet hash. Megjithatë, ato duhet të jenë llogaritëse të vështira për t'u gjetur.
- Përcaktuese – kjo veti kërkon që një funksion hash H duhet të hartojë vazhdimisht një hyrje të dhënë m në një vlerë hash h . Ai gjithashtu duhet të jetë publik dhe i llogaritshëm.
- Efekti i ortekut – kjo veti kërkon që një ndryshim në vetëm një bit të të dhënave hyrëse

duhet të rezultojë në një ndryshim të madh në dalje. Ky "difuzion" siguron që çdo konkluzion rreth hyrjes nga dalja të jetë i pamundur, kështu që kjo veti ndonjëherë përkufizohet gjithashtu si parregullsi.

- Shpejtësia hash – një veti ideale e një funksioni hash kriptografik është aftësia e tij për të operuar me një shpejtësi të arsyeshme. Në shumë situata, një algoritëm hash duhet të llogarisë vlerat hash mjaft shpejt. Sidoqoftë, vlen të theksohet se më shpejt nuk është gjithmonë më mirë ose më e sigurt.

Referencat:

- [1] National Institute of Standards and Technology (NIST). (1995) "Secure Hash Standard". FIPS Publication 180-1. Google Scholar
- [3] National Institute of Standards and Technology (NIST). (2002) "Secure Hash Standard". FIPS Publication 180-2. Google Scholar
- [4] Rivest, R. (1992) "The MD5 Message-Digest Algorithm". Request for Comments: 1321, Network Working Group. RFC 1321
- [5] Lucks, S. (2004) "Design Principles for Iterated Hash Functions". Cryptology ePrint Archive, Report 2004/253, pp. 253
<https://eprint.iacr.org/2004/253>
- [6] Wang, X. Feng, D. Lai, X. Yu, H. (2004) "Collisions for Hash Functions MD4, MD5, HAVAL-128, and RIPEMD". Jinan 250100, China, The School of Mathematics and System Science, Shandong University.
<https://eprint.iacr.org/2004/199.pdf>
- [7] Gauravram, P. (2003) "Cryptographic Hash Functions: Cryptanalysis, design and applications". Ph.D. thesis, Brisbane, Australia: Faculty of Information Technology, Queensland University of Technology.
- [8] Rajeev, S. Geetha, G. (2012), "Cryptographic Hash Functions: A Review". International Journal of Computer Science Issues, ISSN: 1694-0814. Vol 9. 461 - 479. https://www.researchgate.net/publication/267422045_Cryptographic_Hash_Functions_A_Review

[9] Bellare, M. Kohno, T. (2004) "Hash Function Balance and Its Impact on Birthday Attacks". In *EUROCRYPT*, pp.401-418.

[10] Damgård, I. (1989) "A design principle for hash functions". In Gilles Brassard, editor, *Advances in Cryptology: CRYPTO 89*, volume 435 of *Lecture Notes in Computer Science*, pages 416-427. SpringerVerlag.

[11] Merkle, R. (1989) "One way hash function and DES". In Gilles Brassard, editor, *Advances in Cryptology: CRYPTO 89*, volume 435 of *Lecture Notes in Computer Science*, pages 416-427. Springer-Verlag.

[12] Kumar, C.K. Suyambulingom, C. (2012) "Cryptographic of high Security Hash Functions". *International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT)*, ISSN: 2278-0181, Vol. 1 Issue 3. <https://www.ijert.org/research/cryptographic-of-high-security-hash-functions-IJERTV1IS3074.pdf>

[13] Wang, X. Lai, X. Feng, D. Chen, H. Yu, X. (2005) "Cryptanalysis of the Hash Functions MD4 and RIPEMD". In *EUROCRYPT*, pp.1-18.

[14] interneti

EDUKIM

ARSIMI SHQIPTAR NE VITET 1924- 1939

Dr. Blerina XHELAJ

Universiteti "Ismail Qemali", Vlorë

Fakulteti i Shkencave Humane

Departamenti i Edukimit

blerina.xhelaj@univlora.edu.al

Abstrakt

Një nga reformat që u ndërmor në Shqipëri gjatë viteve (1924-1939) ishte arsimiti. Një kujdes i veçantë nga ana e qeverisë shqiptare ishte hapja dhe zhvillimi i shkollave të reja në vend. Arsimiti do të vendosej në kushtet e një shteti modern e të pavarur, të përshkruar nga fryma patriotike. Ndërtimi i themeleve të arsimit kombëtar do të krijonte premisat për krijimin e një brezi të ri, të mbushur me ideale të larta patriotike, me dashuri për familjen, atdheun, simbolet e saj, por edhe njohjen e traditave dhe zakoneve shqiptare për brezat e rinj. Ky brez i ri, i edukuar sipas standardeve më të avancuara të kohës, do të krijonte plejadën e kuadrove dhe mësuesve të rinj. Ata do të vinin në lëvizje mekanizmat e aparatit shtetëror të Mbretërisë Shqiptare që lulëzonte në këtë kohë. Gjatë kësaj periudhe gradualisht do të dilte elita drejtuese e vendit, e cila do të përbëhej nga djem dhe vajza të reja shqiptare, shumë prej të cilëve ishin shkolluar në universitetet më të mira perëndimore dhe që do të kontribuonin në ngritjen dhe zhvillimin e arsimit të shqiptarëve. Edhe çështja arsimore do të përballej me shumë sfida të vështira, sepse Shqipëria po kalonte nga një vend agrar i prapambetur në një vend me industri, tregti, transport, turizëm, legjislacion, kulturë dhe diplomaci më moderne, të huazuar nga legjislacioni francez dhe italian. Natyrisht, zhvillimi i arsimit kombëtar nuk filloi apriori në vitin 1924, por u ngrit dhe u konsolidua në shkallë të gjerë mbarëkombëtare, mbi bazën e një tradite të hershme paraardhëse. Në radhë të parë u kujdes për ngritjen e një rrjeti të gjerë shkollash fillore, shkollash 7-vjeçare, kryesisht në qytete. Këto u ngritën kudo, në të gjithë territorin e Mbretërisë Shqiptare, nga veriu në jug të vendit, por kuptohet se shumica e tyre u hapën nëpër qytete. Por në zonat rurale, arsimiti përparoi më ngadalë. Duhet theksuar se qeveria shqiptare e kohës në politikën e saj arsimore, si për të gjithë sistemin arsimor në përgjithësi dhe

për shkollën fillore dhe atë qytetare (7-vjeçare), nuk synonte anën sasiore, por anën cilësore. Gjithashtu, përveç shkollave 7-vjeçare, lindën edhe shkollat e mesme, të cilat do të përgatitsnin mësues të rinj. Në fund të viteve 1930, në Shqipëri kishte 643 shkolla fillore, si dhe 18 shkolla të mesme profesionale.

Fjalët kyçe: arsim, mësues, mbretëri, kulturë, legjislacion

Abstract

One of the reforms that was undertaken in Albania during the years (1924-1939) was education. A special care on the part of the albanian government was the opening and development of new schools in the country. Education would be established in the conditions of a modern and independent state, permeated by the patriotic spirit. Building the foundations of national education would create the premises for the creation of a new generation, filled with high patriotic ideals, with love for the family, the homeland, its symbols, but also the knowledge of albanian traditions and customs for the new generations. This new generation, educated according to the most advanced standards of the time, would create the constellation of new cadres and teachers. They would set in motion the mechanisms of the state apparatus of the Albanian Kingdom that was flourishing at this time. During this period, the leading elite of the country would gradually emerge, which would consist of young albanian boys and girls, many of whom had been educated in the best western universities, and who would contribute to the rise and development of education of albanians. The educational issue would also face many difficult challenges, because Albania was moving from a

backward agrarian country to a country with more modern industry, trade, transport, tourism, legislation, culture and diplomacy, borrowed from french and italian legislation. Of course, the development of national education did not begin a priori in 1924, but arose and consolidated on a large nationwide scale, on the basis of an early antecedent tradition. In the first place, care was taken to establish a wide network of primary schools, 7-year schools, mainly in cities. These were erected everywhere, throughout the territory of the Albanian Kingdom, from the north to the south of the country, but it is understood that most of them were opened in the cities. But in rural areas, education progressed more slowly. It should be emphasized that the albanian government of the time in its educational policy, as for the entire educational system in general and for the primary school and the civic school (7- years), did not aim at the quantitative side, but at the qualitative side. Also, in addition to 7-year schools, secondary schools were also born, which would prepare new teachers. At the end of the 1930s, there were 643 primary schools in Albania, as well as 18 vocational secondary schools.

Keywords: *education, teachers, kingdom, culture, legislation*

1.1 Primary and secondary schools in the years (1924- 1939)

The development of national education did not begin in 1924, but earlier, from the period of the albanian national renaissance. The first albanian school was opened on March 7, 1887 in Korca, where albanian schools were then opened in other cities of the country. During the second decade of the 20th century, after the declaration of independence, Albania had a large number of illiterate albanians who could not read, write or sing. This was a consequence of the economic, social and cultural problems that had engulfed the country, but also of the Ottoman rule, which had ruled in Albania for a period of 500 years. With the formation of the real albanian state that coincided in the years 1925 onwards, great importance was given to albanian education, especially by the president and later the albanian monarch, Ahmet Zogu. During the years 1925-1939, the number of primary schools increased, as well as 7-year and secondary education. Thus, a primary school was opened in every rural area. In addition to the city schools (seven-year), five-year system schools were also

opened, which, in terms of the quality of the teaching material of the subjects that were developed in them, produced highly prepared cadres, comparable to the high school level today. Also the five-year schools called boarding schools, opened mainly in small centers of sub-prefectures, such as Burrel, Peshkopi, Kruma, etc, which were of a very high level and had as a feature the tolerance of the participation of age groups different with a difference of several years, from 14-15 years old to 20 years old. The teaching subjects were prepared by a group of professors, experts, who aimed to instill in children of the younger age group the spirit of patriotism and patriotism for the country. This feeling was more prominent in the subject of the primer: Patriotic education also appeared at the seven-year and secondary levels. Before the students entered the school, the ritual of raising the national flag was performed and the national anthem was sung. At the end of the period 1925-1939, a total of 643 primary schools were opened throughout the country

As far as the secondary school is concerned, this also marked great and incomparable achievements, not only with previous periods, but also with the levels of counterpart schools in neighboring countries as well as European ones. The tradition of establishing high schools in our country had already started during the rule of the Young Turks, when the Albanian Normal School was opened in Elbasan, on December 1, 1909, with director Luigj Gurakuqin. This was a secondary pedagogical school that would prepare teachers for primary school. Later, the French High School was opened in Korça, since the time of the First World War by the French authorities, in 1916, which was one of the best quality schools in the country even in the following years. In the years 1920-1924, gymnasium schools were opened in Shkodër, the American Technical School in Tirana, as well as the opening of a gymnasium, also in Tirana.

The albanian educational congresses held in Lushnja in 1920, in Tirana (1922, 1924) as well as prominent educators Aleksandër Xhuvani, Ahmet Gashi, Sali Ceka, etc, helped a lot in the development of national education. For the period 1925-1939, we have the establishment of a total of 18 secondary schools of general and vocational education, including the aforementioned schools that were considered at that time, as the most prestigious schools in Albania. In addition to the high schools, we have the establishment of the Lyceum of Gjirokastra, the commercial school of Vlora, the American Agricultural School in Kavaja etc. These high schools gave students a general preparation, both in natural sciences and in social sciences.

Here, a great deal of attention was paid to such subjects as the history and geography of Albania. One of the high schools heard

One of the high schools heard at that time was the "Queen Mother" female institute, established in Tirana, especially for female students. They were prepared as future educators of the new generation of Albanian girls. They came from different provinces of Albania. Also, the Madrasa of Tirana was another school that prepared the future cadres and leaders of the Muslim Community of the entire Albanian Kingdom. Also, in the city of Shkodra, there were two private religious lyceums run and administered, one by the Jesuit Catholic clergy and the other from the Franciscan fathers. Several Italian technical schools had also been set up in Albania. The teaching staff in these high schools were highly qualified, both foreign staff and local teachers. They had graduated from various branches of the high school in the most developed western countries. In addition to a very high level of teaching, the teaching was accompanied by a maximum demand of knowledge control from the teachers to the students. The grading system for students was done according to the practice of the time with grades from 1 to 5, where grade 5 was the grade that expressed the highest grade. In addition to different subjects, Albanian students of that time in the secondary schools of the country also learned several foreign languages, mostly two to four. The most important languages of the time were Italian, French, German and English.

Meanwhile, in the religious secondary school of the Muslim religious community, in the Madrasa of Tirana, in addition to the main European languages, Eastern languages were also taught, such as Arabic and Turkish, due to the connection of these languages with the Islamic religion. Military courses for officers were also established in high schools, as it was otherwise known as the officers' school, which began the preparation of young officers, who then, the most prepared contingent, would be sent to European military academies, mainly in those Italian. It should be noted that education in Albania went up to the level of secondary education. This was a consequence of the historical conditions inherited from the past, that is, the Ottoman rule, which had left Albanian education in miserable conditions, as a result of the destruction, economic backwardness and difficulties caused by successive foreign invasions of the Albanian people. had caused trauma and shock in Albanian culture. Therefore, based on the concrete situation, the Albanian government and especially King Zog I, oriented all their work

in this direction, first of all for the establishment and consolidation of Albanian primary, seven-year and pre-university education. After creating a constellation of well-prepared students with the right knowledge, after completing secondary school, cadres would be selected who would be educated in the West, who would be future professors of the country's secondary schools and to the high ones that would be opened in the future perspective. In the following years, it would be possible to gradually establish the first institutes and faculties of the Albanian high school in Albania. The goal was to create an entirely Albanian school from its foundations, which would be the basis for the creation of an entirely independent Albanian high school, established and maintained by the Albanian state itself, with staff trained and educated by it, who would be entirely of ethnic Albanian origin. The extent to which King Zog I was interested in training Albanian students with broad knowledge, but above all with a patriotic spirit, is best shown by the message addressed to the Ministry of Education at the time, in the practice of sending Albanian students abroad not to grant a scholarship to any student who did not complete high school, or who may be very talented but who only graduated from elementary (seven-year) school.

1.2 Education abroad. Albanians in the universities of Europe and USA

The best students who were sent abroad, went only after they had reached the age of 18 and had completed high school in Albania. This was done, since from past experiences many students who had left Albania without being educated with the patriotic spirit, had been assimilated by the culture they had found in the host countries, forgetting their mother tongue. But there were also the most bitter examples that came from the Albanian territories occupied by the neighboring chauvinists, where continuous efforts were made, by Serbian but also Greek chauvinists, accompanied by acts of violence and terror, mainly in the Albanian territories of the Kingdom of Yugoslavia and in the lands of Camëria, so that Albanian children could learn at school Serbian language and culture in Yugoslavia and Greek language in Camëria. Also, in addition to the language, the children as well as their parents and family members would embrace the Orthodox religion that was associated with Yugoslavia and Greece. Based on this extremely bitter experience of the Albanians who lived beyond the Albanian borders, it was decided that the Albanian

students within the official borders of the Albanian Kingdom should complete their secondary education and reach the age of maturity before leaving Albania for an education. higher. This increased a full awareness and consciousness of their historical identity, culture and language, not forgetting their origins. The secondary schools established before, but also those established during the period of the Albanian Kingdom, reached the peak of their prosperity in those years. I can emphasize that the level and quality of education in Albanian secondary schools reached a high level and that they produced among the most prepared students in the Balkan region, but also in Europe. albanian students who were sent abroad to study were accepted without competition at any university in the world, only by presenting the diplomas obtained in Albanian secondary schools. Everywhere they went, they showed a significantly higher level, compared to their peers from other countries. This was a prestige for the Albanians who were educated abroad, but also for the pre-university education schools that educated them within the country. A very special care was paid in those years to the sending of albanian students with scholarships by the Ministry of Education, to the most famous universities of Western Europe and the USA. During the period 1925-1939, they were sent by the albanian government with scholarships for about 400-500 students, mainly in the most popular universities in Italy, Austria, France, England, Germany, USA, but a limited number were also sent to the Balkan countries, such as: Greece, Romania, Turkey, etc. This does not include students who were rich, that is sons of beylers, agallars or big merchants, who continued their higher education at the expense of their families. Also, a group of talented girls were sent with full scholarships by the albanian royal government, who honored the figure of the Albanian girl and woman through high results and their culture everywhere in Europe and beyond. The criteria for the selection of students were very strict. They were based on the very high level of grades and individual preparation of the student as well as his moral character. At that time, great care was paid to the figure of the teacher, who was both loved and respected by the students and the common people. Teachers were selected especially for the secondary school level on the basis of their preparation and completed education, which was proven by the diploma obtained in foreign universities, mainly Western ones.

The teacher's monthly salary ranged from 6-8 gold napoleons, which was given based on the criteria of seniority and work experience, at a

time when the salary of an ordinary officer reached 7 gold napoleons per month, while the salary of an officer of the Royal Albanian Army amounted to 12 napoleons of gold per month. On one occasion, when some foreign journalists asked King Zog why he paid so much to these two categories, he replied: "The teacher enlightens the mind of the nation, and the officer guards the borders of the nation."

1.3 Efforts for the secularism of the albanian school

The albanian government paid great attention to the secularization and modernization of the new albanian school. King Zog I took strict measures by separating school from religion, that is, education from religious influence, which was also a problem in other European countries, but gradually European education, mainly western education, had become secular. In Albania, the problem of Albanian secularism was more pronounced, because in addition to state schools, private schools and some religious schools controlled by their respective clergy also developed their activities. The biggest problems arose with the leading clergy of the Catholic religious community based in Shkodra. A fierce conflict between the authorities of Tirana and the latin church occurred over the catholic schools closed by King Zog in 1933 and reopened only in 1936.

For three years, albanian catholics called their rights sacred and violated, protesting strongly against the Albanian royal government. The closure of Catholic schools was included in the more general measure of closure or nationalization of all private and foreign schools located in Albania. Apart from the Jesuit and Franciscan lyceums in Shkodra and other secondary and primary schools run by religious authorities and the Catholic clergy of the highlands, the new law primarily hit some private Muslim schools, the schools of the Serbian minority in the north and the Vlach schools in the south, the French lyceum in Korça, the many greek schools in the south near the Greek borders, several institutes financed by the Americans and administered by the Italians in various albanian cities. In the political circumstances in which Albania was trying to free itself from the Italian influence, the transformation of the albanian school system encountered opposition with a pro-Italian measure, which aimed to influence every sphere and influence of political and economic-social life in Albania. The albanian government of the time aimed at educating the albanian youth with patriotism and loyalty to state institutions. The albanian royal government aimed at a national

education, a unitary and quality school education as well as a unified culture. In 1932, the minister of education, Hilë Mosi, in the controversy with the Franciscans of the "HylliteDrita", was even more clear about the criterion of a pluralistic school system: *"We cannot educate our people, especially the mass of young people, on rotten foundations, which rest on slander, on humiliation, on hypocrisy... The goal, or the foundation of our national culture and teaching must be the formation of a healthy character, cultivated with a sincere spirit, without spiritual disease... We will ensure the State, which is the leader of the people, a right and a more radical control in education, so as not to educate a youth with materialistic feelings ... but full of selflessness for society and for one's nation"*.

In order to carry out the school reform, in January 1933, King Zog had called to the post of Minister Mirashlvanaj, who made an important contribution to undertaking the highest quality educational reforms. In fact, in 1935-1936, two elements contributed to the softening of King Zog's position on the issue of schools. First of all, Albania needed to improve relations with Italy that had soured during the 1934s, as King Zog had become closer to Yugoslavia, following a regional policy. The improvement of Albanian-Italian relations in the following years led to the signing of new political agreements, which were signed between albanians and italians in 1936, where one of the points was the issue of education. Second, King Zog was universally condemned by the League of Nations and by the International Court of The Hague, which on April 6, 1935 condemned the educational policy of the albanian government, referring to the Greek-speaking This minority, supported by greek diplomacy, had called for the obligations taken by the albanian government in 1921 before the League of Nations, in favor of the minorities found in its territory. In the studies that have been done, the closing of catholic schools in 1933 has generally been linked to the conflict between King Zog and Italy. The rapprochement with Italy in 1936 would prompt King Zog to allow the reopening of catholic schools in Albania. In May 1936, after the punishment by the League of Nations and in the atmosphere of a liberation of relations with Italy, King Zog issues a law, with which he aims to close the old issue of private schools. The legislation of 1933 remained partially in force, that with the possibility of opening private schools, education becomes "free" again, but always oriented by the feeling of nationalism. minority of Southern Albania.

Conclusions

During this period, stronger measures were taken to control and limit the appointment of foreign teachers, with the aim that the language used in Albanian schools is albanian, that textbooks are in the mother tongue. Thus, with a dedicated work, it was possible to erect the new building of the albanian national school, which was conceived, designed and realized to be completely secular and national, serving only the high interests of the homeland. In total, the number of students who left the school banks, from primary to secondary for the period 1924-1939, reached 60,000 people, a quite significant number, if we take into account the historical conditions, the number of the population at that time, the general level of education, as well as the highly qualitative preparation of this group of students. In these schools, a large number of students from other Albanian regions were prepared, such as from Kosovo with the center in Krumë, but also local schools such as the "Normalja in Elbasan", the commercial school in Vlora, as well as the various schools in the districts of Shkodra and Tirana. These students became the elite of the spread of education in the albanian language in the occupied albanian countries such as in Yugoslavia, temporarily liberated during the Second World War, during the italian and then, the German occupation, but also in later years, spreading everywhere in these countries the spirit of patriotism and the unquenchable spirit of albanianism. In conclusion, it should be noted that the albanian royal government had an indisputable merit, and in particular it was the indisputable historical honor of King Zog I, since the establishment of such an advanced educational system for the time, with a strong patriotic spirit, which marks the creation of the albanian state school system after so many centuries of occupation and attempts to eradicate the albanian people and language in the international arena.

Reference

- 1.Bebja, Aurenc" Mbreti Zog dhe familja mbretërore në shtypin e kohës 1923- 1952"
- 2.Dako, Kristo, "Ahmet Zogu, mbret i shqiptarëve",Kristo Luarasi, USA BOSTON, 2000
- Fevziu, Blend, "Presidenti që u bë mbret, Ahmet 3.Zogu", UETPRESS
- 4.Fisher, Bernd "Ahmet Zogu, " Mbreti shqiptar mes dy luftërave",Botimet TOENA

5.Fisher, Bernd " Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri", Çabej

6.Hysi, Shyqyri" Histori e popullit shqiptar", botimet Milosao, 2006

7.Jackues, E, " Shqiptarët",Tiranë, 1998

8.Kapri, Erald, " Pas dyerve të mbyllura, mbreti Zog", shtëpia botuese, Instituti Lumo Skendo

9.Koka Viron, " Rrymat e mendimit politiko-shoqëror në vitet 30 të shek të XX,Tiranë, 1985

10.Kolliqi, Hajrulla, " Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar, Prishtinë, 2002

11.Libardi, Camillo, " Si u bë mbret i Shqiperisë Ahmet Zogu",

12.Joseph Swire, " Shqipëria, Ngritja e një mbretërie", Dituria, 2005

13.Tocci, Terencio, " Mbreti i shqiptarëve", 2018

14.Universiteti i Tiranës, Alfabeti i gjuhes shqipe dhe Kongresi i Manastirit,Tiranë 1972

15.Ivanaj, Nikollë, " Histonia e Shqipnis së Re, I, II, Tiranë 1943- 1945

16.<https://shqiptarja.com>>lajm>dossier

17.<https://sq.m.wikipedia.org>>wiki

18.<https://pamfleti.net>>koha-e-mbr

MODELI NDËRVEPRUES SI METODË PËR MËSIMIN E TERMAVE USHTARAKË

Debora Gjoni

*Pedagoge në Fakultetin e Mbrojtjes dhe Sigurisë, Tiranë, Shqipëri
deborabilali@gmail.com*

Abstrakt

Termi "të mësuarit ndërveprues" po bëhet gjithnjë e më i zakonshëm në një kontekst arsimor modern. Ai u jep studentëve një përvojë të plotë që synon jo vetëm t'i udhëheqë ata në një nivel teorik, por gjithashtu t'u japë atyre shembuj dhe përvoja të botës reale për të mbështetur njohuritë që ata po marrin. Mësimdhënia e anglishtes në një sistem ushtarak është një punë shpërblyese. Ky punim synon të paraqesë modelin interaktiv si një mënyrë për të mësuar leksikun ushtarak dhe në këtë mënyrë për të përmirësuar fjalorin. Pyetjet e kërkimit janë: A e shohin nxënësit modelin ndërveprues një qasje efektive kur mësojnë fjalorin? Pse mësuesit e aplikojnë këtë lloj metode gjatë mësimdhënies? Instrumentet e përdorura janë një pyetësor i mbyllur dhe një intervistë e pastrukturuar. Popullsia e studimit është 10 studentë të Forcave të Armatosura dhe 5 mësues që punojnë në të njëjtën fushë. Gjetjet treguan se zbatimi i modelit ndërveprues të klasës rriti angazhimin e studentëve dhe përmirësoi mbajtjen.

Fjalët kyçe: *interaktive, ushtarake, efekte mësimore*

Abstract

The term "interactive learning" is becoming more and more common in a modern educational context. It gives students a well-rounded experience that aims to not only guide them on a theoretical level, but also give them real-world examples and experiences to support the knowledge they are acquiring. Teaching English in a military system is a rewarding job. This paper aims to present the interactive model as a way to learn military lexicon and thereby improve vocabulary. The research questions are: Do students find the interactive model an

effective approach when learning vocabulary? Why do teachers apply this type of method during teaching? The instruments used are a closed questionnaire and an unstructured interview. The population of the study is 10 students of the Armed Forces and 5 teacher's working in the same field. Findings showed that implementing the interactive classroom model increased student engagement and improved retention.

Keywords: *interactive, military, learning effects*

1. HYRJE

Sipas Abildsness, Flottorp dhe Stensland, cituar në Yang (1), ndërveprimi është një nga karakteristikat e njohurive të përbashkëta shoqërore. Ndërveprimi është lidhja e mësuesit me nxënësit e tij/saj që krijon mjedisin mësimor. Palmer (2) beson se "mësimdhënia e mirë vjen nga identiteti dhe integriteti i mësuesit". Punimi tenton të rishikojë kurset e gjuhës angleze në Akademinë e Forcave të Armatosura të Shqipërisë. Përdorimi i modelit interaktiv si një qasje për mësimin e anglishtes ushtarake, veçanërisht leksikut, kërkon nevojën e tyre për të zhvilluar "kompetencën komunikuese". Dështimi për të artikuluar mendimet e tyre në anglisht sjell nevojën për të përdorur strategjinë më të mirë për tejkalimin e dyshimit në të folurit e një gjuhe të huaj. Është e vështirë të vihet një kufi midis asaj që kualifikohet si anglishte e përgjithshme dhe asaj që është anglishte për qëllime specifike. Edhe nëse një pjesë e "qëllimit specifik" mund të nënkuptojë një zhargon të caktuar profesional, njohuritë e tij janë të parëndësishme nëse studenti nuk ka aftësitë e nevojshme gjuhësore për t'i përdorur ato. Ajo që është më e rëndësishme në rastin e grupeve profesionale, me ushtarakët mes tyre, është ndërveprimi që ata kanë me mësuesin ose me njëri-tjetrin brenda klasës. Në fakt, aktivitetet ndërvepruese nuk

mund të kryhen nëse nxënësit nuk fitojnë të paktën një njohuri minimale për fjalorin bazë.

2. ANGLISHTJA E PËRGJITHSHME DHE USHTARAKE

Anglishtja ushtarake është një fushë e asaj që në përgjithësi quhet anglishte për qëllime specifike (ESP). Siç thanë Barnard dhe Zemach, cituar në Kolumban (3) se ESP do të ishte "një term ombrellë që i referohet mësimi të anglishtes për studentët që po mësojnë gjuhën për një arsye të caktuar pune ose studimi". Ata theksojnë se sa më specifik të jetë kursi, aq më i specializuar duhet të jetë mësuesi, por sado e lartë të jetë shkalla e specializimit, do të përfshihet një sasi e gjuhës angleze të përgjithshme në kontekst. Për më tepër, shkalla e specializimit nuk ndikon në teknikat ose metodat që mësuesi zgjedh për të dhënë mësim.

Sipas këtij përkufizimi, nuk është vetë gjuha ajo që është "e veçantë", por kërkesat e studentëve që e mësojnë atë. Ekzistojnë dy perceptime kryesore gjatë përcaktimit të kufirit midis 'Të Përgjithshmes' dhe 'Speciales'. Njëra është se ekziston një bërthamë e përbashkët që mbulon të gjithë fjalorin dhe gjuhën bazë të plotësuar nga një gjuhë shtesë e specializuar. Ideja alternative është se nuk ka kufi midis varieteteve thelbësore dhe të specializuara, pasi të gjithë përdorin një gjuhë, pavarësisht nga konteksti, janë 'qëllime specifike' (4, p.15-17).

Në rastin e anglishtes ushtarake ekziston një korpus specifik i fjalorit dhe zhanreve specifike që zakonisht do të përdoret në ushtri. Termat si komisar, turne në detyrë, paqeruajtës, oficer i mandatit japin vetëm disa shembuj, nuk ka të ngjarë të ndodhin në kontekste të tjera përveç nëse shërbejnë si referencë. Kjo lidhet drejtpërdrejt me materialin që mësuesit përdorin gjatë mësimdhënies. Sipas Tomlinson (5, p.89), vlerësimi dhe përshtatja e materialeve janë të një rëndësie jetike në lidhje me procesin mësimor dhe nuk duhet t'i lihen intuitave të improvizuara të mësuesve nën presionin e kohës dhe kufizimeve institucionale.

Dudley-Evans dhe St John (6, p.4) besojnë se një përkufizim i ESP duhet të pasqyrojë faktin se pjesa më e madhe e mësimdhënies në ESP, veçanërisht kur lidhet në mënyrë specifike me një profesion ose disiplinë të caktuar, përdor një metodologji që ndryshon nga ajo e përdorur në mësimdhënien e anglishtes me qëllim të përgjithshëm. Ata theksojnë dy aspekte të metodologjisë së ESP; e gjithë mësimdhënia e ESP duhet të pasqyrojë metodologjinë e disiplinave dhe profesioneve të cilave u shërben; dhe në mësimdhënien më specifike të ESP-së, natyra nëse ndërveprimi ndërmjet mësuesit dhe nxënësit mund të jetë

shumë i ndryshëm nga ai në një orë të përgjithshme të anglishtes.

3. ROLI I MËSUESIT NË MËSIMDHËNIEN NDËRVEPRUESE

Mësuesi ndërveprues është ai që respekton të gjithë nxënësit, i dëgjon dhe i ndihmon të zgjidhin vetë problemet si dhe shkëmbejnë ide të mira me mënyrën e veprimeve dhe qëndrimeve të tij/saj. Nxënësit janë të motivuar të mësojnë nga përmbajtjet ose mësimet e përshtatura me interesat dhe frymëzimin e tyre. Kjo nënkupton që mësuesit kanë ndikim dhe përgjegjësi për formimin e nxënësve si persona. Zeiger, siç citohet në Xhemajli (7, p.33), theksoi se roli i mësuesit nënkupton shumë më tepër sesa qëndrimin para nxënësve dhe vetëm mësimdhënien. Mësuesi ndjen përgjegjësinë për të njohur interesat dhe nevojat e nxënësve, për të zgjedhur materialin dhe gjithashtu për të dhënë vlerësimin e studentëve në fund. Roli i mësuesit nuk është vetëm të nxisë studentët të kuptojnë mësimin, por është edhe në detyrë të tij/saj të kuptojnë se çfarë duan të thonë studentët.

4. METODOLOGJIA

4.1 Plani i kërkimit

Ky punim përdor një metodë të përzier. Të dhënat sasiore do të mbledhen duke përdorur pyetësorë të mbyllur dhe të dhënat cilësore do të mbledhen duke përdorur intervista të pastrukturuara. Ai nënkupton një dizajn vijues shpjegues ku fillimisht ndodh analiza sasiore e të dhënave, e ndjekur nga mbledhja dhe analiza cilësore e të dhënave. Të gjitha të dhënat e mbledhura synojnë t'u përgjigjen dy pyetjeve kërkimore të përmendura në abstrakt, të cilat janë: 1. A e gjejnë nxënësit modelin ndërveprues si një qasje efektive gjatë mësimi të fjalorit? 2. Pse mësuesit aplikojnë këtë lloj metode gjatë mësimdhënies?

4.2 Pjesëmarrësit

Popullata e zgjedhur ishin 10 studentë në Akademinë e Forcave të Armatosura në nivelin 2222. Pjesë e hulumtimit ishin edhe 5 mësues që punojnë në të njëjtën fushë. Ky hulumtim realizoi një pyetësor të mbyllur me 3 pyetje dhe një intervistë të pastrukturuar me mësuesit duke përfshirë 2 pyetje. Të gjithë mësuesit dhe studentët ishin të vetëdijshëm se arsyeja e pyetësorit dhe intervistës ishte për shkak të një hulumtimi të kryerjes. Konfidencialiteti dhe privatësia u arrit duke mos publikuar të dhënat demografike të informatorëve si moshë, gjinia, statusi akademik etj. Studiuesi i dha

pjesëmarrësit informacionin se për çfarë studimi bëhet fjalë, sa kohë do të zgjasë studimi.

4.3 Instrumentet për mbledhjen e të dhënave

Instrumentet për mbledhjen e të dhënave përfshijnë një pyetësor të mbyllur të administruar për studentët e Forcave të Armatosura dhe intervista të pastrukturuara me 5 mësues. Instrumentet ishin burimi kryesor për mbledhjen e të dhënave.

4.4 Procedura e mbledhjes së të dhënave

Të gjitha të dhënat u mbledhën gjatë periudhës së studimit. Studimi përfshin një qasje parësore të të dhënave, pasi i gjithë informacioni i mbledhur ishte përshtatur me pyetjet e kërkimit. Për pjesën cilësore ajo përfshin një intervistë kokë më kokë. I gjithë procesi u zhvillua në Akademinë e Mbrojtjes dhe Sigurisë së Shqipërisë për rreth 2 orë.

4.5 Analiza e të dhënave

Të dhënat e mbledhura nga pyetjet e intervistës përdorën një analizë tematike të të dhënave duke përfshirë tema dhe koncepte të caktuara, ndërsa për të dhënat sasore u përdor statistika përshkruese e bazuar në numra. Proces i mbledhjes së të dhënave cilësore bëhet me dorë, duke përdorur një stilolaps dhe një letër.

4.6 Llojet e veprimtarive të përdorura në klasë

Përdorimi i modelit interaktiv në mësimdhënie nënkupton angazhimin e çdo nxënësi në klasë. Mund t'i ndihmojë studentët më të turpshëm të komunikojnë më mirë dhe i lejon mësuesit të ecë nëpër klasë, duke i vëzhguar dhe mbështetur ata. Një nga aktivitetet që përdor mësuesi është PUNA NE DYSHE. Nation (8) ka sugjeruar këtë formë aktiviteti si një mënyrë që përfshin detyrën e renditjes. Mësuesi i jep një deklaratë të gjithë klasës dhe u kërkon studentëve që të etiketojnë veten A dhe B. A duhet të argumentojnë për deklaratat dhe B duhet të argumentojë kundër. Deklarata është "gratë duhet të shërbejnë në role luftarake ose duhet të ketë shërbim të detyrueshëm ushtarak". Në këtë mënyrë studentët ushtarakë përpiqen të pasurojnë fjalorin e tyre përmes argumenteve. Një aktivitet tjetër që ka të bëjë me PUNËN NË ÇIFT është PËRSHTATJA E KUJTESËS. Sipas Brown, Roediger dhe McDaniel (9, p. 3) praktika e rikthimit është një strategji më efektive e të mësuarit sesa rishikimi me rilexim. Flashcards janë një shembull i thjeshtë. Rikthimi forcon kujtesën dhe ndërpret harresën. Këtë herë mësuesi përdor një grup letrash dhe kërkon nga secila dyshe që t'i vendosë letrat me fytyrë poshtë ndërmjet tyre. Një nga një ata mund të kthejnë dy letra. Nëse përputhen, mund t'i

mbajnë ato. Nëse nuk e bëjnë, i kthejnë përsëri. Disa nga fjalët e përdorura janë: Catcher Bullet, AnyMouse, Bang-Bang, Bird, Chancre Mechanic, Geardo etj. Për të zhvilluar më tej aftësitë e tyre të komunikimit studentët janë të lirë të ndajnë informacionin që ata kanë në lidhje me fjalët e paraqitura në kartat.

Veprimtaria e fundit që mësuesi përdor për të plotësuar nevojat e nxënësve ushtarakë është LEXIMI ME ZË. Strategjia e leximit me zë është një aktivitet në të cilin nxënësit lexojnë me intonacionin e duhur për të marrë më shumë informacion dhe për të përmirësuar shqiptimin e tyre. McKeown dhe Gentilucci (10) pretendojnë se leximi me zë të lartë është një metodë e matjes së procesit të leximit njohës dhe përdoret për të matur kompetencën e aftësive të leximit. Në përputhje me këtë, leximi me zë është një proces për të ndërtuar kompetencën e nxënësve për të kuptuar aftësitë e leximit.

Një student lexon një tekst në lidhje me betejën e Gettysburg. Ky aktivitet përfshin leximin e aftësive të të kuptuarit dhe riaktivizimin e fjalorit të mësuar më parë. Studentëve ushtarakë u kërkohet të përdorin një hartë dhe të vizatojnë lëvizjet taktike të ushtrive të përfshira në konflikt. Më pas nxënësit ndahen në grupe me tre persona për të diskutuar, analizuar dhe vlerësuar strategjitë ushtarake. Nxënësit udhëzohen të krijojnë një sërë situatash hipotetike që lidhen me rezultatin e mundshëm të betejës. Pra, nxënësit duhet të demonstrojnë një zotërim të mirë të funksioneve gjuhësore: përmbledhje, parafrazim etj.

4.7 Rezultatet e pyetësorit

Faza A e pyetësorit: Perceptimi i nxënësve për të nxënëit përmes modelit interaktiv

Pyetësori përbëhet nga 3 pyetje të mbyllura në përgjithësi për të mësuarit e tyre dhe për aktivitetet e përdorura në klasë. Nga ky seksion, studimi mund të zbulojë se si studentët po mësojnë fjalorin dhe të marrin më shumë informacion rreth strategjisë së tyre të preferuar të të mësuarit.

P1. Cila mënyrë e organizimit të klasës përdoret më së shumti në mësimin tuaj të anglishtes?

Nxënësve iu kërkua të zgjidhnin nga një shkallë prej 1 "kurrë" deri në 5 "ditë". Rezultatet e kësaj pyetjeje janë renditur më poshtë:

Tabela 1 Frekuenca e përdorimit të aktiviteteve në klasë

Aktivitet	Ditore	Javore	Mujore	Ndonjëherë	Asnjëherë
Mësimi frontal	7		3		
Puna në çift	4	5		1	
Puna në grup	3	3		4	
Puna individuale	6			4	

P2.Vlerësoni aktivitetet e mëposhtme të klasës për të mësuar anglisht? (1-Më pëlqen, 2-Më pëlqen ndonjëherë, 3- Nuk më pëlqen).

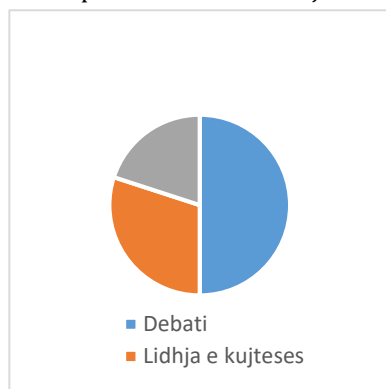
Tabela 2 Vlerësimi i përdorimit të aktiviteteve në klasë

Aktivitetet	Më pëlqen	Më pëlqen ndonjëherë	Nuk më pëlqen
Debatet	7	2	1
Lidhja e kujtesës	7	3	
Leximi me zë	4	3	3

P3. Cila nga aktivitetet e mëposhtme mendoni se ju ndihmon të mësoni përmendësh më mirë fjalët? Rrethoni a, b ose c.

a. debat b. përputhja e kujtesës c. lexim me zë të lartë

Figura 1 Aktivitetet për memorizimin e fjalëve

Shënim. Ka tre ngjyra në tabelë. Ngjyra blu përfaqëson aktivitetin më të mirë që ndihmon në memorizimin më të mirë, ngjyra portokalli përfaqëson aktivitetin e dytë për memorizimin e fjalëve dhe ngjyra gri përfaqëson aktivitetin më

të vogël që ndihmon në memorizimin më të mirë të fjalëve

4.8 Rezultatet e intervistës

Faza B e intervistës: Perceptimi i mësuesve për modelin ndërveprues në klasë.

Për t'i lënë mësuesit e intervistuar të shprehin saktësisht qëndrimet dhe opinionet e tyre, këto intervista bëhen në gjuhën shqipe. Intervista është realizuar me 5 mësues që punojnë në Akademinë e Forcave të Armatosura. Ishin 3 femra dhe 2 meshkuj. Pyetjet e përfshira janë paraqitur më poshtë:

P1. Si e prezantoni zakonisht fjalorin e ri të përdorur në aktivitetet gojore dhe si promovoni ndërveprimin?

Tabela 3 Kodet dhe temat e pyetjes 1

Pjesëma rrësit	Kodimi i fjalës	Kodet	Temat
M1	Shumicën e kohës preferoj të përdor leximin me zë të lartë për të mësuar fjalorin sepse nxënësit kanë nevojë për lexim.	leximi me zë fjalori	Pasurimi i fjalorit nëpërmjet të lexuarit
M2	E kam të vështirë kur nxënësit ende nuk i shqiptojnë mirë fjalët, kështu që e shoh të dobishme të përdor përsëritjen	përsëritja shqipërimi	Vështirësi me shqipërimin
M3	Preferoj të përdor tema të ndryshme për diskutim për të promovuar fjalorin.	Tema fjalori	Përdorimi i temave për diskutim

M4	Ushtrime me gojë duke përfshirë bashkëlokacionet për ESP dhe debat, gjithashtu në varësi të nivelit të studentëve .	Ushtri me Kolokacione për ESP debate	Jepni ushtrime me bashkëlokacione për ESP dhe debat
M5	Unë zgjedh forma të ndryshme, për shembull shikimi i filmave ushtarakë sesa shënimi i fjalëve që kujtojnë nga filmi ose diskutimi është aktiviteti im i preferuar.	Të parit film diskutim aktivitet	Mësimi i leksikut përmes filmave dhe diskutimit

P2. Cilat aktivitete të të mësuarit të fjalorit aplikoni në klasë: prezantim, lexim me zë, punë në dyshe apo diskutim? Pse aplikoni këtë lloj metode?

Tabela 4 Kodet dhe temat e pyetjes 2

Pjesëma rrësit	Kodimi i fjalës	Kodet	Temat
M1	Më së shumti e përdor leximin me zë, sepse më duket interesant .	Leximi me zë të lartë interese nte	Përdorimi i i leximit gjatë mësimdhënies
M2	Unë përdor diskutimin për të ndërtuar fjalorin	diskutimi	Debate për promovimin e fjalorit

M3	Puna në çift dhe diskutimi është metoda ime e preferuar e përdorur në klasë.	Metoda Punë në çift diskutim	Përdorimi i metodës së punës në dyshe dhe diskutimi t në mësimdhënie
M4	Kam përdorur rrallë prezantim . Kryesisht përdor punën në çift.	Rrallë Prezantimi Punë në çift	Prezantimi është një formë e rrallë e mësimdhënies
M5	Mësimdhënia përmes diskutimit ndihmon në promovimin e leksikut dhe rrjedhshmërisë.	Diskutimi rrjedhshmëri	Të qenit i rrjedhshëm përmes diskutimit

5. DISKUTIMI

Ky studim kishte për qëllim përgjigjen e disa pyetjeve në lidhje me modelin interaktiv të përdorur në klasë për të mësuar kushte ushtarake. Rezultatet e pyetjes së parë të pyetësorit treguan se aktivitetet më të përdorura në klasë ishin mësimdhënia frontale, puna në dyshe dhe puna në grupe. Gjithashtu, këtu vlerësohet se aktiviteti më i preferuar ishte përputhja e kujtesës dhe debati. Për më tepër, të dhënat sugjeruan që leximi me zë të lartë ishte aktiviteti më i vogël që i ndihmoi studentët të mësojnë përmendësh më mirë fjalët.

Nga ana tjetër, gjetjet, në lidhje me intervistën me mësuesit, treguan se ata paraqesin fjalor të ri kryesisht përmes debateve. Mësuesit përfshijnë edhe aktivitete të tjera si: shikimin e filmave dhe më pas shkrimin e fjalëve të reja, përdorimin e ushtrimeve për të mësuar koleksione etj. Për më tepër, pyetja e dytë kishte të bënte me aktivitetet që mësuesit ofrojnë për mësimin e fjalëve të reja. U zbulua se ata kryesisht përdorin diskutime, ata rrallë përdorin prezantim ose duke lexuar me zë të lartë. Gjithashtu, puna në çifte ishte një aktivitet tjetër që ata preferuan të përdorin në klasë.

Për më tepër, studimi mbështet Dudley-Evans dhe St John (6) të cilët arrijnë në përfundimin se për mësimdhënien në ESP mësuesi duhet të përdorë një metodologji që ndryshon nga ajo e mësimdhënies së anglishtes së përgjithshme. Të gjitha rezultatet duhet të merren parasysh kur bëhet fjalë për mësimin e leksikut dhe përmes një modeli interaktiv.

Të gjitha të dhënat ofrojnë një pasqyrë të aktiviteteve të fjalorit që studentët preferojnë të përdorin kur mësojnë anglisht dhe aktivitetet që mësuesit ofrojnë për të mësuar një fjalor të tillë. Sidoqoftë, rezultatet tregojnë mungesë të përgjithësueshmërisë pasi përfshin vetëm studentë ushtarakë që mësojnë anglisht dhe jo një madhësi të madhe të mostrës.

Nevojitet një kërkim i mëtejshëm për një kuptim më të mirë të fjalorit mësimor nëpërmjet modelit ndërveprues dhe gjithashtu për aktivitetet që nxënësit preferojnë kur mësojnë të zgjerojnë leksikun.

6. PËRFUNDIME

Problemi i këtij studimi ishte të zbulonte nëse nxënësi e konsideron atë tërheqës kur aplikohet modeli interaktiv në klasë dhe gjithashtu pse mësuesit aplikojnë këtë lloj metode në klasë. Ndërsa modeli i ndërveprimit po bëhet gjithnjë e më i preferueshëm në klasë, mësuesit duhet të zbatojnë aktivitete të ndryshme për ta promovuar atë. Është shumë e qartë nga provat se mësuesit përpiqen të zbatojnë disa aktivitete të tilla si diskutimi ose puna në çift në klasë për të nxitur ndërveprimin gjatë mësimdhënies së leksikut, por ata gjithashtu hasin edhe të meta të tilla si: mjedisi fizik, aftësia e nxënësve për të mësuar nëpërmjet këtyre aktiviteteve etj. Gjetjet duhen interpretuar me kujdes për shkak të kufizimit të studimit, por inkurajojnë edhe studime të mëtejshme kur bëhet fjalë për përdorimin e aktiviteteve të ndryshme për mësimin e leksikut dhe veçanërisht atij ushtarak.

MIRËNJOHJE

Ky punim nuk do të ishte i mundur pa mbështetjen e jashtëzakonshme të udhëheqëses sime, Prof. Klodeta Dibra. Entuziazmi dhe vëmendja e saj ndaj detajeve kanë qenë një frymëzim dhe e kanë mbajtur punën time në rrugën e duhur që kur hartova këtë punim. Dëshiroj gjithashtu të falënderoj të gjithë pjesëmarrësit e hulumtimit që ranë dakord të plotësojnë pyetësorin, koleget e mia që kontribuan me idetë dhe opinionet e tyre rreth temës sime. Në fund, dua të falënderoj familjen time për durimin dhe inkurajimin e tyre.

REFERENCAT

1. Yang, Lei. An Interactive Learning Model to Enhance EFL Students' Lexical Knowledge and Reading Comprehension. *Sustainability*. 2023; 15(8): 6471. <https://doi.org/10.3390/su15086471>
2. Parker J. Palmer. The courage to teach: Exploring the Inner Landscape of a Teacher's Life. San Francisco: John Wiley & Sons; 2007.
3. Kolumban, Kinga. The Communicative tasks in teaching Military English. *The Scientific Informative Review*. 2020; XVIII (2) doi: 10.19062/1842-9238.2020.18.
4. Basturkmen H. Ideas and Options in English for Specific Purposes. London: Taylor and Francis e-library; 2008.
5. Tomlinson, B. Developing materials for language teaching. London/New York. Continuum; 2003.
6. Dudley-Evans, T. St John, and M. Developments in ESP. Cambridge: Cambridge University Press; 1998.
7. Xhemajli, Arbana. The role of the teacher in interactive teaching. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education*. 2016; 4 (1): 33. <https://doi:10.5937/IJCRSEE1601031X>
8. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in another Language. Cambridge: Cambridge University Press; 2001.
9. Brown, P. C., Henry L. Roediger III, Mark A. Mc Daniel. Make it stick: The science of successful learning. The Belknap Press of Harvard University Press. 4. ProQuest Ebook Central; 2014.
10. McKeown, Regina G., and James L. Gentilucci. Think-Aloud Strategy: Metacognitive Development and Monitoring Comprehension in the Middle School Second-Language Classroom. *Journal of Adolescent & Adult Literacy - J ADOLESC ADULT LITERACY*. 2007; 51(2): 136-147. <https://doi.org/10.1598/JAAL.51.2.5>

Shtojca 1 PYETËSORI

Çfarë mendoni për modelin interaktiv si një mënyrë për të mësuar termat ushtarakë?

Ju lutemi përgjigjuni pyetjeve të mëposhtme në lidhje me përdorimin tuaj të aktiviteteve të ndryshme në mësimin e termave ushtarakë. Përgjigjet tuaja do të përdoren vetëm për qëllime

kërkimore dhe ato nuk do të ndikojnë në punën tuaj shkollë.

Emri: _____ Klasa: S.____ Klasa nr. _____
Seksi: M/F Data: _____

P1. Cila mënyrë e organizimit të klasës përdoret më së shumti në mësimin tuaj të anglishtes?
Zgjidhni nga 1 deri në 5 prej 1 "kurrë" deri në 5 "ditë". Ju lutemi, shënoni (✓) kutinë e duhur .

Aktivitetet	Ditore	Javore	Mujore	Ndonjëherë	Asnjëherë
Mësimi frontal					
Puna në çift					

P2.Vlerësoni aktivitetet e mëposhtme në klasë për mësimin e anglishtes? (1-Më pëlqen, 2-Më pëlqen ndonjëherë, 3-Nuk më pëlqen).

Aktivitetet	Më pëlqen	Më pëlqen ndonjëherë	Nuk më pëlqen
Debatet			
Lidhja e kujtesës			
Leximi me zë			

P3. Cila nga aktivitetet e mëposhtme mendoni se ju ndihmon të mësoni përmendësh më mirë fjalët? Rrethoni a, b ose c.

a. debat b. përputhja e kujtesës c. lexim me zë të lartë

Faleminderit për kontributin tuaj!

MËSIMI ONLINE GJATË COVID-19. MANGËSITË, PËRPARËSITË DHE ÇFARË MUND TË BËHET MË SHUMË

MSC. Jonida ÇOBANI

*Gjimnazi "Ali Demi" Vlorë
cobanijonida@yahoo.com*

Abstrakt

Nga fillimi i marsit të vitit 2020, për shkak të pandemisë së shkaktuar nga Covid-19, mësimi online nisi të aplikohet në të gjithë vendin në forma të ndryshme. Mësuesit dhe nxënësit, veçanërisht ata të fizikë, përballeshin me sfida të reja, duke filluar nga organizimi dhe zhvillimi i mësimi nëpërmjet aplikacioneve të ndryshme për komunikim online, deri te platformat si Google Classroom dhe Google Meet, të cilat e mundësonin ngarkimin e materialeve mësimore, zhvillimin e mësimi në kohë reale dhe përdorimin e tabelave interaktive të fizikës dhe formula të ndryshme fizike. Nxënësit gjithashtu ballafaqoheshin me sfida të reja, duke e gjetur më të vështirë të kuptonin lëndën e fizikës, e cila tashmë për ta ishte e vështirë, pa mundësinë për t'u konsultuar dhe komunikuar drejtpërdrejtë me mësuesit dhe shokët e klasës. Megjithatë, edhe pse e panjohur në këtë shkallë të gjerë nga nxënësit dhe mësuesit, mësimi online sjell edhe disa përfitime. Nëpërmjet sondazhit të kryer, u zbulua se puna e pavarur, aksesimi i leksioneve gjatë gjithë kohës dhe video-leksioneve të disponueshme për shpjegimin e fenomeneve fizike solli rritje në nivelin e përqendrimit dhe aftësisë së nxënësve për të punuar individualisht.

Fjalët kyce: *Classroom, Covid-19, Google*

Abstract

From the beginning of March 2020, due to the pandemic from Covid-19, online learning began to be applied throughout the country in various forms. Teachers and students, physics subjects, face new challenges, starting from the organization and development of the lesson through different knowledge of online communication, to platforms such as Google Classroom and Google Meet, which are difficult to be loaded with learning materials, real-time learning sentence and common interactive whiteboards to draw physics reactions and various physics formulas. The students were also faced with the challenges of finding new understandings in the subject of physics, which has been difficult for them, without consulting and communicating with teachers and classmates. However, because it is not widely known by students and teachers, online learning also brings some things. Through the survey conducted, it was discovered that independent work, access to full-time lectures and video lectures available for solving physics phenomena improved the level of concentration and the ability of students to work individually.

Keywords: *Classroom, Covid-19, Google*

1. HYRJE

Izolimi i shkaktuar nga pandemia e COVID-19, së bashku me panikun dhe situatën ekonomike globale të prekur nga kjo krizë, ka sjellë në vëmendje një diskutim thelbësor lidhur me edukimin në distancë. Megjithatë është herët për të bërë përfundime të qarta rreth se si do të ndryshojë bota pas krizës së pandemisë, është evidente se arsimit, në të gjitha nivelet, ka pësuar ndryshime të mëdha. Përdorimi i teknologjisë në arsim është një realitet i njohur prej kohësh, por pandemia e COVID-19 e ka bërë atë një nevojë të pashmangshme për të gjithë pjesëmarrësit në procesin arsimor.

Në reagim ndaj frikës dhe panikut që solli virusi, shumë shtete dhe institucione arsimore vendosën të mbyllnin fizikisht shkollat dhe universitetet, duke i kthyer mësimet në një ambient online. Kështu, mbi 1.2 miliardë nxënës u gjetën të privuar nga aksesimi në klase. Në këtë kontekst, ndikimi i pandemisë në arsim ndryshon ndjeshëm nga një vend në tjetrin, duke u bazuar në shumë faktorë të tilla si nivelin e zhvillimit, ekonominë, teknologjinë, dhe faktorë të tjerë relevante. Për të përballuar këtë situatë dhe për të përgatitur për të ardhmen, është e rëndësishme të zhvillojmë strategji dhe skenarë për edukimin në distancë. Megjithatë, përpara se të kalojmë në këto strategji të reja, është e nevojshme të analizojmë efektet e pandemisë në të gjitha palët e përfshira në procesin arsimor.

Në fillim të pandemisë, vendimet për mbylljen e shkollave u morën pa informacion të mjaftueshëm shkencor. Kjo zhvendosje e menjëhershme nga mësimi tradicional në distancë solli sfida të mëdha për të gjithë pjesëmarrësit. Në rastin e Shqipërisë, edukimi në distancë ishte një risi e papritur, pasi nuk kishte bazë ligjore për të mbështetur një mësim të tillë. Problemi i infrastrukturës teknologjike është një tjetër sfidë, duke marrë parasysh mungesën e aksesit të internetit në shumë zona të vendit.

Në një kohë kur të dhënat tregojnë se shumica e familjeve nuk kanë akses në internetin e shpejtë, është e qartë se një pjesë e madhe e nxënësve kanë vështirësi në marrjen e një arsimit efektiv në distancë. Këto sfida tregojnë nevojën për një përgjigje të përshtatshme për arsimin në distancë, duke përfshirë zhvillimin e

infrastrukturës teknologjike dhe përmirësimin e legjislacionit për të mbështetur këtë format mësimor.

2. MËSIMDHËNIA ONLINE DHE ROLI I MËSUESIT

2.1. Historiku i mësimdhënies online

Mësimi në distancë ka origjinën e tij në shekullin XIX në Europë dhe SHBA, ku pionierët e kësaj metode përdorën teknologjitë e kohës së tyre, si postën, për të ofruar mundësi arsimimi për ata që nuk mund të shkonin në shkollë. Sot, mësimi në distancë përdor teknologjinë moderne për të lejuar interaktivitetin midis nxënësve dhe mësuesve. Kjo përfshin përdorimin e internetit, telefonisë, radiove, televizionit, dhe teknologjive të tjera. Shumë vende e kanë përdorur atë si pjesë të sistemit të tyre arsimor. Ideja e "Universitetit në ajër" u sugjerua në vitin 1963, ndërsa përdorimi i radios dhe televizionit për qëllime mësimore ka qenë praktikë e zakonshme. Mësimi në distancë ka qenë e suksesshme, veçanërisht në vende të zhvilluara, dhe jep mundësi për arritje akademike si gradat master dhe doktor. Zhvillimi i teknologjisë së komunikimit, si radioja dhe televizioni, ka bërë të mundur për mësuesit të ofrojnë programe edukative për një audiencë të gjerë, duke përhapur mundësitë e arsimit në distancë. Kjo metodë ka rritur aftësinë e komunikimit midis mësuesve dhe studentëve. Me përhapjen e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit, arsimi në distancë ka hyrë në një epokë të bashkëpunimit global dhe rrjetëzimit. Cilësia dhe akreditimi i programeve të arsimit në distancë janë bërë shumë të rëndësishme. Këto programe përdorin një sistem telekomunikues për të lidhur studentët dhe mësuesit në një ambient virtual. Përkufizimet kryesore të mësimin në distancë përfshijnë faktin që është një proces individual, ndarja gjeografike midis mësuesve dhe studentëve, dhe përdorimi i telekomunikacionit interaktiv për ndërveprimin midis tyre.

2.2. Covid-19 dhe efektet në mësimdhënie

Pandemia e vitit të kaluar ka rritur vlerësimin dhe rëndësinë e edukimit publik në mënyrë të ndjeshme. Prindërit janë përqendruar

në punën nga shtëpia dhe kujdesin për fëmijët e tyre, duke ndikuar thellë në rolin e edukimit në jetën sociale, ekonomike dhe stabilitetin e vendit. Është e vështirë të mos vlerësohet momenti aktual si një mundësi për të përmirësuar sistemin arsimor dhe për të ndërtuar një vizion të qartë për të ardhmen e edukimit. Trajtimi i disa temave kyçe është i domosdoshëm për të arritur këtë, përfshirë mësimin online, komunikimin mësues-prindër, trajnimin e mësuesve për mësim online, mbështetjen shtesë për mësuesit, si dhe planifikimin bazuar në përvojat e mësimdhënies së vitit të kaluar.

Shkollat dhe drejtoritë arsimore kanë reaguuar ndryshe ndaj nevojës së menjëhershme për mësim online, duke zbuluar dallimet në cilësinë e mësimdhënies midis shkollave rurale dhe atyre urbane. Mungesa e aksesit në internet dhe pajisjeve teknologjike ka ndikuar në këtë proces. Është koha që shkollat të bëhen qendra për komunitetin në procesin e nxënës dhe mbështetjes së fëmijëve, duke përdorur praktikatat e përdorura gjatë pandemisë për të inkurajuar edukimin e fëmijëve edhe pasi pandemia të ketë mbaruar.

Pyetja kryesore është se a është e mundur që mësimi i përdorur gjatë pandemisë të sjellë një përgatitje më cilësore të nxënësve dhe mësimdhënja pas pandemisë të jetë më efektive se më parë. Trendet gjatë pandemisë ofrojnë një udhërrëfyes për të kuptuar impaktin e Covid-19 në edukimin global dhe për të zhvilluar strategji për transformimin e sistemit arsimor pas pandemisë. Një nga fenomenet që u vërejt gjatë pandemisë ishte diferencimi i nxënësve dhe studentëve sipas shtresave shoqërore në përdorimin e teknologjisë për mësim online. Edukimi dixhital është kritik për të parandaluar këtë diferencim dhe për të adresuar hendekun e përdorimit. Është e rëndësishme që institucionet arsimore të studiojnë këtë situatë dhe të zhvillojnë strategji për të përmirësuar nivelin e edukimit dixhital për mësimdhënësit dhe shoqërinë në përgjithësi. Pasoja e papritura të pandemisë në sistemin arsimor kërkojnë përpjekje për të zvogëluar pasigurinë për të ardhmen e arsimit.

2.3. Covid-19 në Shqipëri

Situata e pandemisë COVID-19 detyroi Ministrinë e Arsimit, Sportit dhe Rinisë (MASR) të mbyllë të gjitha institucionet arsimore që nga data 9 mars 2020, me qëllim të parandalimit të përhapjes së virusit dhe mbrojtjes së shëndetit të qytetarëve. Fillimisht, mbyllja ishte për dy javë, por u shty për dy javë të tjera. Për të siguruar vazhdimësinë e mësimin, MASR, ASCAP dhe DPAP implementuan mësimin në distancë, duke përdorur leksione të xhiruara në RTSH dhe klasa virtuale në platforma si Google Classroom, Zoom, Skype, dhe WhatsApp.

Në këtë proces, problemet lidhur me aftësinë e mësuesve për përdorimin e teknologjisë në mësimdhënie në distancë u evidentuan. Shumë mësues dhe lektorë nuk kishin formimin e duhur për këtë. Kështu, mësimdhënja u kufizua shpesh në dërgimin e detyrave me aplikacione si WhatsApp, Viber dhe Messenger, ose në raste të rralla në videoshembuj të shkurtra.

Në këtë kontekst, ndërveprimi mes mësuesve dhe nxënësve ishte i kufizuar dhe mungonte inovacioni në mësim. Megjithatë, bashkëpunimi mes mësuesve, prindërve dhe nxënësve u rrit, duke shfrytëzuar rrjetet sociale dhe platformat online për shkëmbimin e informacionit dhe mbështetjen në mësim.

Prindërit, megjithëse nuk janë mësues, ndihmuan fëmijët e tyre në përvetësimin e njohurive, duke u mbështetur në klasat virtuale dhe komunikimin online. Kështu, edukimi në distancë u bë mënyra e vetme për vijimin e procesit të mësimin, ndërsa bashkëpunimi mes të gjithë palëve u bë thelbësor për suksesin e këtij procesi.

2.4. Roli i mësuesit të fizikës përgjatë mësimin në distancë

Në kohën e pandemisë, mësimi i fizikës u përball me ndryshime të mëdha. Klasat online u bënë normë e re për t'u përballur me këtë situatë të jashtëzakonshme. Në këtë kontekst, mësimi tradicional në klasë u bë i rrezikshëm për shkak të mundësisë së përhapjes së virusit. Për mësuesit, veçanërisht ata më të moshuar, kjo kaloi në një sfidë, pasi opsionet e mësimin online ishin të reja dhe të vështira për t'u përshtatur.

Për të

përballuar këtë situatë, trajnimet e vazhdueshme nga institucionet arsimore dhe ndihma e kolegëve më të rinj u bënë thelbësore. Një burim i rëndësishëm i mësimi ishin videot në platforma si YouTube. Kjo ndryshim i menjëhershëm kërkoi një përpjekje të madhe nga mësuesit, veçanërisht ata të lëndës së fizikës. Mësuesit e fizikës u përballën me sfida të reja të cilat nuk i kishin përjetuar më parë. Veçanërisht, nevoja për të shpjeguar reaksione fizike, për të kryer punë laboratorike, dhe për të përdorur figura dhe grafika të ndryshme ishin sfida të konsiderueshme. Për të mbuluar këto nevoja, ata filluan të përdornin platforma online si Zoom, Google Classroom, Google Meet, dhe Skype për të zhvilluar mësimin në distancë.

Aplikacionet online si Google Classroom, Moodle dhe Canvas u bënë të rëndësishme për zhvillimin e mësimi online. Këto platforma ofronin mundësinë për prezantime, zhvillimin e testeve, ushtrimeve në libër dhe diskutimeve në kohë reale. Për të shpjeguar koncepte fizike, mësuesit përdornin prezantime PowerPoint, video, dhe demonstrime të ndryshme. Këto metoda kërkonin një përpjekje të shtuar nga ana e mësuesve të fizike, por siguronin një përvojë mësimore efektive edhe në kohë të vështira.

2.5. Sfidat dhe përparësitë nga zhvillimi i mësimi online në lëndën e Fizikës

Paraqitja e sfidave dhe përparësive nga zhvillimi i mësimi online në lëndën e fizikës ka qenë një proces i ndërlikuar. Pandemia e COVID-19 ka ndikuar në jetën e fëmijëve dhe prindërve të tyre, duke i detyruar ata të përshtaten me mësimin online. Kjo ka sjellë shumë sfida, duke përfshirë ndryshimin e rutinës ditore, mungesën e aktiviteteve sociale, dhe mungesën e shërbimeve. Prindërit janë raportuar të ndjehen në stres dhe të mbingarkuar duke përballuar përgjegjësitë shtesë të kujdesit për fëmijët në kohën e pandemisë. Një nga sfidat kryesore është mungesa e kompetencave të prindërve në fushën e fizikës, duke shkaktuar ankth dhe frikë për progresin e fëmijëve në këtë lëndë. Megjithatë, ka edhe përparësi të ndjeshme të kësaj periudhe. Fëmijët kanë pasur mundësinë të krijojnë rutina të reja, të përmirësojnë shëndetin e tyre dhe të jenë më të përfshirë në

aktivitetet familjare. Përveç kësaj, prindërit kanë treguar angazhim dhe mbështetje të shtuar për fëmijët e tyre, duke e bërë këtë periudhë një mundësi për zhvillimin e aftësive dhe njohurive të tyre. Gjithashtu, nxënësit kanë pasur sukses në përshtatjen me mësimin në distancë, duke përmirësuar shkathtësitë e tyre në përdorimin e teknologjisë dhe duke përfituar nga burimet online për të mësuar për fizikën. Kështu, edhe pse ka pasur sfida, ka pasur edhe përparësi të konsiderueshme në procesin e mësimi online në lëndën e fizikës gjatë kohës së pandemisë.

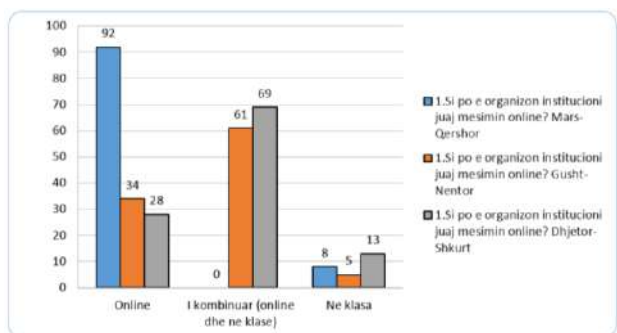
3. PYETËSORË DHE REZULTATE

Në studimin e mëposhtëm kanë marrë pjesë 100 mësues edhe 500 nxënës. Të gjithë pjesëmarrësit u pyetën rreth eksperiencës së tyre gjatë zhvillimit të mësimi online në periudhën së pandemisë, prej Marsit 2020 deri në Shkurt 2021.

Pyetësi për mësuesit.

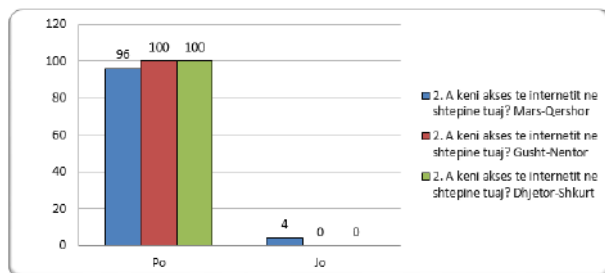
Nga rezultatet e marra nga mësuesit vihet re se pothuajse në të gjitha shkollat tremujori i fundit i vitit shkollor 2018-2019 u zhvillua online. Vetëm 8% i mësuesve raportoi se vazhduan mësimin normalish në klasa. Të tilla raste janë ato të shkollave private me numër shumë të vogël nxënësish. Me fillimin e vitit të ri shkollor vihet re se një numër mjaft i lartë i mësuesve raportojnë se zhvillojnë mësim të kombinuar (online dhe në klasa) dhe me lehtësimin e masave anticovid gjithmonë e më shumë institucione kanë rifilluar zhvillimin e procesit mësimor në klasa.

1. Si po e organizon institucioni juaj mësimin online			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Online	92	34	28
I kombinuar (online dhe në klasë)	0	61	69
Në klasa	8	5	13

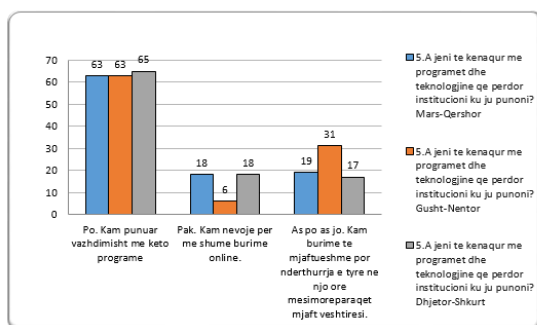
Me fillimin e pandemisë vetëm 4% e mësuesve raportuan se nuk kishin akses të internetit në shtëpitë e tyre. Ky numër raportimesh shumë shpejt shkoi 0%. Nga raportimet e marra në të tre tremujorët e zhvillimit të pyetësorit shihet qartë se problem i aksesit në internet është zgjidhur mjaft shpejt.

2. A keni akses të internetit në shtëpi			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Po	96	100	100
Jo	4	0	0

Një pjesë e madhe e shkollave dhe mësuesve kanë vazhduar të përdorin edhe gjatë pandemisë të njëjtat programe apo burime informacioni që përdornin edhe para saj. 18% e mësuesve edhe gjatë tremujorit të dytë të vitit akademik 2020-2021 u shprehën se nuk janë të kënaqur me resurset që përdornin për zhvillimin e mësimi online. Vihet re edhe vështirësi për të ndërthurrur burime të ndryshe informacioni gjatë zhvillimit të një ore mësimi.

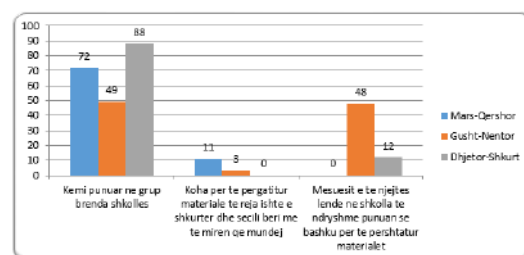
3. A jeni të kënaqur me programet dhe teknologjinë që përdor institucioni ku ju punoni?			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Po. Kam punuar vazhdimisht me këto programe	63	63	65
Pak. Kam nevojë për më shumë burime online.	18	6	18
As po as jo. Kam burime të mjaftueshme por ndërthurja e tyre në një orë mësimore paraqet mjaft vështirësi.	19	31	17

Solidariteti mes kolegëve dhe insitucioneve arsimore ishte një nga karakteristikat që

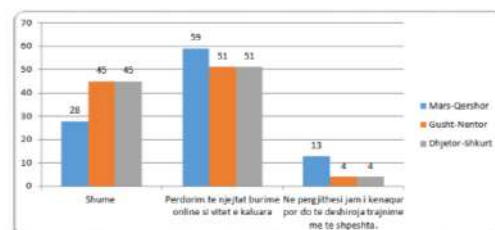
spikatën gjatë kësaj pandemie. Mësuesit raportojnë se bashkëpunimi mes kolegëve ishte në masën 72% në periudhën Mars-Qershor dhe 88 % në periudhën Dhjetor-Shkurt. Gjatë periudhës Gusht-Nëntor, e cila përkon me fillimin e vitit të ri akademik, u raportua bashkëpunim mes mësuesve të të njëjtës lëndë, 48%.

4. Sa ju kanë ndihmuar kolegët gjatë kësaj eksperience?			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Kemi punuar në grup brenda shkollës	72	49	88
Koha për të përgatitur materiale të reja ishte e shkurtër dhe secili bëri më të mirën që mundej	11	3	0
Mësuesit e të njëjtës lëndë në shkollë të ndryshme punuan së bashku për të përshtatur materialet	0	48	12

Nga përgjigjet e mësuesve vihet re një nevojë e vazhdueshme për trajnime të mëtejshme të tyre. Edhe pse ky numër është i vogël, 4%, gjatë vitit akademik 2020-2021, mësuesit janë të mendimit se rritja e zhvillimi i aftësive të tyre profesionale do të rezultonte në përshtatje më efikase dhe të shpejtë në raste të tjera emergjence.

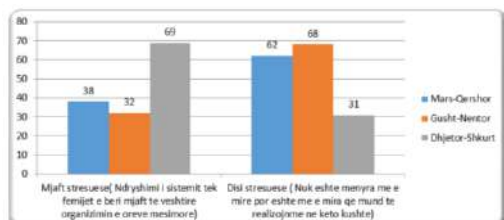
5. Sa ju ka ndihmuar institucioni ku ju punoni me burime informacioni, trajnime apo bërje aplikacionesh të nevojshme për zhvillimin e mësimi online?			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Shumë	28	45	45
Përdorim të njëjtat burime online si vitet e kaluara	59	51	51
Në përgjithësi jam i kënaqur por do të dëshiroja trajnime më të shpeshta.	13	4	4

69% e mësuesve raportoi se zhvillimi i mësimi tërësisht online ka qenë një eksperiencë mjaft stresuese. Menaxhimi i orëve mësimore në një system krejt të ri dhe stresi i akumuluar tek nxënësit si pasojë e mungesës së socializimit dhe bashkëpunimit me njëri tjetrin prej një periudhe rreth 1 vjecare, pastaj një ndikim mjaft të

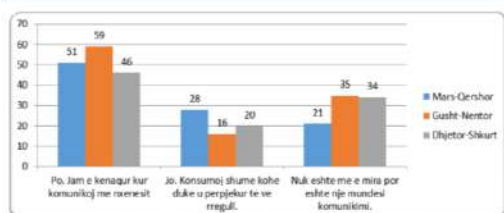
konsiderueshëm nënritjen e vështirësisë ë zhvillimit të mësimin online.

6. Sa stresuese ka qenë eksperiencë e mësimdhënies online gjatë pandemisë në lëndën e Kimisë?	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Mjaft stresuese (Ndryshimi i sistemit të mësimdhënies në lëndën e Kimisë dhe bërja e mjaft të vështirë organizimin e orëve mësimore)	38	32	69
Disi stresuese (Nuk është mënyra më e mirë por është një mënyrë që mund të realizojmë në këto kushte)	62	68	31

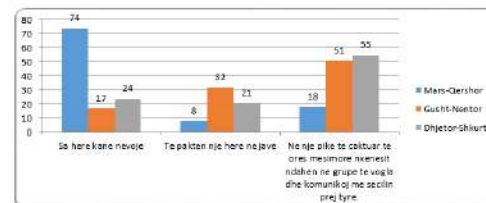
Mësuesit e lëndës së fizikës u shprehën se komunikimi i vazhdueshëm me nxënësit e tyre është mjaft i rëndësishëm dhe për këtë arsye ata e shijojnë zhvillimin e mësimin të fizikës online. Rreth 20% e tyre u shprehën se rregullisht gjatë zhvillimit të orëve mësimore nuk ishte ashtu sic duhej. 34% e tyre raportuan se lënda e fizikës paraqet sfida mjaft të mëdha për t'u zhvilluar tërësisht online por, në situatën e ndodhur është një mundësi komunikimi mësues- nxënës.

7. A ju pëlqen të zhvilloni mësimin e Kimisë online?	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Po, Jam e kënaqur kur komunikoj me nxënësit	51	59	46
Jo, Konsumoj shumë kohë duke u përpjekur të vë re rregullisht zhvillimin e mësimin	28	16	20
Nuk është më e mira por është një mundësi komunikimi	21	35	34

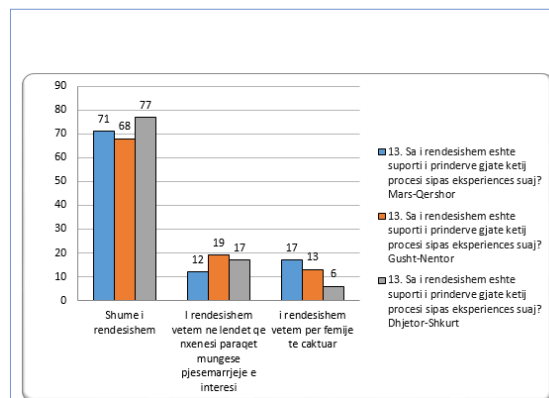
Nga raportimet e marra nga mësuesit duket qartë se nevoja për zhvillimin e konsultimeve të vecanta me nxënësit kanë qenë më të shpeshta gjatë tremujorit të tretë të vitit akademik 2019-2020. Me fillimin e vitit të ri shkollor raportohen shifra shumë të ulëta konsultimesh të vecanta të zhvilluara në mënyrë individuale.

8. Sa shpesh keni konsultime të vecanta me secilin nxënës?	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Sa herë kanë nevojë	74	17	24
Të pakëson një herë në javë	8	32	21
Në një moment të caktuar të orës mësimore nxënësit ndahen në grupe të vogla dhe komunikoj me secilin prej tyre.	18	51	55

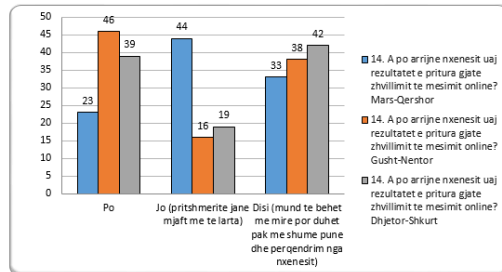
Pjesa më e madhe e mësuesve, rreth 70% të tyre, mendojnë se suprti i prindërve gjatë zhvillimit të mësimin online është mjaft i rëndësishëm. Suporti nga familjet ndikon në mënyrë direkte në rezultatin dhe përshtatjen e nxënësve me ndryshimet e ndodhura.

9. Sa i rëndësishëm është suporti i prindërve gjatë këtij procesi sipas eksperiencës suaj?	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Shumë i rëndësishëm	71	68	77
I rëndësishëm vetëm në lëndë që nxënësi paraqet mungesë pjesëmarrjeje e interesi	12	19	17
I rëndësishëm vetëm për fëmijë të caktuar	17	13	6

Rezultatet e pritura janë arritur në masën më të madhe gjatë trmujorit të parë të vitit të ri akademik. Tremujori i tretë i vitit shkollor 2019-2020 përkon me arritjet më të ulëta sipas priyshmërive të mësuesve. Tremujori i dytë i vitit akademik 2020-2021 u shoqërua me ulje të rezultate të pritura të nxënësve.

10. A po arrijnë nxënësit tuaj rezultatet e pritura në orën e kimit?			
	Mars-Qershor	Gusht-Nëntor	Dhjetor-Shkurt
Po	23	46	39
Jo (prishmëritë janë mjaft më të larta)	44	16	19
Disi (mund të bëhet më mirë por duhet pak më shumë punë dhe përqendrim nga nxënësit)	33	38	42

4. KONKLUZIONE

Nga raportimet e marra nga mësuesit për sa i përket zhvillimit të mësimin online në lëndën e fizikës u vu re se:

- Mësuesit e fizikës duhet të përmirësojnë aftësitë e tyre profesionale përmes trajnimeve të vazhdueshme, duke siguruar që mësimi online të jetë i suksesshëm.
- Pandemia e Covid-19 solli sfida të papritura në arsim, por përmes përpjekjeve të mësuesve dhe nxënësve, mësimi online doli i suksesshëm.
- Mësuesit thanë se mësimi online i fizikës ka sjellë stres, por gjithashtu i ka furnizuar ata me aftësi të reja teknologjike dhe të menaxhimit të kohës.
- Në fillim, mësimi online ishte i stresueshëm, por gjatë vitit shkollor situata stabilizohet. Megjithatë, tremujori i dytë i këtij viti akademik shoqërohet me rritje të nivelit të stresit për zhvillimin e mësimin online në fizikë.
- Komunikimi mësues-nxënës ka qenë i vazhdueshëm dhe personalizuar sipas nevojave të secilit nxënës. Mësuesit kanë bërë përpjekje për të siguruar që nxënësit të kenë akses për materiale shtesë, megjithë nevojën e tyre për burime të shtuara informacioni.

5. REFERENCA

- <https://www.edu.gov.mb.ca/k12/dl>
- <http://www.mod.gov.al/botime/html/revista>
- <https://www.botasot.info/16-prill-2011>
- www.universities.com/Distanc/_Learning/
- https://sq.wikipedia.org/wiki/Arsimi_n/_distanc/
- <https://ad.rks.gov.netesq/e-learning>

- <http://www.indiaeducation.netonline-education/articles/>
- <https://observatory.tec.mx/edu-news/challenges-of-teaching-chemistry-online>
- <https://www.ejmste.com/download/effect-of-covid-19-on-the-performance-of-grade-12-students-implications-for-stem-education-7893.pdf>
- https://www.pivotpl.com/wp-content/uploads/2020/05/Pivot-Professional-Learning_State-of-Education-Whitepaper_April2020.pdf
- <https://observatory.tec.mx/edu-bits-2/teaching-physics-in-a-remote-hybrid-model-tec21/>